

ÖTÜKEN

AZERBAYCAN'DA
RUS KİLİSESİ VE RUSÇULUK
FAALİYETLERİ

(1828-1905)

Dr. Telman Nusretoğlu

ÖTÜKEN

YAYIN NU: 1272
KÜLTÜR SERİSİ: 734

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NUMARASI
16267

ISBN 978-605-155-635-2

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği
akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde,
kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz;
hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez,
çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12
İnternet: www.otuken.com.tr
E-posta: otuken@otuken.com.tr

Editör: Göktürk Ömer Çakır
Kapak Tasarımı: Zafer Yılmaz
Dizgi-Tertip: Ötüken
Kapak Baskısı: Yeditepe Ofset
Baskı: Yaylacık Matbaası (0212) 612 58 60
Maltepe Mah. Litros yolu Fatih Sanayi Sitesi No: 12/197-203
Topkapı-Zeytinburnu
Cilt: Yedigün Mücellithanesi
İstanbul-Aralık 2017

TELMAN NUSRETOĞLU, 1971 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Őu anda Ermeni işgali altında olan Zengilan bölgesinde dũnyaya geldi. Sovyetler Birliği'nin okũŐu sonrasında bağımsız olan Tũrk Cumhuriyetlerinden Tũrkiye'ye eğitim için getirilen ilk oğrencilerin arasında yer aldı. 1997 tarihinde Marmara Őniversitesi Fen-Edebiyat Fakũltesi'nin Tũrk Dili ve Edebiyatı Bŕlũmũ'nden mezun oldu. 2010 yılında ise Marmara Őniversitesi Genel Tũrk Tarihi Ana Bilim Dalı'nda yũksek lisans eğitimini tamamladı. Yũksek lisans tezinin konusu, "1801-1813 tarihleri arlık Rusyası'nın Azerbaycan Siyaseti" oldu. İstanbul Őniversitesi Genel Tũrk Tarihi Bŕlũmũ'nden doktor unvanını aldı. Azerbaycan'da ve Tũrkiye'de ondan fazla makalesi yayınlanmış, Bakũ'de yayınlanan *Tercũman* gazetesinin de başyazarı olmuştur. 2012 yılında İstanbul'da "Rusyanın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mũcadelesi" isimli kitabı yayınlanmıştır. Evli ve dŕrt çocuk babasıdır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	11
Giriş.....	15

I.BÖLÜM

RUSYA'NIN AZERBAJCAN'DA UYGULADIĞI MÜSTEMLEKECİLİK POLİTİKASI VE KİLİSENİN DURUMU

1.1. Rusların Hıristiyanlığı Kabulü ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin Tarihi.....	39
1.2. Rus Müstemlekeçiliği ve Kilise.....	46

II.BÖLÜM

KİLİSE-DEVLET İTTİFAKININ TÜRK-MÜSLÜMAN COĞRAFYASINA YÖNELİK HİRİSTİYANLAŞTIRMA FAALİYETİNİN TARİHİ

2.1. İdil Müslümanları.....	79
2.2. Hıristiyanlaştırmada İlimskiy Metodolojisi.....	88
2.3. Güney Kafkasya'daki Faaliyetler ve Osetin Komisyonu	90

III. BÖLÜM

İŞGAL SONRASINDA HİRİSTİYAN NÜFUSUN KUZAY AZERBAJCAN'A YERLEŞTİRİLMESİ VE HİRİSTİYANLAŞTIRMA PROJELERİ

3.1. İlk Alman Kolonileri.....	97
3.2. Azerbaycan Topraklarına Rus Göçünün Başlatılması	105
3.3. Rus Tarikatçıları ve Azerbaycan'daki Faaliyetleri	115
3.4. Hıristiyan Cemaatler	116
3.4.1. Duhoborlar.....	116
3.4.2. Molokanlar	118
3.4.3. Starobryatsı (Eski Gelenekçiler)	120
3.5. Muğan Projesi.....	136
3.6. İngiloy Meselesi ve Ruslaştırmaya Karşı Başlatılan 1863 İsyanı	144

IV. BÖLÜM
GUBERNİYALAR ÜZERİNDEKİ ORTODOKS KİLİSE FAALİYETLERİ

4.1. Bakü Guberniyası	155
4.2. Revan Guberniyası	178
4.3. Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası.....	185

V. BÖLÜM
KAFKASYA'DA ORTODOKS HİRİSTİYANLIĞI BERPA CEMİYETİ VE
AZERBAJCAN'DAKİ FAALİYETLERİ

5.1 Rus Ortodoks Misyonerliğinin Referansları	195
5.2. Cemiyetin Kuruluşu ve Hedefleri	198
5.3. Cemiyetin Azerbaycan'daki Faaliyetleri	203
Sonuç.....	229
Kaynaklar.....	233
Araştırma Eserler	240
Belgeler.....	243

KISALTMALAR

a.g.e	:	Adı Geçen Eser
a.g.m	:	Adı Geçen Makale
a.y	:	Aynı yer.
AKAK	:	Akti Sobranne Kavkazskoy Arheografiçeskoy Komissiey
ADTA	:	Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi.
AMEA TİEA	:	Azerbaycan Millî Elmler Akademiyası Tarih İnstitutunun Elmi Arşivi
AKD	:	Avtoreferat Kandidatskiy Dissertatsii
Bkz	:	Bakınız.
C	:	Cilt.
cemiyet	:	Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa (İhya) Cemiyeti
Çast	:	Kısım
Dok	:	Dokument.
d	:	Delo
Ed. Hr	:	Edinme Hraniliş
F	:	Fond
GDTA	:	Gürcistan Devlet Tarih Arşivi
İzd	:	İzdatelstvo
KGV	:	Kafkasya Genel Valisi
KK	:	Kavkazskiy Kalendar
KS	:	Kavkazskiy Sbornik
L	:	List
MİEBGKZK	:	Materialı Dlya İzuçeniya Ekonomiçeskogo Bıta Gosudarstven- nıh Krestyan Zakavkazskogo Kraya

Op	:	Opis
Otçet	:	Otçet Obşestvo Vostonovleniye Pravoslavnoe Hristiyanstvo Na Kavkaze
PSZ	:	Polnie Sobranie Zakonov Rossiyskiy İmperii
RDATA	:	Rusya Devlet Askerî Tarih Arşivi
RDTA	:	Rusya Devlet Tarih Arşivi.
ROK	:	Rus Ortodoks Kilisesi
s	:	Sayfa.
S	:	Sayı
SE	:	Sovetskaya Etnografiya
SMOMPK	:	Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey İ Plemen Kavkaza
SPB	:	Sankt-Petersburg
SSK	:	Sbornik Sevedeniy O Kavkaze
t	:	Tom
vb	:	ve benzeri
vd	:	ve diğlerleri

ÖNSÖZ

ÇALIŞMAMIZIN esas gayesi, Türkiye ve Azerbaycan tarihçiliğinde az araştırılan bir konu olan Çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma politikalarını incelemek, bu bağlamda devletin himayesinde misyonerlik çalışmalarını sürdüren Rus Ortodoks Kilisesi'nin Kuzey Azerbaycan'daki faaliyetlerine ışık tutmaktır. Doğal zenginlikleri, İpekyolu üzerindeki stratejik konumuyla Azerbaycan'ı kontrol etmek, yayılcı politikalar izleyen Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'daki esas hedeflerinden biri idi. İkinci Rus-İran savaşı sonrası Kuzey Azerbaycan'ın tamamen Rusya'nın hakimiyeti altına girmesi ile birlikte bölgenin etno-demografik haritasının değiştirilmesine başlanmıştır; önce Almanlar olmak üzere, farklı Hıristiyan gruplar ve daha sonra da Rus nüfus kitleleri halinde devlet politikasının bir gereği olarak Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Rus nüfusun yerleştirilmiş olduğu her bir köy ve kasabada kiliseler, kiliselere bağlı misyoner okulları açılmış, misyonerlik faaliyetlerinde bulunan cemiyetler artmıştır. Çarlık Rusyası'ndan başlayıp Sovyetler'e kadar uzanan bu uzun dönemde uygulanan müstemleke politikaları, yasaklar yüzünden Azerbaycan tarihinde siyasî ve kültürel açıdan derin izler bırakmış ve objektif bir şekilde incelenememiştir. Azerbaycan tekrar bağımsızlığına kavuştuktan sonra Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu bu kolonyal politikaların bazı yönleri tarihçilerimiz tarafından ele alınmış, yayınlanan ve yayınlanmayan zengin ana kaynakların ışığında bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda da daha çok Rus müstemlekeciliğine karşı direnişler, Rusyanın Azerbaycan'da uyguladığı göç siyaseti, Azerbaycan'daki Rusların hayatı gibi spesifik konular işlenmiş, çarlık idaresinin Azerbaycan'da gerçekleştirdiği ciddi boyutlara varan Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma konusu bütün yönleriyle incelenmemiştir. Eğitim, dil ve din bu müstemleke politikalarının önemli boyutlarını

oluşturmaktadır. Bu çalışmada demografik siyaset, devletin bu yöndeki uygulamaları, kilise ve kiliseye bağlı eğitim kurumları bağlamında Çarlık Rusyası'nın Hıristiyanlaştırma politikalarını bir bütün olarak incelemeye çalıştık.

Çalışmamız "Giriş" ve beş bölümden oluşmaktadır. "Giriş" bölümünde Rusya'nın Azerbaycan hanlık devletlerini işgal sürecine değinecek, XIX. asır Azerbaycan tarihinde önemli izler bırakan olaylar hakkında bilgiler sunduk. Konunun araştırılma düzeyi ile kaynakları, çalışma yaptığımız arşivleri, birinci el kaynakları ve sık sık başvurduğumuz önemli araştırma eserlerini "Giriş" bölümünde ele aldık.

Çalışmamızın "I. Bölüm"ünde Rusların Hıristiyanlığı kabulü ile Rus Ortodoks Kilisesi'nin tarihi, geçirmiş olduğu evreler hakkında genel hatlarıyla bilgiler sunduk. Daha sonra temel kaynakların ışığında Rus müstemlekecililiğinin esaslarını ana hatlarıyla vermeye çalıştık ve Ortodoks Kilisesi'nin oynadığı rolü ortaya koyduk.

Rus kilise-devlet ittifakının genişleme sürecinde ele geçirdiği Müslüman coğrafyalarda uyguladığı Hıristiyanlaştırma politikaları da Rusya'nın Hıristiyanlaştırma politikalarının geçmişi bağlamında süreklilik ilkesi doğrultusunda bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu manada "II. Bölüm"de İdil Müslümanları ve Güney Kafkasya Müslümanlarına yönelik Rusya'nın gerçekleştirmiş olduğu Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine de ana hatlarıyla ışık tutmaya gayret ettik. Ayrıca bu bölümde Rus Ortodoks misyonerliğinde yeni bir tarz ve metodolojinin temellerini atan N. İ. İlminskiy ve onun çalışmaları hakkında bilgiler sunduk.

Elbette ki Rus Ortodoks Kilisesi'nin faaliyetlerine Azerbaycan'a yerleştirilen Hıristiyan, Rus nüfustan bahsetmeden değinmek mümkün değildir. Çalışmamızın "III. Bölüm"ünde kronolojik olarak Hıristiyan nüfusun Azerbaycan'a yerleştirilmesi sürecini ve oradaki faaliyetlerini incelemeye çalıştık. Burada ilk sırada Azerbaycan'ın Gence bölgesine yerleştirilen Almanlar gelmektedir. Rusya'nın merkezde ve bölgede görev yapan bazı devlet adamlarının Alman iskânı konusundaki değerlendirmelerine, Bazal Misyoner Cemiyeti'nin Almanlar arasındaki faaliyetlerine de bu bölümde yer verdik. Almanların ardından Azerbaycan'a kitleler halinde gönderilen Hıristiyan gruplar, tarikatçı Ruslardır. Çarlık ülkesinin farklı guberniyalarında çıkan köylü isyanlarının tetikleyici gücü olan tarikatçıları Azerbaycan'a «sürgün» etmekle Rusya iki hedefi

gerçekleştirmek istemiştir: İç guberniyalardaki gerginliği azaltmak ve Kafkasya'nın Hıristiyanlaştırılmasında tarikatçılardan istifade etmek. Bu tarikatçı Rus grupları ait oldukları cemaatlere göre ayrıca incelemeye çalıştık. Bu tarikatçı cemaatlerin arkasından Çarlık Rusyası bölgede kendisine esas sadık taban olacak Ortodoks Rusları geniş gruplar halinde Azerbaycan'a yerleştirmeye başlamıştır. Hatta XIX. asrın ikinci yarısından itibaren Rusya, yaptığı yeni düzenlemelerle yalnızca Ortodoks Rusların bölgeye yerleştirilmesine izin vermiştir. Rusya'nın Azerbaycan'da gerçekleştirmeye can attığı en büyük Ortodoks proje Muğan Projesi olarak bilinmektedir. Bu stratejik projeye Çarlık idaresi bir milyondan fazla Rus nüfusu Azerbaycan'a yerleştirmeyi amaçlamıştır. "III. Bölüm"-de ayrıca Car-Balaken bölgesinde Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı başlayan isyanı da ele almaya çalıştık.

Çalışmamızın "IV. Bölüm"ünde Azerbaycan coğrafyasında çarlık yönetiminin oluşturduğu üç guberniya, Bakü, Revan ve Elizavetpolskaya (Gence) guberniyaları üzerindeki kilise faaliyetlerini ayrıntılı bir biçimde inceledik. Özellikle Bakü guberniyasının önemli bölgelerinde, şehirlerinde ve kasabalarında açılan kiliseler ile kilise okulları hakkında bilgiler verdik. Burada Revan guberniyası özellikle Rusya'nın Ermeni projesi açısından çok önemlidir. Bu bölümde yer alan bilgiler ve arşiv belgelerinin de desteklediği gerçekler, Rusya'nın Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma faaliyetleri yapmadığı tezini savunanlar için açık bir delil niteliğindedirler.

Çalışmamızın en önemli bölümü Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin yapısının, arkasındaki devlet desteğinin, misyonerlik faaliyetlerinin incelendiği "V. Bölüm"dür. Özellikle düşük nüfuslu milletlerin iskân edildiği Azerbaycan'ın batı bölgeleri, doğrudan çar ailesinin himayesinde kurulmuş olan bu cemiyetin yoğun misyonerlik alanı haline gelmiştir. V. Bölümde Gürcistan Devlet Arşivi'ndeki belgeler ile cemiyetin yayımladığı senelik raporlar ışığında bütün bu faaliyetler hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

"Sonuç" kısmında ise nerede ise bir asır devam eden bütün bu faaliyetlerin Azerbaycan için getirmiş olduğu sonuçları, hedefleri, gerçekleştirilenleri ve gerçekleştirilemeyenleri değerlendirmeye çalıştık.

Ayrıca ekler kısmında da bazı önemli arşiv belgelerinin kopyalarını koymayı uygun gördük.

Bu kitabın hazırlanması sırasında hoşgörüsü, yakın alakası, engin bilgisiyle daima beni teşvik eden, notlarımı bir bir gözden geçirip düzelten İstanbul Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Başkanı değerli hocam Prof. Dr. Muallâ Uydu Yücel'e şükranlarımı arz etmeyi borç bilirim. Kitabın içeriğini ve kurgulanışını hazırlarken kıymetli fikirlerini esirgemeyen vefakâr hocam Prof. Dr. Okan Yeşilot'a, yine değerli hocalarım Prof. Dr. Nesrin Sarıahmedoğlu'na, Yard. Doç. Dr. Ali Ahmetbeyoğlu'na, Yard. Doç. Dr. Kürşat Yıldırım'a, arkadaşlarım Dr. Mehdi Genceliye, Hatice Kerimova'ya ve Furkan Engin'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Ve şüphesiz eğitimim, ilmî çalışmalarım sırasında yıllarca beni destekleyip motive eden aziz anam Gülyüze'ye, sevgili eşim Leyla'ya, varlıkları bize kuvvet veren kızlarım Gültekin ve Nurçin'e, oğullarım Bilal ve Ertoğrul'a sonsuz sevgilerimi sunuyorum.

Telman Nusretoğlu

GİRİŞ

XIX. asır Azerbaycan'ın tarihinde ve kaderinde Rus işgalinin getirdiği bölünmenin, sosyal, siyasî ve kültürel farklılaşmanın yaşanmasıyla geçti. Kuzey Azerbaycan Hanlıkları ile sultanlıklar birbirini takip eden yıllarda Rus hakimiyeti altına girdi. 1801 yılında Gürcistan'ın Rusya ile birleştirilmesinin hemen ardından bu ülkenin idaresi altındaki Kazak ve Şemşeddil Sultanlıkları da çarlık hakimiyetine girmiş oldu. İşgal ordusuna karşı devam eden direnişlere rağmen 1803-1804 arası Car-Balaken bölgesi zaptedildi, yine 1804 yılında Gence direnişinde Gence hanı Cevat Han başta olmak üzere binlerce Gence askeri şehit edildikten sonra Gence de ele geçirildi ve Gence Hanlığı ortadan kaldırıldı. Gence'nin ismi Yelizavetpolskaya olarak değiştirildi. 1805 senesinde imzalanan Kürekçay Antlaşması'yla Karabağ Hanlığı Rusya'nın himayesini kabul etti, hemen ardından da Şirvan Hanlığı Rus egemenliği altına girdi. 1806 yılında Bakü Hanlığı'nın başkenti Bakü'yü kuşatma altına alarak şehrin Rus güçlerine teslim edilmesini isteyen Kafkasya İşgal Ordusu Komutanı Pavel Sisyanov¹, orada Bakü hanının adamları tarafından öldürülse de, aynı yıl Bakü Hanlığı da Ruslar tarafından ele geçirildi ve böylece ortadan kaldırıldı. 1806 tarihinde ise Guba Hanlığı'na son verildi. Birinci Rus-İran savaşının akabinde imzalanan antlaşmayla Talış Hanlığı da Rusyanın idaresine geçti. 1828'deki ikinci Rus-İran savaşı sonrası İran'ın yenilmesiyle Revan ve Nahçıvan hanlıkları da dahil şimdiki Kuzey Azerbaycan'ın tamamı Rusya'nın hakimiyeti altına girdi.² Azerbaycan tarihinde bu iki antlaşma çok önemli-

¹ P. D. Sisyanov (1754-1806): Gürcü asıllı Rus generalidir. 1802-1806 yılları arasında Kafkasya'nın işgali için gönderilen Rus ordusunun başkomutanı görevinde bulunmuştur. 1806 senesinde Bakü Hanlığını kuşatma altına alarak şehrin teslim edilmesini talep etmiş, ancak Bakü hanlığının askerleri tarafından öldürülmüştür.

² *Sovetskaya İstorişeskaya Ensiklopediya*, T.1, M, s. 255.

dir. İran ile Rusya arasında imzalanan bu iki antlaşma, yani 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarıyla ikiye bölünmüş olan ülkenin Aras Nehri'nden güneydeki kısmı İran'ın, kuzeydeki kısmı ise Rusya'nın idaresi altına girdi.³ Azerbaycan'ın yaklaşık iki asırlık bölünme ve müstemleke dönemi bu antlaşmalarla başladı.

Gülistan Antlaşması'nı imzalamakla İran; Gürcistan, Kuzey Azerbaycan ve Dağıstan'ın Rusya tarafından ilhak edilmesini kabul etti. Daha önce 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması'yla da Osmanlı Devleti, Batı Gürcistan'ın Rusya idaresi altına geçmesini kabullenmişti.⁴

1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle parçalı hanlıklar dönemine giren Azerbaycan toprakları, zaman zaman farklı hanlıklardan gelen birleşik, güçlü Azerbaycan devletini oluşturma girişimlerine rağmen Rus işgaline kadar ortaya ciddi bir merkezî yapı çıkaramadı. Rus işgaline karşı hanlıkların birlik olması, Azerbaycan Türklerinin kalbinde bir arzu ve temenni olarak kaldı. "Böl yönet" politikasını ustalıkla takip eden çarlık idaresi, diplomatik manevralarla hanlıkların birlik olmasını engelleyerek art arda bu hanlıkların hepsini kısa sürede ilhak etti.

Çarlık ve Sovyet Rusyası ile İran'ın resmî tarih yazıcılığında, Azerbaycan hanlık devletleri müstakil devletler olarak kabul görülmediklerinden bütün bu savaş Rusya-İran savaşı olarak işlenmiş ve İran'ın bu savaşa müdahil olmasından önce başlayan Rusya-Hanlık devletleri savaşı görmezlikten gelinmiştir. Çünkü her iki Rus yönetim şekli Azerbaycan'ın Rusya'yla gönüllü birleşmesinden bahsetmiş, düşmanı dışarıda bir yerde aramıştır. Ayrıca direnişler, isyanlar, kurulan müstemleke rejimi, Hıristiyanlaştırma, devlet güdümündeki Rus Ortodoks Kilisesi'nin ve misyoner cemiyetlerin neredeyse bir asırlık faaliyetleri yok sayılmıştır. Aslında Rusya ile İran arasında imzalanan ister Gülistan ister Türkmençay antlaşmalarına hanlık devletlerinin taraf olarak dâhil edilmemeleri de bu tarih tezini bir yönüyle haklı çıkarmaktadır. Ancak uğrunda savaşılan ve paylaşılan topraklar ve bu coğrafya Azerbaycan Türk coğrafyasıydı.

Gülistan Antlaşması'yla Azerbaycan, güney ve kuzey olmak üzere ikiye bölündü. Güney, İran'ın, kuzey de Rusya'nın idaresi

³ Ziya Bünyatov, *Azerbaycan*, DİA, IV, s. 317.

⁴ Fikret Bağirov, *Pereselençeskaya Politika Tsarizma v Azerbaydjane*, Moskva, 2009, s. 11.

altına girdi. 1826-1828 yeni Rus-İran savaşından sonra ise Rusya işgal ettiği Kuzey Azerbaycan topraklarını biraz daha genişleterek Nahçıvan ve Revan'ı da topraklarına kattı ve 21 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay Barış Antlaşması imzalandı. Son antlaşmayla, Azerbaycan'ın ikiye bölünmesinin yolunu açacak geri dönüşü olmayan bir süreç başlamış oldu.

Türkmençay Antlaşması'yla Kuzey Azerbaycan'ın işgal süreci tamamlanmış, Rusya bölgede kalıcı olabilmeyi hesaplarını yaparak müstemlekecilik ve Hıristiyanlaştırma politikalarına başlamış ve bu politikaları hızla yürürlüğe koymuştur. Bu nedenle biz de çalışmamızda Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu Hıristiyanlaştırma politikalarının merkezinde yer alan Ortodoks kilise faaliyetlerinin incelenmesine Türkmençay Antlaşması sonrasında başlamayı uygun bulduk. Çalışmamızın kronolojik çerçevesini ise Rusya'da devrimlerin, toplumsal hareketlenmelerin, iç sorunların giderek yaygınlaştığı, çarlık yönetiminin zayıflaması sonucu sosyal, millî ve dinî uyanışın başladığı, müstemlekecilik politikalarının neredeyse artık sürdürülemez hâle geldiği 1905 yılıyla sınırladık.

Çarlık döneminde Azerbaycan toprakları farklı tarihlerde gerçekleştirilmiş olan idarî reformlarla Kafkasya Genel Valiliği'nin taksim ettiği guberniyalara⁵ bölünmüş, Bakü ve Yelizavetpol (Gence) guberniyaları, şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin esas topraklarını bünyesinde bulundurmıştır. Aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin tarihî yurdu Revan Hanlığı topraklarında da Revan guberniyası oluşturulmuş, önce çarlık sonra da Sovyet yönetiminin süregelen iskân politikaları sonucunda buradaki Müslüman Türk nüfus göç ettirilerek guberniya Ermenileştirilmiş ve orada Ermenistan devleti kurulmuştur.

Bakü, Yelizavetpol (Gence) ve Revan guberniyası çalışmamızın coğrafi sınırlarını oluşturmuştur. Özellikle misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı Kuzeybatı Azerbaycan üzerinde daha fazla durmaya çalıştık. Kuzey Azerbaycan toprakları yukarıda ismi geçen üç guberniyadaki yöneticiler tarafından idare edilmekte idi. Guberniyalar aşağıdaki vilayetlerden teşkil edilmişti: Yelizavetpol

⁵ Guberniya bir idarî birimdir. İlk kez I. Petro tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Sovyet döneminde bu guberniya yönetim sistemi ilga edilse de Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra Rusya Federasyonu tekrar guberniya sistemine geçmiştir.

Guberniyası Yelizavetpol, Kazah, Şusa, Zengezur, Nuha, Areş ve Cebrail vilayetlerinden; Bakü Guberniyası Bakü, Kuba, Şamahı, Gökçay, Cevat ve Lenkeran vilayetlerinden; Revan Guberniyası da Revan, Nahçıvan, Yeni Bayezid, Eçmiadzin, Aleksandropol (Gümrü), Sürmeli ve Şerur-Dereleyez vilayetlerinden oluşmaktaydı.⁶ Burada Revan Guberniyası'ndaki durum Hıristiyanlaştırma faaliyetleri açısından farklı bir seyir izlediği için üzerinde ayrıca durulması gereken bir husustur.

Rusya'nın öteden beri Türkiye sınırında, stratejik bir bölgede, Ermeni devleti oluşturma projesi bilinmektedir. Bu açıdan bu guberniya topraklarına zaman zaman Rus nüfusun göçü sağlansa da Revan guberniyasındaki Hıristiyanlaştırma teşebbüslerinin esas merkezinde Ermenileştirme siyaseti yatmaktadır. Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilme süreci ayrıca ele alınması gereken bir konudur. Bu konuda özellikle son dönemlerde hem Türkiye'de hem de Azerbaycan'da ciddi akademik çalışmalar yapılmıştır. Ancak biz Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığın Berpa Cemiyeti'nin faaliyetlerini incelerken bu guberniyada kiliselerin, kilise okulları aracılığıyla Müslümanlar ve yoğun olmasa da Ermeniler arasında Ortodokslaştırma çalışmalarını yürütmüş olduğunu fark ettik. Revan guberniyasında Rus Kilisesi'nin faaliyetleri konusu spesifik nitelik taşıdığından özel olarak araştırılması gereken bir konudur. Ermeniler arasında yapılan Ortodoksluk faaliyetleriyle ilgili Ermeni tarihçilerin yapmış olduğu çalışmalar da vardır. Çalışmamızda ayrıntılı olmasa da Revan guberniyasının Müslümanların yoğun olarak yaşadığı vilayetlerinde açılan Ortodoks kiliseler ile kilise okulları, Rus nüfus ve yerleşim birimleri konusunda da bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Kilise-devlet ittifakının Müslüman Türk coğrafyalarında gerçekleştirildiği Hıristiyanlaştırma faaliyetleri sistemlilik ve süreklilik ilkesi doğrultusunda bir bütün olarak ele alınmalıdır. Asırlara yayılan bir devlet politikasının daha iyi anlaşılabilmesi için Çarlık Rusyası'nın işgal ettiği İdil-Yayık (Ural) bölgesinin aslı unsurları olan Müslüman Türk toplulukları (Tatar, Nogay, Başkurt.) üzerinde uygulamış olduğu zorakî Hıristiyanlaştırma politikalarını, farklı

⁶ *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis, 1885, s. 278.

merhalelerden geçen kilise icraatlarını tezimizde ayrı bir bölüm olarak yazmayı uygun gördük. İdil-Yayık bölgesinin işgal edilmesi süreci tamamlandıktan sonra ise Rusya Hazar'a, Kafkasya'ya gözünü dikmeye başlamıştır. Sıra bundan sonra Güney Kafkasya'nın dağlı halklarına gelmiştir. İşgal sonrası bu dağlı halklar arasında da aynı politikaları sürdüren Rusya burada Hıristiyanlaştırma amacına ulaşmak için ünlü Osetin Komisyonu'nu kurmuştur. Aslında bu Müslüman halkların herbirine yönelik gerçekleştirilen asimilasyon ve Hıristiyanlaştırma çalışmaları ayrı birer tez konusudur. Hem Osetin Komisyonu hakkında Türkiye'de herhangi bir çalışmaya rastlamadığımızdan hem de sürecin devamının anlaşılması için bu komisyon ve faaliyetleri hakkında tezimizde ana hatlarıyla bilgiler vermeye çalıştık.

Yine çalışmamızın coğrafi sınırlarını teşkil eden Azerbaycan topraklarında Rusların görülme tarihleri, Rus milletinin Hıristiyanlıkla tanışması, müstemlekecilik politikalarında Ortodoks kilisesinin rolü ve misyonerlik referanslarıyla ilgili bilgiler de vermeye gayret ettik.

Rusların Azerbaycan coğrafyasında görülme tarihleri 10. asra kadar uzanmaktadır. Ancak Çarlık Rusyası'nın Petro döneminden başlayarak bölgeye yönelik işgal ve asimilasyon politikalarını hızlandırdığı söylenebilir. Özellikle sıcak denizlere inme hayali, İran'la ticaret, Osmanlı korkusu, Bakü'nün petrol rezervleri, Rusya'nın Azerbaycan'a ilgisinin artmasında esas neden olmuştur. Daha 1796 yılında Hazar'a çıkarma yapmaya hazırlanan Valeriyen Zubov' adına gönderilen şifreli özel belgede Azerbaycan'da Rus hakimiyetinin tesis edilmesi için Kür'ün Aras Nehri'yle birleştiği Cevat bölgesinde Ruslardan müteşekkil bir şehir kurulmasının öneminden bahsedilmiştir: *“Ekaterinoserd olarak adlandırılacak olan bu yeni Rus şehri için 2 bin Rus askerinin bu bölgeye yerleştirilmesi, onların Gürcü ve Ermeni kadınlarla evlendirilerek her türlü silah ve gereksinimlerinin karşılanması lazımdır.”*⁸

⁷ Valerian Aleksandroviç Zubov: 1796 yılında Rus ordusunun İran seferi sırasında ordunun başkomutanlığını yapmıştır. Zubov aynı zamanda II. Yekaterina'nın sevgilisi olarak da ünlenmiştir.

⁸ “Zapiska Glavnoupravlyayuşego Zemleustroystvom I Zemledeliem O Poezdke v Muganskuyu Step V 1913 g”, *Prilojenie k Vsepodanneşemu Dokladu A. V. Krivoşenina*, SPB, 1913, s. 37.

Daha o dönemlerden itibaren tarihî Azerbaycan topraklarına Ruslar başta olmak üzere, Ermeni, Alman ve diğer Hıristiyan unsurların yerleştirilmesi fikri, Rus devlet çevrelerinde tartışılmaya başlanmıştır.

Bazı küçük ve yerel uygulamalar istisna Kafkasya'nın Hıristiyanlaştırılmasına birinci Rus-İran savaşının akabinde Virtemberg Evangelistlerinden oluşan Almanların buraya göç ettirilmesiyle başlanmış, 1818'de Odessa'ya oradan da Kafkasya'ya ilk Alman kolonistleri getirilmiştir.⁹ Farklı Hıristiyan mezhebinden olsalar da Azerbaycan topraklarına kitlesel olarak yerleştirilen ilk Hıristiyan nüfus olmaları hasebiyle, Ortodoks Kilisesi ile ilişkileri ve Rusya'nın Hıristiyanlaştırma çalışmalarının daha iyi anlaşılması açısından Almanların Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesi konusuna da çalışmamızda ana hatlarıyla değinmeye gayret ettik.

Yine Rusya'nın Azerbaycan'da uyguladığı göç ve iskân politikalarını, Ortodoks kilise faaliyetlerinin de merkezinde yer alan radikal Hıristiyan tarikatı mensuplarını ve Ortodoks Rusların Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilmelerini de tezimizde ayrı bir bölüm olarak ayrıntılarıyla ele aldık. Çünkü Rus kiliselerinin önemli bir bölümü onların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde açılmakta, özellikle Ortodoks Kilisesi bölgeye sürülmüş olan tarikat mensubu Rusların tekrar Ortodoksluğa kazandırılması için yoğun misyonerlik faaliyeti yürütmekteydi.

Tarihî Azerbaycan topraklarına yerleştirilen Ermeni gruplar ile diğer Ermeniler konusunda son dönemlerde oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Yalnız burada konunun birkaç önemli noktasına değinmemiz gerektiğini düşünüyoruz. Ermeni meselesi olarak adlandırılan bu projede devletin arkasındaki Rus akli konusunda çarlık ve Sovyet döneminde objektif araştırmalar yapılamadı. Petro döneminden itibaren Rusya'nın planlı politikaları doğrultusunda bölgede Ermenilerin yönetiminde ikinci bir Hıristiyan devleti kurulmasının amaçlandığından yukarıda bahsetmiştik. Sovyetlerin ortaya çıkış sürecine kadar bu planın önemli bir kısmı tamamlanmış, yine tarihî Türk toprakları olan Revan Hanlığı'nın bünyesinde yeni bir Ermeni devleti yani Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur.

⁹ *Zakavkazskiy Kray. Zametki O Semeyniy i Obşestvennoy Jizni i Otnoşeniyah Narodov, Obi-tayişih Mejdu Çernum i Kaspiyskim Moryami*, Çast.1, Sankt-Petersburg, 1857, s. 45.

Bu süreç uzun süre devam etmiş, Rusya adım adım bu sonuca ulaşmıştır. Önce İran ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinden Ermenileri Revan ve başka hanlıkların topraklarına toplamış, buradaki Türk-Müslüman nüfusu göçe zorlayarak etnodemografik durumu değiştirmiştir. Sovyet döneminde de Azerbaycan'ın doğal zenginliklerinden beslenen Ermenistan Cumhuriyeti böyle kurulmuştur. Sovyet politikaları aslında halkların kardeşliği perdesi altında Rus-Slav ırkının çıkarlarını ön planda tutan bir anlayışa sahip olmuştur. Nitekim daha sonraları Moskova'nın, Politbüro'nun yaptıkları çerçevesinde defalarca Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nden Azerbaycan Türkleri toplu olarak göçe zorlanmış ve böylece çarlık politikalarının Ermenilerden oluşan bir devlet kurma planı, Sovyetler tarafından yavaş yavaş tamamlanmıştır.

1826-1828 Rus-İran savaşının bitiminden hemen sonra Kuzey Azerbaycan'ın zabturbat altına alınmasıyla birlikte buraya büyük Ermeni göçleri teşvik edilerek bölgede yeni bir Hıristiyan devletin temelleri atılmıştır. Günümüz Kafkasyası'ndaki sorunların, Rusya'nın Türkiye'ye yönelmiş emperyal niyetlerinin daha iyi anlaşılması için Azerbaycan topraklarında, Revan Hanlığı'nın bünyesinde Ermeni devletinin kurulması sürecini, daha sonra da Karabağ'da Rus-Ermeni yayılma sürecinin şifrelerini iyi okumak lazımdır.

Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesi İran'a, Ermenilerin serbestçe Revan Hanlığı topraklarına göç ettirilmeleri için uygun ortamı sağlama yükümlülüğünü de getirmiştir. Kafkasya Askerî Valisi İ.P. Paskeviç'in¹⁰ kendi el yazısıyla kaleme aldığı talimatta bütün askerî ve sivil birimlerden Revan Hanlığı topraklarına göç eden Ermenilere her türlü yardımın yapılması ve kolaylıkların sağlanması istenmektedir. Yine Rusya'nın hakimiyeti altında girmiş olan Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiş olan Ermeniler her türlü vergi ödemekten azad edilmiş, Türkmençay Antlaşması gereği İran hükümetinin Rusya'ya ödediği paradan da fakir Ermeni ailelerine yardımlar ayrılmıştır.¹¹ Ayrıca Paskeviç'in ve İran'la diplomatik ilişkiler kuran Rus

¹⁰ İvan Feodoroviç Paskeviç (1782-1856): 1827-1831 yılları arasında Çarlık Rusyası'nın Kafkasya Askerî Valisi görevinde bulunmuş, aynı zamanda İran-Rus ve Osmanlı-Rus savaşlarında da Rus ordusunun Başkomutanı olmuştur.

¹¹ *Akti, Sobranıye Kavkazskoyu Arheografiçeskoyu Komissiyeyu (AKAK)*, T.7, dok.561.

elçilik heyetinin başkanı A. S. Griboyedov'un şovenist yaklaşımları ve Ermeni taraftarı oluşu da bilinen gerçeklerdendir.

1828-1830 yılları arasında Kafkasya'nın tarihî Türk topraklarına İran'dan yaklaşık 40 bin, Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden de 84 bin Ermeni göç ettirilerek yerleştirilmiştir.¹² Gence, Revan ve Borçalı bölgelerinin en verimli hazine toprakları Ermenilere verilmiş, aynı zamanda devlet desteğiyle 2.000.000 ruble değerindeki Müslüman Türklerin tapulu mülkü olan topraklar da onlardan alınarak Ermenileri yerleştirmek için ayrılmıştır.¹³ Resmî rakamlara göre 124 bin Ermeni nüfusun sadece bu dönemde Azerbaycan topraklarına yerleştirildiği kayıtlı ise de gayriresmî yollarla yapılan Ermeni göçlerine her türlü kolaylığın sağlandığı da gözönünde bulundurulduğunda bu rakam 200 bin civarına kadar çıkmaktadır. Nitekim çeşitli Rus kaynakları, bu rakamları teyit etmektedirler.

Kafkasya Genel Valiliği defterhanesinin arşiv belgeleri arasında Azerbaycan'daki bölge işgal komutanlarına özellikle Ermeniler için kiliseler ve kilise mekteplerinin inşa edilmesini teşvik etmeleri ile ilgili öneriler ve emirler içeren belgeler bulunmaktadır. Nitekim 1844 senesine ait olan bir arşiv belgesinde Hazar bölge valisinin Gürcistan İnşaat Komisyonu ile aralarındaki yazışmasında Şamahı'da bir Ermeni kilisesinin inşa edilmesinin önemi vurgulanmaktadır.¹⁴

Kırım Savaşı sonrasında ise Ermenilerin Karadeniz'in kıyısındaki Türk topraklarına, Azerbaycan'ın batı vilayetleri ile Osmanlı devletinin doğusuna yeni göçleri olmuştur. 1877-79 arasında Kars'a 50 bin, Sürmeli'ye 35 bin Ermeni daha yerleştirilmiştir.¹⁵ Revan Hanlığı topraklarında ikinci bir Hıristiyan devleti kurma projesi çerçevesinde Osmanlı'nın doğu vilayetlerinden de getirilerek Revan'da kalabalık bir Ermeni nüfusun oluşturulması süreci başlatılmıştır. Nitekim Revan Hanlığı ile Osmanlı'nın doğu vilayetlerini de içine alan bir coğrafyada büyük Ermenistan kurma hayali Rus-Ermeni ittifakının gündeminden hiçbir zaman düşmemiştir. Gürcistan Devlet Tarih

¹² N. N. Şavrova, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkaziyu. Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorotsam*, S.Peterburg, 1911, s. 63.

¹³ Şavrova, *a.g.e.*, s. 63.

¹⁴ *Gürcistan Devlet Tarih Arşivi*, F.2, op.1, ed.hr.11840.l.3.

¹⁵ Şavrova, *a.g.e.*, s. 63.

Arşivi'nde bulunan 1850'li yıllara ait 354 sayfalık bir dosyada, Beyazıt sancağından onlarca, yüzlerce Ermeni'nin, Rum'un Revan Hanlığı topraklarına yerleştirilmesiyle ilgili raporlar, mektuplar, yerleşimci listeleri yer almaktadır. Ermeni göçünün bir devlet politikası çerçevesinde devam ettiğini bu raporlar da teyit etmektedir.¹⁶ Rus kaynaklarında yer alan Ermeni göçlerine ait bir istatistik XIX. asırda Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da yapmış olduğu en büyük asimilasyon ve etnodemografik değişim gerçeğini gözler önüne sermektedir: “Bugün 1 milyon 300 bin Ermeni'nin Kafkasya'da yaşadığı dikkate alındığında bunun yaklaşık 1 milyonu tarafımızdan buraya yerleştirilmiştir. 1896'da General Şeremetev¹⁷ kendi kesin kayıtlarında Ermenilerin sayısını 900 bin olarak göstermiştir. 1908 kayıtlarında ise bu rakam 1 milyon 300 bine yükselmiştir. Doğal nüfus artışını da dikkate aldığımızda sadece 13 sene içerisinde 300 binden fazla Ermeni'nin tarafımızdan bölgeye yerleştirildiği gerçeği ortadadır.”¹⁸

Radikal Rus tarikat mensupları ile Ortodoks Rus nüfusun Azerbaycan'a büyük kitleler halinde yerleştirilmeleri kuşkusuz Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin en önemli boyutunu oluşturmaktadır. 1897 yılı rakamlarına göre kahir ekseriyeti Azerbaycan toprakları olmak üzere Kafkasya'ya Rus nüfusun dışında ayrı ayrı milletlerden oluşan toplam 1.147.972 Hıristiyan nüfus yerleştirilmiştir.¹⁹

Tezimizde ayrı bir bölümde aydınlatmaya çalıştığımız diğer bir önemli nokta ise 1860 yılında kurulan ve merkez ofisi Tiflis'te bulunan, bir nevi Osetin Komisyonu'nun devamı niteliğindeki Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa (İhya, yeniden kurma) Cemiyeti'nin Azerbaycan topraklarında yürütmüş olduğu misyonerlik çalışmalarıdır.

Doğrudan devletin himayesinde kurulmuş olan bu cemiyetin bünyesindeki çeşitli misyoner grupları işgal sonrasında Azerbaycan'da oldukça fazla serbest hareket ederlerken, ülkenin ekser bölgelelerinde bu cemiyet aracılığıyla yeni kiliseler inşa edilmiştir. Hedef

¹⁶ GDTA, F.240, op.2, d.41, L.1-354.

¹⁷ Sergey Alekseyeviç Şeremetev (1836-1896): Rus ordusunun önemli generallerinden biri olan Şeremetev uzun yıllar Kafkasya'da görev yapmıştır. 1890-96 arasında Kafkasya ordusunun başkomutanı olmuştur.

¹⁸ Şavrova, a.g.e, s. 64.

¹⁹ Şavrova, a.g.e, s. 65.

mümkün olduğu kadar daha büyük kitleleri Hıristiyanlaştırmak ve Müslümanların dinî inançlarını dejenere ederek onları güçsüz bırakmaktı. Müstemleke politikaları gereğince Müslüman ruhanî aydınlar ile din adamları işgalin ilk yıllarında potansiyel suçlu muamelesi görmüşler, çeşitli baskılar ve her vasıtayla onların toplum üzerindeki etkinliği azaltılmaya çalışılmıştır. Askerî işgal yönetiminden sivil idareye geçiş sürecinde uygulanan bu poilitikaların isyan hareketlerini tetiklediğini, Müslüman din adamlarının liderliğinde gelişen direniş hareketlerinin günden-güne genişlediğini gören Rusya nihayet XIX. asrın ortalarında bu dayatmalardan vazgeçerek Müslüman yönetici aydınların siyasî, ekonomik haklarını kısma iade etmeyi, onlara imtiyazlar vererek kendi tarafına çekmeyi denemiştir. Bu dönemden itibaren takip edilen politika, Rusya'nın çıkarlarına hizmet etmek üzere devletin güdümünde yeni Müslüman din adamları kuşağının şekillendirilmesi olmuştur.

Bölgenin Rusya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden dizayn edilmesi ve sosyal-siyasî-ekonomik alanlarda müstemlekecilik politikalarının uygulanabilmesi için çarlık yönetimi zaman zaman Azerbaycan'da farklı inzibatî-coğrafi yönetim biçimleri de uygulamıştır. Rus işgal yönetimi 1840 senesinde Kafkasya'yı iki guberniyaya (Gürcü-İmeretiya ve Hazar Guberniyası) bölerek inzibatî-idarî yönetim olarak iki merkezden idare etmeye başlamışsa da, 1844 yılında Kafkasya Genel Valiliği'nin oluşturulması sonrasında Kafkasya'da 4 guberniya kurulmuştur. Bunlar Tiflis, Kutaisi, Şamahı ve Derbent guberniyalarıdır. 1849 senesinde ise yeni bir guberniya daha oluşturulmuştur: Revan Guberniyası. 1859 yılında ise günümüzdeki Kuzey Azerbaycan'ın büyük bir bölümünün yönetildiği Şamahı guberniyası Bakü guberniyasıyla değiştirilmiş ve guberniya Bakü'den yönetilmeye başlanmıştır. Zakatala ve Kuba bölgeleri de bu guberniyanın topraklarına tâbi kılınmıştır.²⁰ 1868 yılında ise Yelizavetpolskiy (Gence) guberniyası adı altında yeni bir guberniya daha oluşturulmuştur. Çalışmamızın esas coğrafi sınırını da Kuzey Azerbaycan topraklarının büyük bölümünün tâbi olduğu bu iki guberniya ile kısmen Revan Guberniyası oluşturmaktadır. En

²⁰ D. İ. İsmailzade, *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze. 30-e gg. XIX v.- Naçalo XX v.*, Moskva, 1982, s. 24.

yoğun Hıristiyanlaştırma faaliyetleri Bakü Guberniyası topraklarında sürdürülmüştür.

Rusya'nın bu böl-yönet-değiştir politikaları, esasen baskıcı askerî-stratejilerle zamana ve değişen koşullara göre daha uygun, kolay yöntemler kullanarak bölgenin etno-demografik, iktisadî, dinî haritasını Rusya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmeye yönelik olmuştur.

Konunun Araştırma Düzeyi ve Kaynaklar

Azerbaycan'da yaklaşık iki asır devam eden bir işgal dönemi ve siyasî durum, objektif tarihçilik açısından konunun araştırılmasına olanak tanımamıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuştuğu döneme kadar Bakü'nün Moskova ile gönüllü birleşmesi tezi ortaya atılmış, Azerbaycan halkının doğunun karanlık ikliminden Ruslar sayesinde kurtulduğu, medenileştiği fikri tarih kitaplarında işlenmiştir. Hıristiyanlaştırma konusunda bağımsızlık dönemine kadar hemen hemen hiçbir çalışmaya rastlamamaktayız. Sansür, baskı ve ideolojik yönlendirmeler altında bütün bu süreci, Rusya'nın bölgeye yönelik asimilasyon hedeflerini açıkca eleştirmek, yazmak dönemin Azerbaycan aydını, yazarı için çok zor bir görevdi. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen münferit girişimlerle de olsa yayınlar yapılmaya, okullar açılmaya çalışılmış, emperyal direktmelere karşı Müslümanların millî bilinci diri tutulmaya gayret edilmiştir. Özellikle XIX. asrın sonlarına doğru Azerbaycan aydınlarının yayınladıkları *Ekinci*, *Ziya*, *Keşkül*, *Molla Nasreddin* gibi gazete ve dergilerde mecazlar, satırlı anlamlar kullanılarak Rusya'nın bölgedeki politikaları eleştirilmiştir. Kısacası XIX. asır Azerbaycan ve Rus tarihçiliğinde çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı Hıristiyanlaştırma politikaları ve Ortodoks Kilisesi'nin misyonerlik faaliyetleriyle ilgili ciddî bir çalışmaya, makaleye rastlamak mümkün bile değildir.

Bu sömürgeci baskıcı süreç 1917 Rus Bolşevik İnkılâbı'na kadar devam etmiştir. 1918-1920 yılları arasında Kuzey Azerbaycan'a kısa bir özgürlük dönemi yaşatan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla millî tarih yazıcılığı üzerindeki baskı ve sansür ortadan kalkmışsa da bu bağımsızlık süreci iki sene bile devam edememiştir. Sovyet döneminde daha farklı politikalar ve uygulamalar

ile bu dönüştürme, müstemleke süreci sürdürülmüştür. Rus müstemleke idaresi hem XIX. asırda hem de Sovyet döneminde Çarlık Rusyası'nın Hıristiyanlaştırma siyasetinin objektiflik ve tarihîlik ilkelerine dayanılarak, sürecin spesifik yönlerinin de ortaya çıkarılıp araştırılmasını engellemiştir. Ancak Rus tarihçiliğinde, konumuzun bazı boyutlarını aydınlatacak doğru ve objektif yoruma muhtaç olan eserler de bulunmaktadır. İdeolojik bakış açısından kurtulamasalar da Rus tarihçilerinden E. Egizarov, G. Tumanov, S. P. Zelinski, İ. Segal²¹ gibi şahsiyetlerin eserlerinden Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'da uyguladığı toprak politikaları, göç, köylü-devlet ilişkisi, reformlar, yasal düzenlemeler vs. gibi konulara bakarak da uygulanan müstemlekecilik politikalarıyla ilgili ipuçları elde etmek mümkündür.

Birinci el kaynak eserler tanıtılırken Rusyanın Azerbaycan'da hakimiyet kurma sürecine bizzat tanıklık etmiş Rus tarihçilerden V. V. Potto'nun, V. L. Veliçko'nun, N. F. Dubrovin'in, N. N. Şavrov'un, İ. Şopen'in, A. A. Kaufman'ın, P. İ. Kovalovskiy'in²² eserlerini başta zikretmek gerekir. Çarlık yönetiminin bölgede uygulamaya çalıştığı Ruslaştırma politikalarının sıcak izlerinin görülmesi açısından bu askerî tarihçilerin eserlerinde geniş bilgi ve değerlendirmeler yer almaktadır.

V. İ. İvanenko'nun 1911 yılında Tiflis'te yayınlanan *Grajdanskoye Upravleniye v Zakavkaziye (Kafkasya'daki Sivil Yönetim)*²³ eseri Rus idaresinin asimilasyon politikalarının tespiti açısından kıymetli

²¹ S. İ. Egizarov, "İssledovanie Po Istorii Uçrejdenie v Zakavkaziye", Ç.1, *Selskaya Opşina*, Kazan, 1889; S. P. Zelinski, *Vinogradarsta i Vinodeliye Şamahınskim Uезде*, Odessa, 1896; G. Tumanov, *Zemelnie Vaprosi Pristupnos Na Kavkaze*, SPB, 1900; İ. L. Segal, *Kestiyanские Zemledeliye v Zakavkaziye*, Tiflis, 1912.

²² V. A. Potto, *Kavkazskaya Voyna V Ordelnih Oçerkah, Epizodah, Legendah, İ Biografiyah*, T. 1, S. Peterburg, Tipografiya E. Evdakimova. 1886; V. L. Veliçko, *Kavkaz. Russkoe Delo İ Mejduplemennie Voprosi*, Elm, Baku, 1990; N. F. Dubrovin, *İstoriya Voynı İ Viladıçestva Russkih Na Kavkaze*, T.1-4, S. Peterburg, 1871-1888; İ. Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostoyaniya Armyanskoy Oblasti v Epohe ee Prisoedineniya k Rossiyskiy İmperii*. S. Petersburg, 1852; N. N. Şavrov, *Novaya Ugroza Russkomu Delu V Zakavkazi*. *Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnoradtsam*, SPB, 1911 ; A. A. Kaufman, *Pereselenie i Kolonizatsiya*, SPB, 1905 ; P. İ. Kovalevskiy, *Kavkaz. İstoriya Zavoevanie Kavkaza*, T.2, S. Peterburg, 1915.

²³ V. İ. İvanenko, *Grajdanskoye Upravleniye v Zakavkaziye*, Tiflis, 1911.

bilgiler içermektedir. Ayrıca çalışmamızın konusunu oluşturan radikal tarikatlar, onların oluşumu, Kafkasya'daki Rus nüfus, Çarlık Rusyası'nda Din Bakanlığı görevini üstlenen Sinod²⁴ ve onun faaliyetleri, Rus Kilisesi'nin misyonerlik tarihî vb. gibi konularda ise Rus müelliflerin eserlerinde oldukça fazla bilgiler vardır ve biz de bu eserlerden yararlanmaya çalıştık.²⁵ Özellikle Rusya'nın Azerbaycan'a göç ettirdiği ilk Rus nüfusu olan radikal Hıristiyan cemaatler, onların ortaya çıkışları, eğilimleri, inançlarıyla ilgili eserler tezimiz açısından önemli bilgiler ihtiva etmektedirler.

Bununla birlikte bir genelleme yapmak gerekirse ister çarlık isterse de Sovyet Rus tarihçilerinin bakış açısına göre; gelişmiş, doğunun “vahşi” kurallarına göre yaşayan Azerbaycan halkı güya daima Rusya ile birleşmenin hayalini kurmuştur. Sovyet tarih tezi de millî duyguların bastırılması ve halkların kardeşliği ilkesi üzerine inşa edilmiştir. Sovyet döneminde Kafkasya'daki Rus göçmenleri ve Çarlık Rusyası'nın göçmen politikalarıyla ilgili yazılan eserlerde ise, daha çok Rus köylüsünün ekonomik yaşamına, bölgenin kalkınmasındaki rolüne, halkların kardeşliğine, kültür alışverişinin gelişmesine vurgu yapılmakla yetinilmiştir. Ancak D. İ. İsmailzade'nin Kafkasya'daki Rus köylü faaliyetlerinden bahseden ve 1978 senesinde Bakü'de yayınlanan *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazie v 30-e godı XIX-naçale XX vv. (XIX. Asrın 30'lu Yıllarından XX. Asrın Başlarına Kadar Kafkasya'daki Rus Köylüsü)*²⁶ adlı eseri, Sovyetlerin imkan verdiği siyasî, ilmî imkanlar çerçevesinde Rus iskân politikasının esaslarını ortaya çıkartmakta önemli bir kaynak olmuştur.

²⁴ Sinod: Yunanca bir kelimedir. Rusçada toplantı anlamına gelmektedir. 1721-1917 arasında Rusya'da faaliyette bulunan en üst düzey devlet kurumlarından birisiydi. Sinod'un kuruluş amacı, Rusya'daki din işlerini düzenlemek, Hıristiyanlığın yayılmasına yön vermek, kilise faaliyetlerini koordine etmek, dinî okulları ve yayınları kontrol etmek, devletin din politikalarını üretmektir.

²⁵ T. V. Barsov, *Svyateyişiy Sinod v Ego Proşlom*, SPB, 1896; A. S. Prugavin, *Starobryadçestvo Vo Vtoroy Polovine XIX veke*, Moskova, 1904; E. A. Malov, *O Novokreşennom Kontor*, Kazan, 1878; M. Maşanov, *Obzor Deyatelnosti Bratstvo Svyatogo Guriya Za 25 Let Ego Suşestivovaniye*, Kazan, 1892; N. M. Nikol'skiy, *İstoriya Russkoy Tserkvi*, Politizdat, Moskva 1985; M. Y. Braycevskiy, *Utverjdenie Hristianstva Na Rusi*, Kiev: Naukova Dumka, 1989.

²⁶ D. İ. İsmailzade, *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazie v 30-e godı XIX-naçale XX vv.*, Nauka, Moskva, 1982.

D. İsmailzade'nin ismi zikredilen eserinde Sovyet kırmızı çizgisi aşılmadan Azerbaycan'daki Rus nüfusa dair geniş istatistikî rakamlar, göç ve iskân siyasetinin yasal dayanağı, bu sürecin farklı aşamaları, yayınlanan ve yayınlanmayan geniş arşiv belgeleri, esasında farklı yaklaşım ve yorumla izah edilmeye çalışılmıştır. Burada Lenin'in çarlık idaresinin göç ve iskân politikalarıyla ilgili değerlendirmeleri tezi esas alınmış, sınıfsal yaklaşımlarla göç hareketlerinin köylü hareketini canlandırdığı, tetiklediği iddia edilmiştir. Çarlık Rusyası'nın asıl hedeflediği etnik, dinî kolonizasyon, asimilasyon görmezlikten gelinerek yalnız agrar (ziraat) kolonizasyondan bahsedilmiştir. Özellikle Ermeni meselesinde İsmailzade, Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu Ermeni yanlısı emperyalist politikaları eleştirel bir yaklaşımla anlatmıştır. İsmailzade'nin bu çalışması çarlık idaresinin Azerbaycan'da uyguladığı göç politikası, bu göçün sosyal, coğrafi ve istatistikî haritasının şekillenmesi meselesinde, arşivde bulduğumuz bazı belgelerin doğru okunması ve yorumlanmasında bize yardımcı olan sık sık başvurduğumuz bir kaynak olmuştur.

Kafkasya'daki Rus göçünün tarihine değinen eserlerden biri de A.İ Klibanov'un 1965 de Moskova'da yayımlanan *İstoriya Religioznogo Sektanstva v Rossii (Rusya Tarikatlar Tarihi)*²⁷ adlı eseridir. Azerbaycan'a yerleştirilmiş olan radikal tarikatçı Duhoborlar (Maneviyatçılar) ile Molokanların ve onların sosyo-ekonomik hayatlarını, dinî telakkilerini anlatmaya çalıştığımız bölümde de en fazla Klibanov'un bu eserinden istifade ettik.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan tarihyazıcılığında ayrı ayrı hanlıkların tarihi, Rusya ve komşu devletlerle ilişkiler, ülkenin sosyal ekonomik durumunu yansıtan bazı eserler ortaya konya da halen dönemin zengin arşiv belgeleri, seyahatnameler, raporlar, kilise defterleri vs. bütün yönleriyle araştırılarak müstemleke rejimi ve Hıristiyanlaştırma politikalarının boyutları ayrıntılarıyla meydana çıkarılamamıştır. Bağımsızlık dönemine kadar bu başlık altında makalelerin bile yazılmasına rastlanmadığını yukarıda ifade etmiştik. Elbette ideolojik yaklaşımlar ile çar ve Sovyet sansürü bunun yapılmasına engel olmuştur. Sovyet döneminde ideolojik yaklaşımlar değişse de bu konuda durum değişmemiştir. Bu kez Komünist

²⁷ A. İ. Klibanov, *İstoriya Religioznogo Sektanstva v Rossii*, Moskva, Nauka, 1965.

Partisi ideolojisinde halkların kardeşliğinden bahsedilmiş, 60'lı yıllardan itibaren de Azerbaycan'ın Rusya ile gönüllü birleştiği tezi Azerbaycan tarihçiliğinde öne çıkarılmıştır. Ancak Bolşevik Devriminin lideri Lenin'in Çarlık Rusyası'nı halklar hapishanesi olarak tanımladığı da bilinmektedir. Komünist sınıf mücadelesi tezi ve çarlık yönetiminin bir burjuva devleti olması gerçeği XX. asrın ilk yarısında çarlık yönetiminin Azerbaycan'da uyguladığı kolonyal politikalarla ilgili birtakım arşiv belgelerini yayınlama imkânı sağlamıştır. Özellikle Rus tarihçisi İ. P. Petruşevski başkanlığındaki heyetin, müstemlekecilik politikalarını kapsayan arşiv belgelerini yayınlaması Azerbaycan tarihinin objektif araştırılması açısından çok önemli bir aşama olmuştur.²⁸ Bununla beraber bu belgelerde esasen inzibatî, siyasî, ekonomik temelli sınıf doktrinine hizmet eden belgelerdi. Dikkatle incelendiği zaman bu arşiv belgelerinin yayınlanması sürecinde de Hıristiyanlaştırma, Rus göçü gibi bazı hassas konuların üzerinden suskunlukla geçildiği görülmektedir.

Sovyet yönetiminin ideolojik yaklaşımı, hiçbir şekilde Rusya'nın Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma politikalarını açıklayan, özellikle buraya göç ettirilen Ruslar, Ermeniler, Almanlar ve saireler üzerine kapsamlı ve objektif bir çalışmanın ortaya konulmasına izin vermemiştir. Ancak Petruşevski, A. S. Sumbatzade, M. A. İsmayılov, İ. M. Hesenov gibi tarihçiler Sovyet ideolojisine uygun olarak bölgedeki Rus köylüsünün hayatına, Rusya'nın iskân politikalarına, Guba, Zakatala isyanlarına dair değerli eserler yazmışlardır. Bunlardan özellikle A. S. Sumbatzade'nin 1961 senesinde yayınlanan *Kubinskoye Vosstaniye 1837 g. (1837 Yılı Kuba İsyanı)*²⁹ ve İ. P. Petruşevski'nin 1934'te yayınlanan *Djaro-Belokanskiye Volneniyeye Obşestva V Pervoy Treti XIX v. (XIX. Asrın İlk Yarısında Car-Balaken Bölgesindeki Toplumsal Hareketlenmeler)*³⁰ eserleri tezimizin kapsadığı dönemde işgale karşı başlatılan direnişler açısından önemli bilgiler

²⁸ *Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Çarizma v Azerbaydjane v 20-60-h gg. XIX v, İzdatelstva Akademi Nauk SSSR, Moskva, 1936 Leningrad (4 ciltte yayınlanan bu arşiv belgeleri Petersburg ve Moskova arşivlerinde yer alan XIX. asrın 60'lı yıllarına kadar olan döneminin müstemleke politikalarıyla ilgili önemli bilgileri ihtiva etmekte)*

²⁹ A. S. Sumbatzade, *Kubinskoye Vosstaniye 1837 g*, Baku, 1961.

³⁰ İ. P. Petruşevski, *Djaro-Belokanskiye Volneniyeye Obşestva V Pervoy Treti XIX v.*, 1934.

içermektedir. Bu eserlerde yukarıda da belirtildiği gibi isyanları körükleyen din faktörü ile Hıristiyanlaştırma görmezlikten gelinmiştir.

N. A. Tahirzade'nin XIX. asır Azerbaycan eğitim sistemi hakkındaki çalışması, Müslüman okulları, Azerbaycan'ın eğitim kurumlarında eğitim gören Ruslar ve Çarlık Rusyası'nın eğitim politikaları açısından önemlidir.

Rusya'nın Azerbaycan'ı Hıristiyanlaştırma niyeti XIX. asırdaki işgal sonrasında ortaya çıkan ve sadece Azerbaycan Türklerini ilgilendiren bir politika değildir. Türk-İslam coğrafyasını bir bütün olarak ele alırsak Rusların Türk coğrafyasına hâkim olma niyetlerinin arkasında aynı zamanda bu bölgede yaşayan Hıristiyanların hâmi olmamak, Müslümanlarla, özellikle Osmanlı'yla, hesaplaşmak, buradan İslam varlığını söküp atmak gibi duygular da yatmaktaydı. Bu bağlamda Astarhan ve Kazan hanlıklarının işgali sonrası İdil Müslümanları Rusya kilise-devlet ittifakının tam bir zulmüne, işkencesine uğramıştır. Rusya'nın İslam dünyasında yapmış olduğu kıyım, dönüştürme ve Hıristiyanlaştırma çabalarının geçmişine ışık tutmak için bazı Rus ve Türk araştırmacıların eserlerinden de yararlandık.³¹

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkenin bütün tarihî dönemlerinin objektif bir biçimde araştırılması imkânı doğmuştur. Son dönemde çarlık politikalarında Ermeni meselesi, Rusya'nın Azerbaycan'da uyguladığı göç, iskân politikaları, Rus işgaline karşı direnişler gibi konular da işlenmeye ve bu önemli konuları geniş belgeler-bilgiler ışığında aydınlatan çalışmalar ortaya konulmaya başlanmıştır. Bu çalışmalardan özellikle H. Y. Verdiyeva'nın Rusya İmparatorluğu'nun Kuzey Azerbaycan'da uygulamış olduğu göç ve iskân politikaları ve Azerbaycan'daki Alman kolonilerine dair eserleri³², Vidadi Umudlu'nun Kuzey Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgali ve müstemlekecilik aleyhindeki mücadeleyi konu edinen doktora tezi bağımsızlık sonrası hanlıklar tarihinin aydınlanmasına katkı sağlamıştır. Fikret Bağirov'un 2009'da

³¹ M. A. İsmayilov, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı, 1986; İ. M. Hesenov, *Zemelnaya Politika Çarima v Azerbaydjane 19 Veka*, İzvestiya AN Azerbaydjanskoy SSR, N:4, 1956.

³² X. Y. Verdiyeva, *Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii v Severnom Azerbaydjane*, Altay, Bakı, 1999.

Moskova'da yayımlanan *Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane 1830-1914 gg. (1830-1914 Arası Çarlık İdaresinin Azerbaycan'da Uyguladığı Göç Politikası)*³³ adlı eseri de özellikle çok kıymetli arşiv belgelerinin ışığında Rus nüfusun Azerbaycan'daki iskânını aydınlatmıştır. Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı Kuzeybatı Azerbaycan'ın etno-demografik ve dinî haritasının anlaşılması açısından Zerine Cavadova'nın *Şimali-Gerbi Azerbaycan: Tarihi Demografik Tedgigat (Kuzey-Batı Azerbaycan: Tarihi Demografik Araştırma)*³⁴ adlı doktora tezi, Agaeva Lyubov Nikolayevna'nın *Russkie Sektantı v Azerbaydjane v XIX-naçale XX vv. (XIX. Asır ve XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'daki Rus Tarikatları)*³⁵ başlıklı tarikat mensubu Rusların Azerbaycan'daki yaşamını konu edinen doktora tezi son dönem Azerbaycan tarihçiliğinde yapılan çalışmalaradır.

Bütün bu çalışmalara rağmen Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı Hıristiyanlaştırma politikalarının göçler, kilise, Hıristiyanlığı yayma cemiyetleri, kültürel ve dinî dönüştürme bağlamında kapsamlı olarak araştırılması ihtiyacı günümüzde de güncelliğini korumaktadır. Biz bu çalışmamızda ilk kez çok sayıda arşiv belgesi, zengin erken dönem kaynakları, Sovyet dönemine kadar yazılmış olan bazı kıymetli eserler ve raporları inceleyerek Ortodoks Hıristiyanlaştırma politikalarını Rus kilisesi ekseninde ortaya koymaya çalıştık. Ayrıca çarlık döneminde yayınlanan belgeler, yazışmalar, hatıratlar ile raporların doğru yorumlandıklarında bu politikaları açık bir biçimde ortaya çıkaracağını da düşünmekteyiz.

XIX. asır Rus tarihçiliğinde bu arşiv belgelerinin toplanması, tasnif edilmesi ve yayınlanması yönünde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan tezimiz açısından en önemlisi Rusya'nın Kafkasya Genel Valiliği bünyesinde kurulan A. Berje başkanlığındaki Kafkasya Arkeografi Komisyonu'nun 1866-1904 yılları arası Tiflis'te yayınlamış olduğu 12 ciltlik işgal tarihine ışık tutan Kafkasya Valiliği'nin mektupları, raporları, hesabatları vs.den oluşan belgeleridir.

Yine Moskova'da, St. Petersburg'da, Tiflis'te yayınlanan *Kavkaz, Kavkazskiy Kalendar, Kavkazskiy Sbornik, Oteçestvennie Zapiski, Mos-*

³³ F. Bağirov, *Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane 1830-1914 gg*, Moroseyka, Moskva, 2009.

³⁴ Z. Cavadova, *Şimali-Gerbi Azerbaycan: Tarihi Demografik Tedgigat*, Bakı, 2004.

³⁵ L. N. Agayeva, *Russkie Sektantı v Azerbaydjane v XIX-Naçale XX vv*, Baku, 2008.

kovskie Vedomosti, Novoe Obozrenie, Missionerskoe Obozrenie ve Kavkazskiy Vestnik gibi süreli yayınlar da tezimizin önemli kaynakları arasındadır. Bu yayınlarda bölgedeki Rusların hayatı, ihtiyaçları, onlara yapılan yardımlar, açılan okullar, kiliselerle ilgili makaleler yer almaktadır. Aynı zamanda Kafkasya Genel Valiliği'nin komite ve komisyonlarının hazırlamış oldukları raporlar, makaleler, mektupların da bir kısmı işgal sonrası dönemde ayrıca broşür halinde yayınlanmıştır. Bunlardan özellikle Kafkasya'nın guberniyalarındaki eğitim kurumları ve onların faaliyetlerine dair bilgiler içeren eğitim komisyonunun seneler içeren hesabatı tezimiz açısından önemlidir. Buradaki belgelerden kiliselere bağlı okullara dair de bilgiler edindik. Ayrıca daha fazla Rus nüfusun bölgeye yerleştirilmesi imkânlarını araştıran müfettiş raporları, özellikle Göç İdaresi'nin müdür yardımcısı İ. İ. Thorjevskogo'nun Kafkasya seferine dair kayıtları, Muğan bölgesi Rus yerleşim birimleri ile oradaki Rusların hayatına dair kıymetli bilgiler içermektedir. K. A. Borozdin'in 1891 yılında Petersburg'da yayınlanan *Pereselentsi v Zakavkazie (Kafkasya'daki Göçmenler)*³⁶ adlı kitabında da Azerbaycan'a göç ettirilen Rus nüfus hakkında bilgiler yer almaktadır. 1901 senesinde yine Petersburg'da göç idaresi tarafından yayınlanan Rusya'nın göçle ilgili çıkardığı yasalar, kararnameler, talimatlar ve yönetmenliklerin bir araya toplandığı eserde uyguladığı bütün bu politikaların yasal dayanakları, hadiselerin genel seyrini anlamak için çok önemli ipuçları yer almaktadır. Bölgede yaşayan milletlerin gelenekleri, inançları, sosyo-kültürel hayatları ile ilgili son derece kapsamlı bilgiler içeren diğer bir kaynak *Sbornik Materialov Dlya Opisaniya Mestnostey i Plemen Kavkaza* adlı çok ciltli derlemedir. Bu derlemede hem Rus ruhanîlerinin hem de Kafkasya'nın yazar ve aydınlarından pek çoğunun makaleleri yayınlanmıştır. XIX. asrın sonlarına doğru A. A. Kaufman, N. P. Ogonovski, V. P. Voşininan'ın da makalelerinin yer aldığı yeni toplu *Voprosı Kolonizatsii*³⁷ adlı eserde Rusya'nın bölgede uyguladığı müstemlekecilik politikaları siyasî açıdan değerlendirilerek Rusçuluk, Rus devletinin çıkarları gibi konular öne çıkarılmıştır.

³⁶ K. A. Borozdin, *Pereselentsi v Zakavkazie*, M-Peterburg, 1891.

³⁷ *Voprosı Kolonizatsii*, T.12, S. Peterburg, 1913.

Öte yandan Hasan Bey Zerdabi³⁸ gibi Azerbaycan'ın bazı milliyetçi aydınları da Rusya'nın burada yürütmüş olduğu politikalarından rahatsızlıklarını dile getirmişlerdir. *Ekinci* gibi dönemin bazı gazetelerinde Türk aydınları baskı ve sansürün şiddetine rağmen çıkardıkları yayınlarla milleti aydınlatmaya çalışmışlardır. Zerdabi, Müslümanların topraklarının ellerinden alınarak Ruslara verilmesini eleştirmiştir.³⁹

Çalışmamız açısından son derece kıymetli diğer bir derleme de 1910 senesinde Tiflis'te yayınlamıştır. Bu, 1860-1910 yılları arasındaki dönemde bölgede faaliyetini sürdüren ve en büyük misyoner cemiyet olan Kafkasya Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetleriyle ilgili bilgilerin toplandığı envanterdir. Bu cemiyetin yılları esas alan envanteri de konumuzun aydınlatılmasında önemli kaynak olmuştur.

XX. asır Rus tarihçiliğinde özellikle İdil boyu Müslümanlarının (Tatarların, Başkurların, Udmurtların) Hıristiyanlaştırılması problemi kilise-devlet ilişkisi içerisinde ortaya konulmaya çalışılmışsa da Sovyetler'in kırmızı çizgileri bu konunun da bütün detaylarıyla araştırılmasına imkan sağlamamıştır. Bu konuya daha çok Çarlık Rusyası'nın din politikaları, kilise tarihi ve İdil boyu halklarının etnik tarihleri bağlamında temas edilmiştir. Bu konunun da günümüzde yayınlanan ve yayınlanmayan belgelerin ışığında yeni ve objektif yaklaşımlarla yorumlanmasına ihtiyaç vardır.

Çalışmamızın henüz yayınlanmayan arşiv kaynaklarını Azerbaycan, Gürcistan ile Rusya Devlet Tarih Arşivleri'ndeki zengin belgeler oluşturmaktadır. Gürcistan Devlet Tarih Arşivi konunun bütün ayrıntılarıyla aydınlatılmasında en fazla yararlandığımız birinci el kaynak olmuştur. Burada Gürcistan Yegzarhiyası'nın defterhanesine ait evrakların toplandığı arşiv dosyaları (f.488) yine Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetle-

---

³⁸ Hasan bey Melikzade Zerdabi: Azerbaycan milli matbuatının ilk gazetesi olan *Ekinci*'nin naşiri, yazar, mütefekkir, ilk milli tyatronun kurucusu, eğitimci ve hayırsever bir aydın. Rus müstemlekesi altındaki Azerbaycan'da milli intibah ve aydınlanma hareketinin önemli temsilcilerinden biri olmuştur. (Daha geniş bilgi için bkz. Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe, İstanbul, 2012.)

³⁹ Gasan Bek Zardabi, *Izbiranne Stati i Pisma*, T.2, Baku, 1962, s. 260.

rinin yansıtıldığı dosyalardan oluşan font (f.403) tezimiz açısından oldukça büyük önem arz etmektedir. Kafkasya Genel Valiliği'nin mektupları, talimatları, raporları, çeşitli komisyonların hazırladığı istatistikî bilgiler, Rus göçü, radikal Hıristiyan tarikat mensupları ve onlar arasında Ortodoks kilise faaliyetlerinin yer aldığı fontlarda (f.2,ed.hr.1434, f.4,ed.hr.12259, f.13.ed.hr.37524) zaman zaman tezimizde kullandığımız çok kıymetli belgeler yer almaktadır. Ayrıca Devlet Emlaki Bakanlığı'na bağlı olarak 1 Ocak 1859 tarihinde sivil yönetime dönüşümle alakâlı olarak Tiflis'te kurulmuş olan Kafkasya Valiliği Devlet Emlak Komitesi'nin arşivi de Rusya'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu müstemlekecilik politikaları, Rus nüfusun ülke topraklarında iskân edilmesi, kiliseler ve Hıristiyan dini okullar için toprak ve maddî yardımlar, ödenekler ayrılması gibi konularda çok önemli belgeler barındırmaktadır.⁴⁰ Arşiv dosyalarında yer alan ve liste numarası olmayan bazı belgelerin tasnif edilmesi, onların liste numaralarının sıralandırılması konusunda teknik zorluklar yaşadık. Bu gibi durumlarda liste numarası koymadan o dosyalara istinad etmek zorunda kaldık.

Emlak komitesi iki alt komisyondan oluşmaktaydı ve bu komite devlet köylülerinin idare edilmesi, gelir ve vergilerin toplanması, devlet emlakının idare edilmesi, yeni devlet köylerinin oluşturulması, yolların, pazarların kurulması, göçlerin teşkil edilmesi, migrasiya (iskân, göç) sürecinin idare edilmesi, insanların yaşayış yerlerinin değiştirilmesine izin verilmesi, ayrı ayrı zümrelere haklar ve imtiyazlar verilmesi, özel mülk topraklarının bu toprakların sahiplerinden alınarak devlet mülkiyetine geçirilmesi, buralarda yeni Rus nüfusunun yerleştirilmesinin temin edilmesi, Rus yerleşim birimlerinde alt yapı, kilise okul inşaatının organize edilmesi, bu alanlara devlet hazinesinden paraların ayrılması gibi çok geniş yetkilerle donatılmış bir devlet kurumuydu.⁴¹

Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde Azerbaycan'ın farklı bölgelelerinde açılan Hıristiyan misyoner okulları, Müslüman mekteplerinde Rus dilini öğretmek amacıyla görev yapan (aslında birer Hıristiyan misyoneri olan) bazı Rus öğretmenlerin faaliyetleri, Müslüman nüfusla Hıristiyanlar arasında zaman zaman yaşanan çatışma ve

⁴⁰ GDTA, F.240, d.7, L.1-72.

⁴¹ GDTA, F.240, d.7, L.1-72.

gerginlikler, Kafkasya'da Hıristiyan nüfusun yerleştirilmesi için ayrıca kolonilerin oluşturulmasını organize eden komisyonun çalışmaları, kiliselerin, dinî-misyoner okulların inşası, radikal Hıristiyan tarikatçuların durumu, onlar üzerinde kurulacak kontrol, yapılacak yardımlar vs. ile ilgili çok ilginç evraklar bulunmaktadır. Bu belgeleri tasnif ederek tezimizde kullandık ve ilk kez ortaya çıkarılan bu önemli belgelerden bazılarının kopyasını ekler bölümüne ilave ettik.

Rusya Tarih Arşivi'nde Devlet Duması'nın (Meclis) Vatandaşlık ve Ruhanî İşleri (f.1151), Toprak ve Umumî İşler Departmanı (f.1284) gibi fontlarda da Ruslaştırma faaliyetleriyle ilgili belgeler yer almaktadır. St. Petersburg'daki bu arşivin Devlet Emlakı Bakanlığı (f.379), Sinod Defterhanesi'ne (f.796,797) ait bazı dosyalarının yer aldığı çok sayıda belge tarafımızdan incelenmiştir. Sinod'a bağlı süreli dinî yayınlarda, dönemin gazetelerinde Rus nüfusunun Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi, buralarda kilise tesisi, onların sosyo-ekonomik durumları, sorunları ve buraya yapılan yardımlarla ilgili makalelere, yorumlara da tesadüf ettik.

Azerbaycan Devlet Arşivi'nin 305, 578, 885, 844 nu'lu fontlarında yer alan kilise inşaatı, burada görev yapan papazlar, misyonerler, Hıristiyanlaştırma sürecinin farklı safhaları, kilise defterleri, din görevlilerinin mektup ve raporlarından oluşan dosyaları da inceleyerek tezimizde kullandık. Azerbaycan topraklarına aşamalı olarak Rus nüfusun yerleştirilmesini ve onlar arasındaki kilise faaliyetleri ile açılan kilise ve kilise okullarının yayılma alanının tespit edilmesi, burada görev yapan önemli Hıristiyan din adamları ile Ruslaştırma ve misyonerlik çalışmalarının hedefleri ve ulaşılan sonuçların tespit edilmesi, tezimizde ulaşmak istediğimiz esas amaçlardı.

Kuzey Azerbaycan'da bugün de faaliyetlerini sürdüren Ortodoks kiliseler ile günümüzde farklı bölgelerde yaşayan Ruslar da bizim araştırmamızın kapsamı içerisindedir. Ayrıca Azerbaycan'a Hıristiyan nüfusun göç ettirilmesinin yasal dayanakları, oraya yerleştirilen radikal Hıristiyan tarikatı mensupları ile onlar arasındaki Ortodoks kilise faaliyetleri, Çarlık idaresinin bu faaliyetlere vermiş olduğu destek, Hıristiyanlaştırma çabalarına tepki olarak ortaya çıkan isyan ve itirazlar gibi önemli konuları da bu çalışmayla elimizden geldiğince aydınlatmaya gayret ettik.

I.BÖLÜM
RUSYA'NIN AZERBAJCAN'DA UYGULADIĞI
MÜSTEMLEKECİLİK POLİTİKASI VE
KİLİSENİN DURUMU

1.1. Rusların Hıristiyanlığı Kabulü ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin Tarihi

Tarihçiler, Rusların ataları olan Slavlara ait ilk yazılı bilgilerin miladî I. yüzyıldan sonra Yunan tarihçilerin eserlerinde yer aldığını bildirmektedirler. Batı, Orta ve Doğu Slavları olarak üç gruba ayrılan Slavların Don Nehrinin kıyılarına miladî VII. ve VIII. yüzyılda gelmiş oldukları konusunda tarihçiler arasında görüş birliği vardır. Rusların Doğu Avrupa coğrafyasındaki varlığından Kiev Rus Devleti'nin ortaya çıkışından sonra bahsedilmeye başlanmıştır. Bu Kiev Knezliği'nin kökeni konusunda tarihçiler arasında bir fikir birliği oluşmamış, farklı tezler ileri sürülmüştür. Bunlardan en yaygın olanı Alman tarihçi Bayer'in 1735 senesinde Vareglere ilgili kaleme aldığı bir makalede dile getirdiği Norman tezidir.¹ Bu teze göre Rusların milletleşme sürecinde, kültür ve hukuk sisteminin gelişmesinde İskandinavların önemli katkısı olmuştur. Bayer bu tezini bir Rus kroniği olan Geçmiş Yılların Hikayesi'ndeki (Povesti Vremennih Let) 862 senesinde Novgorod halkının kendi içinde anlaşmazlığa düşerek toplumu idare edecek yöneticileri seçmeleri için Vareglere başvurduğu bilgisine dayandırmıştır.² Hıristiyanlığı kabul etmeden önce Ruslar putperest pagan inancına sahipti. Onlar hayır işleri yapan tanrıları "ak tanrı" (beliy bog), zarar veren, şer işler yapan tanrıları da "kara tanrı" (çorniy bog) olarak telakki etmekteydiler.³

¹ G. Z. Bayer, *Soçineniye o Varyagaf Avtora Feofila Sigefra Bayera*, Bıvşego Professora Vostoçnih İstoriyi i Vostoçnih Yazıkov pri İmpertorskiy Akademiyi Nauk, SPB, 1747.

² Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: V. V. Fomin, "Varyagi i Voryagskaya Rus", *K İtogam Diskussi Po Varyajskom Voprosu*, Moskva, 2005.

³ A. F. Zamalejev-E. A. Ovçinnikova, *Eretiki i Ortodoksi*, Leninizdat, 1991, s. 8.

Rusların yaşadıkları bölgelere seyahat ederek onlar hakkında bilgi veren X. yüzyıl İslam coğrafyacısı ve seyyahlarından Mesudî ile İbn Fadlan'ın aktardığı bilgilere göre Ruslar, erkeklerin ahiret hayatında yalnız karılarıyla birlikte mutlu olacaklarına inandıkları için ölen erkeklerle birlikte onun karısını da yakıyorlardı.⁴ Belli başlı dinî kitapları ve ayinler sistemi olmayan Ruslar; ecdat kültürüne inanmakta, ölümü bir hayattan diğer hayata geçiş olarak görmekte, bu yüzden de ölüyü bütün özel eşyaları ile birlikte yakmakta, ruhun ölüm sonrası başka bir varlığa dönüştüğüne inanmaktaydılar.

Bazı Rus tarihçiler, 867 tarihli Kostantinopolis (İstanbul) Patriği Photius'un kiliselere göndermiş olduğu beyannameden hareketle önce Tuna Bulgarlarının ardından da Rusların Hıristiyan olduğu yönündeki açıklamasına rağmen daha erken tarihlerde Rusların Hıristiyan olduklarını yazsalar da genel görüş Rusların X. asrın başlarında Hıristiyanlığı kabul ettikleri yönündedir.⁵

Rus yöneticilerinin Bizans Hıristiyan çevreleriyle ilk temasları 911 yılında Knez Oleg'in İstanbul'a göndermiş olduğu elçilik heyetinin orada kiliseye götürülmesi ve bu dinin öğretilerinin gelen heyete anlatılmasıyla başlamıştır.⁶ X. asrın sonlarına doğru ise Bizans prensesi Anna'yla evlenen Kiev Knezi Vladimir, vaftiz olup Hıristiyanlığı kabul edince askerlerinin ve yakın adamlarının da pek çoğu Hıristiyan olmuştur. Rus Ortodoks Kilisesi Kiev Rus Devleti'nin Hıristiyanlığı kabul tarihini 988 olarak kabul etmektedir. Vladimir'in din değiştirmesinden sonra da Bizans'tan gelen misyonerler, papazlar Kiev sokaklarında gezerek her tarafta halka Hıristiyanlığı anlatmaya başlamış, Vladimir'in de pagan ilahlarına savaş açmasıyla halk toplu olarak Hıristiyan olma yoluna girmiştir.⁷

Kiev halkının Hıristiyan oluşundan sonra devletin ikinci büyük merkezlerinden olan Novgorod'un Hıristiyanlaştırılması işine başlanmıştır. Bu amaçla da Vladimir oraya askerî birlikler göndermiştir. Ortodoks Hıristiyan inancının, Bizans kültür ve sanatının Rusların kimlik ve birlik arayışlarında önemli rol oynadığı kuşkusuzdur. Bu mesele aynı zamanda Rus yayılcılığının gerçekleşmesine, kili-

⁴ Zamaleyev-Ovçinnikova, a.e., s. 7.

⁵ O. M. Rapov, "Kogda Hristiyanstvo Prişlo Na Rus", *Priroda*, N.7, 1988.

⁶ P. Znamenskiy, *İstoriya Russkiy Tserkvi*, Moskva, 2000, s. 11.

⁷ M. B. Bibikov, *Kogda bilo Kreşena Rus, Vzgljat iz Vizantii*, Moskva, 2003, s. 108-109.

se-devlet ilişkisinin şekillenmesine, sömürge anlayışı için ideolojik gerekçelerin oluşmasına da zemin hazırlamıştır. 1448 senesine kadar İstanbul Patrikliği'ne bağlı olan Rus kilisesi, o seneden itibaren bağımsızlık kazanarak Rus emperyalizminin temel dinamiklerinden birisi haline gelmiştir. 1589 senesinde ise patriklik statüsü elde eden Rus Ortodoks Kilisesi metropolitlik olarak İstanbul Patrikliği ile olan kısmî bağıllığına son vermiş, Osmanlı'nın kontrolü altındaki bir merkeze bağlı olmadığını ilan ederek, Hıristiyanlığın merkezi olma yönündeki iddiasını ortaya koymuştur.

Rus Kilisesi, Rus milletinin şekillenmesinde, devlet düzenin oluşmasında çok önemli rol üstlenmiştir. Değişen tarihî süreçler ve sosyal-siyasî formasyonlar Rus Ortodoks Kilisesi'nin de değişmesi ve yeni dönemin şartlarına uygun kurumsal kimlikler kazanmasına neden olsa da Petro'ya kadar olan dönemde kilise yönetimi devlet üzerinde etkinliğini korumuştur. Rus kilisesinin kuruluş ve gelişme tarihini aslında birkaç döneme bölerek incelemek mümkündür.

İlk dönem Rusların Hıristiyanlığı kabul ettikleri ilk yıllar ve kilisenin kurumsal kimlik kazanması dönemidir. Knez Vladimir'in başlatmış olduğu bu reform süreci aslında Rusların ekonomik ve siyasî çıkarları gereği ortaya çıkan zorunlu din seçimi süreciydi. İlk dönem Rusların eski inançlarını terk ederek, toplumun sosyal dokusunu, kültürünü, örf ve geleneklerini değiştiren ve inançlarıyla örtüşmeyen yeni Hıristiyan dinini kabul etmesi çok da kolay olmadı. Eski Rus yıllıkları bu durumu Rusları değnek güçlü kovarak Hıristiyan cennetine götürmek olarak ifade etmektedirler.⁸

Perun tanrısının Kiev'den kovulmasının ardından Novgorod ve Rostov'un Hıristiyanlaştırılmasına başlanmıştır. Rostov'da Rusların bu yeni dini kabulü kolay olmamış, şehre gönderilen iki piskopos buradan kaçmak zorunda kalmış, üçüncü Piskopos Leonti'ye karşı ise isyan başlatılarak kendisi öldürülmek istenmiştir.⁹ Bu birinci dönemde Yunan misyonerler hem Hıristiyanlığı ahali arasında yaymaya devam etmişler hem de halka knez otoritesine itaati aşılamlıdır. Rusların eski kutsal mekanlarında yeni kiliseler inşa edilmiş, onların önem atfettikleri özel günlere de kilise ayinleri, bayramlar denk getirilerek kalpleri kiliseye ısındırılmıştır.

⁸ N. M. Nikolskiy, *İstoriya Russkoy Tserkvi*, Moskva, 1985, s. 22.

⁹ Nilkoskiy, *a.g.e.*, s. 23.

Vladimir'in hem yanındaki yakın adamları hem de askerleri için dinî hizmeti vermek üzere Kiev'de açılan ilk kilise, İli Kilisesi idi. Bu kilisenin 10. asrın son yıllarında inşa edildiğine dair Rus yıllıklarında bilgiler vardır.¹⁰ Bu ilk dönemi kilisenin kurumsal kimlik kazanmasının yanı sıra Dinyeper halk inancının Hıristiyanlığa uyarlanması ve giderek ikili inanç sisteminden Rus Ortodoksluğuna geçiş dönemi olarak görüyoruz.

Kilisenin geçirmiş olduğu ikinci evre ise feodal yapının, kilise merkezli zengin din adamları sınıfının ortaya çıkış dönemidir. XIII-XV. asırlar kilise üzerinde feodal etkinin zirve yaptığı bir dönemdir. 988-1589 yılları arasındaki bu dönem aynı zamanda Rus Ortodoks Kilisesi'nin metropolitlik dönemidir. Konstantinopol'un giderek Rus kiliseleri üzerindeki kontrolünün zayıflamasıyla ortaya çıkan yeni feodal durumda manastırlar önemli siyasî merkezler olmuşlardır. Rus ruhanî eliti knez ve boyarlar arasından seçilmiş, tüccar ve köylüler arasından piskopos seçilmesine nadiren rastlanmıştır.¹¹ Manastırların geniş toprakları ile köyleri bulunmaktaydı. Onların "altın çağ"ı olarak nitelendirilebilecek XIV. asırda Rusya'da 80 manastırın temeli atılmıştır.¹²

Bu dönemde Rus Kilisesi yeparhiya (psikoposluk) yönetim şekliyle yönetilmiştir. Başpiskoposluğa bütün diğer yeparhiyanın inşa ettirdiği kiliseler, manastırlar tâbiydi. Aynı ayrı knez ve boyarların inşa ettirmiş oldukları manastırlar, köyleri ve topraklarıyla birlikte o knez ve boyarların yönetiminde olmuştur. Ancak bütün ahali piskoposluk için vergi ödemek, yepiskopun görevlendirdiği mahkemeye, sivil otoriteye itaat etmek zorundaydı. Knez ve boyarlar, ekonomik imkânlarıyla bu dinî aydınların üzerinde etkin bir güce sahip olarak onlar aracılığıyla Rus toplumunu yönetmekteydiler. Halkta zamanla feodal baskıya karşı oluşan tepki aynı zamanda kiliseye, manastırlara ve buralara hakim olan zihniyete karşı da yönelmekteydi. Rusya tarihinde pek çok köylü isyanı ve hareketlerin tetikleyici unsuru olan bu radikal Rus tarikatları böylece bu hakim kilise düzenine itiraz olarak ortaya çıkmışlar, onlarla mücadelede kilise tarihinde önemli bir yer işgal etmişlerdir. Hakim feodal kilise

¹⁰ Nikolskiy, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹ Nikloskiy, *a.g.e.*, s. 58

¹² Nikolskiy, *a.g.e.*, s. 65.

zihniyetine karşı ilk tarikat başkaldırısı XIV. asırda Pskov'da başlamış, oradan Tver'e, Tver'den Novgorod ve Moskova'ya sıçramıştır. Bu isyan Strigolnikov hareketiydi.¹³

XV. asırdan itibaren artık Rusya'da Moskova merkezli sömürge vizyonunun gelişme göstermesi ile feodal kilise düzeninin yaşadığı kriz, kilisenin de dağınık yapıdan daha merkezîyetçi bir yapıya dönüşmesini sağlamıştır. Bu şekilde kilise tarihinde yenibir dönem başlamıştır.

Bu dönem, kilisenin feodallerin elinden etkin bir hakimiyet silahı olmaktan çıkarılarak Moskova merkezli dvoryan devletinin elinde bir silaha dönüştürülmesi dönemidir. Bu süreç XVII. asırda bitmiştir. Artık genişleme sürecine giren Rusya'nın bu yeni işgal coğrafyalarında kalıcı hale gelmesi için kiliseye de önemli görevler düşmüştür ki bu görev, işgal edilmiş coğrafyalarda yaşayan Müslüman halkların Hıristiyanlaştırılmasıdır.

1589-1700 yılları arasında başlayan ikinci dönem, aynı zamanda Rus Kilisesi'nin patriklik dönemidir. 1453 yılında İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesiyle birlikte Rus Ortodoks Kilisesi'nin de bağımsızlık arayışları başlamıştır. 1589 senesinde kurulan Moskova Patrikliği aynı zamanda kendisini İstanbul Patrikliği'nin de manevî mirasçısı olarak görmüştür. Bu dönemde Moskova Patrikliği dört metropolitlik, altı baş piskoposluk ve sekiz piskoposluğa bölünmüştür.¹⁴ I. Petro'nun Batı yanlısı islahatlarından Rus Ortodoks Kilisesi de nasibini almıştır. Petro kiliseyi bir devlet

¹³ Nikolskiy, *a.g.e.*, s. 118; Strigolnikov hareketi. Bu tarikatın esas mücadelesi kilise düzeni ve bu kiliselerde görevli olan din adamlarına karşı idi. Onlara göre kiliselerde oluşan düzen ve şartlar fakir ve liyakat sahibi kimselerin papaz olarak görevlendirilmelerine olanak sağlamıyordu. Din görevlileri yolsuzluk ve samimiyyet konusunda sınıfta kalmıştır. Böyle din adamlarının vafiz etme, günah çıkarma ayinlerini yönetmeleri doğru değildi. Strigolnikov adı, saçlarını kazıttıkları için onlara verilmişti. Pskov'da ilk önemli liderleri Karp isimli bir tarikatçı idi. Bizans baş patriği bir kaç kez onların aleyhinde fetvalar yayınlamış, hükümet bu tarikatçıların pek çoğunu yakalayarak idam etmiş, hapse atmış; ancak yine de Rusya'nın diğer bölgelerine yayılmalarını engelleyememiştir. (Daha geniş bilgi için bkz: N. A. Kazakova-Y. S. Lure, *Antifeodalne Eretičeskie Dvijenija Na Rusi XIV naçala XVI veka*, M; L, 1955.)

¹⁴ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler*, İstanbul, 2009, s. 114.

kurumu haline getirmiştir. Petro'nun başlattığı reformlarla birlikte Rus Kilisesi'nin tarihinde yeni bir dönem olan Sinodluk dönemi başlamıştır.

Kilisenin artık bağımsız bir kurum olmaktan çıkarılarak bir devlet kurumu haline dönüştürülmesini Yepiskop Niko'nun Konstantinopol Patriği Dionis'e yazmış olduğu mektup açık bir biçimde ortaya koymaktadır: *“Şimdi her şey çarın iradesiyle oluşuyor. O kimi istiyorsa başpiskopos olarak görevlendiriyor, istediğini de görevden azlediyor. Kimi isterse onu yargılayabiliyor, kilise toplantılarına çağırıyor ve kiliseyi yönetiyor.”*¹⁵

Petro'nun Batı yanlısı reformlarına kadar olan süreçte Rus Ortodoks Kilisesi çarlık yönetiminde söz sahibi olmuş, Petro'nun mutlak monarşisi ile birlikte kilise daha çok çarlık yönetimine bağlı bir kurum olma görüntüsü çizmiştir. Bir çeşit sekülerleşme olarak da anlayacağımız bu reform süreci içinde kilise yine de Rus sömürge amaçlarına hizmet eden önemli bir araç olarak varlığını sürdür gelmiştir. Rus tarihçiler Petro'nun kilise reformlarının temelinde iktidar korkusunun olduğunu, buna neden olarak da halkın nezdinde patriğin bir hükümdar olarak kabul görmesini göstermektedirler. Ancak Petro'nun bu reformları hem kilise hem de Rus devlet hayatında yeni bir dönemin temellerini atmış, âdetta Rusya'da bir zihniyet ve kültür devrimine neden olmuştur. Rus kilise tarihinde adından sıkça söz edilen Sinod böylece Petro'nun kendisine bağlılık yemini de eden bir ruhanî kurul projesi olarak gerçekleşmiş, kilise daha fazla devlete bağlanarak bir devlet kurumu haline gelmiştir. Yeni düzenlemeyle artık patriklik sistemi ortadan kaldırılmış ve din işlerini yönetecek Sinod ve üyeleri de göreve gelmeden önce devlete bağlılık yemini etmiştir. Üstelik din adamlarından oluşan bu Sinod'un başına da Ober-prokror¹⁶ diye tabir edilen bir devlet yetkilisi atanmıştır. Ober-prokror hem devlet adına kilise faaliyetlerini denetlemiş hem de kiliseyle devlet arasında aracı olmuştur. Petro'ya kadar olan dönemden farklı olarak kilise-devlet eşitliği bozulmuş, artık Sinod, devletin idaresi altına girmiştir.

¹⁵ Nikolskiy, a.g.e, s. 117.

¹⁶ Ober-prokror: Kutsal Sinod'u kontrol eden devlet yetkilisi. 1917 Bolşevik İnkilâbı'na kadar bu görev devam etmiştir.

Rusya İmparatorluğu'nun bütün dönemlerinde Ortodoks Hıristiyanlığı hakim inanç olarak devam ettirmiş; devlet, kilisenin koruyucusu ve hâmesi olmuştur. Farklı dönemlerde değişik yönetim ve yetki-yönetim biçimleri olsa da kilise her zaman Rus imparatorluğunun amaçları doğrultusunda, devletin yanında genişleme, dönüştürme , Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde önemli görevler üstlenmiştir. Kilise kendisini sadece Ortodoks Slav halkın hâmesi ve idarecisi olarak görmemiş, işgal edilen topraklardaki gayri Hıristiyan halkların Ortodoks Hıristiyanlığına kazandırılmasını da kendisinin başlıca görevleri arasında görmüştür. Nitekim Sinod'un misyonerlik faaliyetlerinden sorumlu kurumunun varlığında bunun açık delilidir. Bu kurum başlıca iki yönden çalışmalarını sürdürmüştür: Çeşitli Hıristiyan mezhep ve tarikat mensuplarının tekrar Ortodoks inancına kazandırılması ve Hıristiyan olmayan milletlerin Hıristiyanlaştırılması. Heterodoksi olarak görülen bu inançlardan Molokanlar, Duhobarlar, Staroobryatlar ve onların Azerbaycan'daki faaliyetleri konusunda ileride daha ayrıntılı bilgi verilecektir. Ayrıca devlet güdümündeki kilisenin Tatar, Başkurt, Nogay boyları, Güney Kafkasya halkları arasında yürütmüş olduğu Hıristiyanlaştırma çalışmalarına, ünlü Osetin Komisyonu'na, Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetlerine de ileride daha detaylı olarak değinilecektir.

1.2. Rus Müstemlekeçiliği ve Kilise

Emperyalist yayılcılık aslında bir milletin dünyaya bakışı ve karakter özelliklerini içinde barındırırken, onun dünya düzeninde yerini, konumunu, hâkimiyet telakkisini tanımlayan bir düzeni de bünyesinde bulundurur. Tarihi hareketlendiren bu konseptlerin temelinde, ulusal çıkarları esas alan dış politik doktrinlerin gerçekleşmesi uğrunda verilen mücadele ile ideolojik, dinî, millî yayılcılık vardır. Çarlık Rusyası'nın Türk-İslam coğrafyasına doğru genişleme sürecinde din önemli bir etkidir. Nitekim asırlara yayılan bu süreçte kilise-devlet ittifakının Müslümanları asimile etmeye, dönüştürmeye çalıştıkları görülmektedir.

Rusya'nın yayılcılık tarihi başka ülkeler ve milletlerin emperyal geçmişiyle benzer yönler taşısa da Rusya'nın zaman zaman sekete uğratılan devletçilik geleneği ve milletleşme sürecinin şekillenmesi, bu milletin çeşitli tarihî süreçlerde yaşamış olduğu toplumsal travmalar, diğer milletlere karşı daha acımasız, zora dayalı ve kanlı politikalar yürütmesine neden olmuştur.

Aslında Ruslar parçalanmış ve birbirleriyle sürekli hâkimiyet uğruna mücadele eden knezliklerden merkezî bir yapıya geçişlerini Türklere yani Altın Orda idaresi altında yaşadıkları yıllara borçludurlar. Altın Orda bakiyeleriyle daima çok kanlı ve yıkıcı savaşlar, doğudan, batıdan gelen dış saldırılar, knezliklerin kendi aralarındaki bitmeyen mücadeleleri sürekli teyakkuz halinde olmalarına neden olmuş, Rusların savaşçı ruhunu tetiklemiştir. Altın Orda'nın çöküşü, ardından Astarhan ve Kazan hanlıklarının ortadan kaldırılması Rusya'nın doğuya ilerleyen yolunu açmıştır. Bu arada özellikle ticaret yolları ve bu yollara hâkim olmanın önemi artmıştır.

Azerbaycan coğrafyası bu açıdan çok önemliydi. Şirvanşahlar devletinin başkenti olan Şamahı ve liman şehri Bakü'de büyük ipek pazarları, kervansaraylar açılmakta ve ticaret gelişmekteydi. İtalyan seyyahlar Barbaro¹⁷ ve Kantarin'in¹⁸ de yazdıklarından anlaşılacağı üzere Şamahı ipek, pirinç, petrol ticaretinde uluslararası ilişkilerde büyük önemi haizdi.¹⁹ Bütün bunlar ve Hazar bölgesinin jeostratejik önemi Rusya'nın iştahını kabartmaktaydı. Ancak Rusya'nın Kafkasya politikalarının en önemli kısmı onun Osmanlı ve İran'la ilgili askerî-stratejik hesaplarından oluşmaktaydı. Rusların Ortodoks Hıristiyan dünyasının hâmisî, merkezi olma yönündeki iddiaları da bu yayılcılık politikalarını şekillendirmiştir.

Çarlık Rusyası'nın ortaya çıkışından sonra neredeyse bütün tarihi, Rusların Karadeniz'de, Balkanlar'da, Kafkaslar'da Müslüman Türk varlığıyla yaptığı kanlı savaşlarla geçmiştir. Rusya'nın jeopolitik konumu gereği varlığını sürdürebilmesi ve büyümesi açısından sıcak denizlere ulaşması da gerekirdi. Bu sıcak denizlere inme stratejisinin Baltık Denizi ve Karadeniz'le birlikte önemli bir ayağı da Hazar Denizi'ydi. Hazar'a hâkim olmak, orada askerî varlık buldurmak, bütün Kafkasya'yı kontrol altında tutmakla birlikte Rusya'nın doğu ticareti, İran ve Osmanlı politikaları açısından da çok önemli idi. Bu dış politik yayılcılığın temelinde elbette ki Rusya'nın hiç dinmeyen Osmanlı korkusu da vardı.

Astarhan ve Kazan hanlıklarını işgal eden Ruslar, buradaki Müslüman tebaanın Hıristiyanlaştırılması ve tamamen Ruslaştırılması doğrultusunda yoğun çaba sarf etmişlerdir; zira Rusya artık kendisini Hıristiyanların hâmisî konumunda görüyordu. Nitekim Petro'nun başlattığı "Birinci Hazar Yürüyüşü"nü ideolojik gerek-

¹⁷ Josaphat (Giosafat) Barbaro (1413-1494): İtalyalı araştırmacı, seyyah. Hazar çevresine yapmış olduğu seyahatiyle ilgili yazmış olduğu seyahetnamesinde Azerbaycan'ın bölgelerini de tasvir etmiştir. Josaphat (Giosafat) Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

¹⁸ Ambrodjo Kontarini (1429-1499): İtalyan seyyah ve istihbaratçı. 1474 yılında Venedik tarafından yükselen Türk gücüne karşı denge oluşturmak, onları silahlandırmak amacıyla İran ve Rusya'ya gönderilmiştir. Bu seferiyle ilgili yazmış olduğu seyahatnamesinde Azerbaycanla ilgili geniş bilgi vermiştir.

¹⁹ *Azerbaycan Tarihi, Uzak Geçmişten 1870-ci İle Geder*, Bakı, 2009, s. 342.

çelerinden biri de gûya “*Güney Kafkasya'nın Hıristiyan halklarını Müslümanların esaretinden kurtarmaktı.*”²⁰

Aslında Rusya İmparatorluğu'nun doğuşundan Sovyet İnkılâbı'na kadar devam eden bütün süreçte ve Sovyetler döneminde farklı bir yöntem uygulansa da Rusya tarihi, Türk coğrafyasında Müslüman Türk varlığını sindirmek ve yok etmekle geçmiştir. Sadece Sovyetler döneminde, kilise, devletin yanında bu tür politikaların uygulanmasında önemli bir enstrüman olmaktan çıkarılmıştır.

Özellikle XIX. asırda Panslavist düşünce ve eğilimlerin Rus devlet politikasına yön verdiğini, bütün Slavların Rusya'nın idaresi altında birleştirilmesi düşüncesinin giderek yaygınlaştığını, başkenti İstanbul olan bir Slav imparatorluğunun oluşturulması fikrinin bir devlet politikası haline geldiği de görülmüştür. Rusya kendisini Bizans'ın vârisi olarak görüyordu. Kafkasya, Slavcılık ve Hıristiyanlaştırma ülküsü ile hareket eden Rusya için, cihan devleti olma fikrinin gerçekleştirilmesinde oldukça önem arz eden stratejik bir bölge idi.

Hazar ve çevresinin elde edilmesi uğruna verilen mücadelenin bir diğer hedefi de yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlı'nın bölgedeki etkinliğini azaltmak ve Türkistan ile bağlantı yollarını kontrol altına almaktı. Azerbaycan toprakları hem jeopolitik konumu itibariyle hem de zengin ekonomik imkanları, petrol, tuz, metal rezervleri, ünlü Şirvan ipekçiliğinin merkezi olması hasebiyle de mühimdi. Azerbaycan, Asya'dan uzanan ipek yolunun merkezinde yer almıştı. Yalnız Çin'de üretilen mallar değil, Hazar kıyısında yerleşen ülkelerde üretilen mallar da İran Körfezi ve Osmanlı topraklarından Avrupa pazarlarına taşınmaktaydı. Petro döneminden itibaren denizlerde konumunu pekiştirmeye başlayan Rusya, aynı zamanda yeni bir ticaret güzergâhını, Hazar-İdil yolunu açmayı hedeflemişti.²¹

Kafkaslar'da, özellikle de Hazar kıyılarında Rusların görülmelerinin geçmişi Kiev Rus Devleti zamanına kadar uzanmaktadır.

²⁰ T. Nusretoğlu, *Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi*, İstanbul, 2012, s. 11.

²¹ E. S. Zevakin-A. P. Volninski, *İzvlęçenie İz Dnevnik A.P. Volnskogo, Azerbaydjan c Naçale 18 v, Jurnal Poslannika Volnskogo 1715-1718 Gg*, İzd. Ob-va Obsledov i İzuçenie Azerb. SSSR, N.8, Vıpusk, Baku, 1929, s. 47-56.

Düzenlenen bu seferler daha çok ticaret ve yağmalama amaçlı seferlerdir. Eski Rus Yıllıkları ile İlk İslam coğrafyacı ve tarihçilerinin eserlerinde Rus-Norman-Vareg çetelerinin ganimet elde etmek amacıyla gemilerle Hazar kıyılarında boy gösterdikleri konusunda bilgiler vardır. İbn Fadlan da seyahatnamesinde Hazarlara ait İdil şehrinde Ruslara rastladıklarına dair bilgi vermektedir.²² İpatyev Yıllığı'nda Vladimir Monamah'ın oğlu Yaropolk'un Kafkasya'da Kıpçaklarla mücadelesinden bahsedilmektedir.²³ Kuzey Azerbaycan'ın en büyük şehirlerinden olan Berde'nin de 944 senesinde bu Rus çetelerinin yağmacı seferleri sonucu talan edildiği konusunda da kaynaklarda bilgiler mevcuttur.²⁴

Şirvanşahlar döneminde artık Rusya ile diplomatik ilişkilerin kurulduğunu, karşılıklı elçilik heyetlerinin gidip geldiğini görmekteyiz. Derbent'e gönderilen Rus elçisi Vasili Papin'in²⁵ Kuzey Kafkasya'da esir alındığı ve Şirvanşah hükümdarı Ferruh Yasar'ın²⁶ yerel yöneticilere yazmış olduğu bir mektup sonucu serbest bırakıldığı da Rus kayıtlarında yer almaktadır.²⁷

Rusya'nın faal bir şekilde müdahaleci, müstemlekeci ve siyasî oyuncu olarak Kafkaslar'da görülmesi daha çok XVI. asrın ortala-

²² İbn Fadlan, *Puteşestviye İbn Fadlana Na Volgu (İbn Fadlan'ın Volga'ya Seyahati)*, Pod redaksiyey Akademika İ. Y. Kraçkovskov, İzdatelstvo Akademii Nauk, SSSR, Peterburg, 1939, s. 79.

²³ *İpoteynskoye Letopis-Polnoe Sobranie Ruskiy Letopisey*, T. II, M, 1962, s.284; Rus yıllıklarının Türklerle ilgili kısımları tercüme edilmiştir. Bkz. M. U. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK, Ankara, 2007.

²⁴ Eldar İsmailov, *Oçerki Po İstorii Azerbaycana (Azerbaycan Tarihi Üzerine Denemeler)*, İzdatelstvo Filinta, Moskva, 2010, s. 42.

²⁵ Vasili Papin; 1466 senesinde Şamahı'ya gelen Tver ve Moskova tüccarlarının da aralarında bulunduğu Rus Elçilik heyetine başkanlık eden kişidir.

²⁶ Ferruh Yasar: Azerbaycan Şirvanşahlar devletinin hükümdarı. XV. asırda Rusya ile diplomatik, siyasî ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli girişimlerde bulunmuş bir devlet adamıdır. III. İvan Rus Knezliklerini Moskova etrafında birleştirme yoluna giderek merkezi devleti güçlendirdikten sonra çarlığını ilan etmiş, Şirvanşah Ferruh Yasar da bu devleti tanıyarak 1465 yılında elçisi Hasan beyi Moskova'ya göndermiştir. Kaynakların aktardığı bilgilere göre artık XV. asrın ikinci yarısından itibaren Şirvanşahlar devletinin tüccarları sık-sık Moskova'da görülmeye başlamışlardır. (*Azerbaycan Tarihi, Ali Mektepler için derslik*, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı, 1994, s. 386.)

²⁷ Nusretoğlu, *a.g.e.*, s. 34.

rında Rus devletinin şekillenme sürecinin tamamlanması, Moskova Knezi IV. İvan'ın 1547'de resmî olarak törenle çar ilan edilmesiyle başlamıştır. Kazan ve Astarhan hanlıklarının işgaliyle hem uzun sürecek Türk-Rus savaşlarının temelleri atılmış, hem de Ruslar Kafkaslar'a girmişlerdir. 1557'de Kuzey Kafkasya halklarından Kabardinler ile Rusya arasında siyasî-askerî bir antlaşma imzalanmış, bu antlaşma sonucunda Rusya Terek, Sunci nehirlerinin kıyısında kaleler inşa etmeye başlamıştır. Daha sonraki tarihî süreçlerde Rusya'nın bölgenin işgali için burada yaşayan Hıristiyan unsurlarla ilişkiler kurmaya başladığı ve din temelli propagandalarla bu halkları da kendi emperyalist amaçlarına âlet ettiğini görmekteyiz. Gürcüler ve Ermeniler özellikle bu meselenin merkezinde yer almaktadırlar. Rusya, Kafkasya'nın işgaline uzun süren bir hazırlık döneminden sonra başlamıştır.

Yapılan araştırmalar, işgal sonrası çeşitli araştırma komisyonları aracılığıyla bölgenin jeolojik yapısından etno-demografik durumu, burada yaşayan halkların gelenek ve göreneklerinden inançlarına ve sosyo-ekonomik durumlarına kadar çeşitli alanların en ufak ayrıntılarına kadar öğrenilmesi Rusya'nın Hazar ve Kafkasya bölgesinde kalıcı olma niyetini göstermiştir. Çarlık yönetimi Kafkasya'da Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini zaman zaman oluşan koşullar altında belirlemeye çalışsa da bölgede en azından Rus dilinin ve kültürünün hâkim kılınması, İslam bilincinin zayıflatılması ve bütün bölgedeki Hıristiyanların yalnız Rus Ortodoks bilinci altında birleştirilmesi politikasından hiç vazgeçmemiş, bu politikaların hayata geçirilmesinde kilise, devletin yanında önemli bir rol üstlenmiştir.

Rusya Kafkasya'nın Hıristiyanlaştırılmasına Ön Kafkasya ve Kuzey Kafkasya'ya Kossakları²⁸ yerleştirmekle başlamıştır. XIX.

²⁸ Rus Kossakları: Rus tarihçileri Kossakların farklı bir etnik grup mu yoksa Rus etnosuna özel, savaşçı bir grubu olup olmadıkları konusunda fikir birliğine varmamışlardır. Ancak dil, kültür ve tarih araştırmaları Kossakların Türk soylu olduklarını kabul etmekle birlikte sınırlarda görev yapan bu savaşçı grupların IX –XVI. asırlar arasında Rus hakimiyet sahasında, Rus knezliklerinin siyasî, ekonomik, kültürel etkisi altında kalarak Hıristiyanlığı kabul ettiğini, Rus toplumunun özel savaşçı bir grubu haline dönüştüğünü de ortaya koymaktadır. Türk-Moğol ordusunun öncü birliklerinin de Kossak olarak isimlendirildiklerini biliyoruz. Don ve Zaporog Kossakları başta olmak üzere Rus Kossakları Çarlık Rusyası'nın genişleme sürecinde en savaşçı birlikler olarak ön cephelerde etkili görevlerde bulunmuş,

asrın ortalarında artık Ön Kafkasya'ya 740 binden fazla Hıristiyan Kossak yerleştirilmiştir.²⁹ Rusya daha sonra Güney Kafkasya'nın dağlı halklarını ve Azerbaycan Türklerini itaatkâr tebaaya çevirmeyi, asimile etmeyi gündemine almıştır. Bu amaçla önce Osetin Komisyonu oluşturulmuş, dağlı halklar yoğun Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı olduktan sonra Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti teşkil edilerek misyonerlik çalışmaları bütün Müslüman Kafkasya'ya yayılmıştır. Arşiv çalışmalarımız sırasında 1860 senesine kadar, yani Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin kuruluş yılına kadar Sinod'un direktifleriyle misyonerlik çalışmalarına yön veren Osetin Komisyonu'nun özellikle Azerbaycan'ın batı bölgelerinde, İngilizler³⁰ arasında ciddi misyonerlik çalışmalarına başladığını da tespit ettik.

Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'nde bu komisyonun zikrettiğimiz bölgedeki kiliselerle daima temas halinde olduğunu, onların faaliyetlerini yönlendirdiğini gösteren onlarca belge bulunmaktadır.³¹

İşgal döneminde Rusya her vesileyle Azerbaycan aydınlarının millî müfredatlı okul açma, gazete, dergi yayınlama ile aydınlanma

---

Rusya en tehlikeli sınır bölgelerine bu Kossak grupları yerleştirmiştir. Güney Kafkasya'nın işgali süreciyle birlikte Kossak gruplarının da oraya yerleştirilmesine başlanmıştır.

²⁹ A. V. Fadeev, *Oçerki Ekonomičeskogo Razvitiya Stepnogo Pred Kavkazya v Doreformennoy Period*, Moskva, 1957, s. 62.

³⁰ İngilizler: Kuzey Azerbaycan'ın Car-Balaken bölgesinde yaşayan az sayıdaki milletlerden olan İngilizlerin etnik kökeni hakkında farklı tezler, iddialar ortaya atılmıştır. Ancak İngilizlerin bölgenin aborijin milletlerinden olduğu, eski Alban taifelerine aidiyetleri konusunda tarihçiler arasında fikir birliği vardır. Eskiden Hıristiyan olan İngilizlerin hangi tarihte İslamiyeti kabul ettikleri hakkında kesin bir bilgi olmasa da çoğu tarihçi Safevîler dönemini işaret etmiştir. Rusya'nın Azerbaycan'ı işgalinden sonra İngilizlerin yeniden Hıristiyanlaştırılması süreci de başlamıştır. İşgalin ilk dönemlerinden itibaren onların yaşadıkları köylerde kiliseler inşa edilmiş, Ortodoks misyonerlik çalışmaları da hızlanmıştır. 1830 tarihinde kabul edilen bir kararnameyle İngilizler bağlı oldukları toprak ağalarına vergi ödemekten azad edilmişler ve bazı imtiyazlara da sahip olmuşlardır. Bu tarihten itibaren de İngilizler arasında Ortodoks Hıristiyanlığı kabul edenlerin sayısında artış gözlemlenmiştir. (Eliyev Şirin bey Hacılı oğlu, *İngiloylar*, Bakı, 2001.)

³¹ ADTA, F.579.5, op.1, iş.5.

projelerine karşı çıkmış, buna karşılık Hıristiyan-misyoner okullarının Azerbaycan topraklarında yaygınlaşmasının önünü açmıştır.

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da gerçekleştirdiği Ruslaştırma, millî kültür, kimlik ve tarih bilincini zayıflatmayı hedefleyen politikaları üç ana başlık altında yoğunlaşmıştır. Bunlar kültür, dil, din ve eğitimidir. Biz bu çalışmamızda sadece Ortodoks Kilisesi'nin faaliyetleri açısından dinî alanda uygulanmak istenen politikaları aydınlatmaya çalışacağız. Burada kiliseler ile onlara bağlı misyoner okullarının farklı guberniyalardaki çalışmalarına, eğitim faaliyetlerine de değineceğiz. Ancak işgal sonrası Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu müstemlekecilik siyasetinin en önemli unsurlarından olan eğitim ve dil de ayrıca ele alınması gereken konulardır. Biz burada Rusların müstemleke politikalarının esaslarının daha iyi anlaşılması için ana hatlarıyla da olsa eğitim ve dil alanında gerçekleştirilen faaliyetleri, Azerbaycan aydınlarının millî eğitim ve maarif faaliyetlerinin önündeki zorlukları, engelleri de vermeye çalışacağız.

İşgal ordusunun generalleri daha ilk zamanlardan itibaren Türk-İslam değerlerine bağlı halkın silah gücüyle itaat altına alınabilmesinin zor olduğunu beyan etmişlerdir. Rusya'nın burada kalıcı hale gelmesi ve bölgenin yönetilebilmesi için Rusçanın, Rus okullarının etkin bir silah olacağı fikrini savunmuşlardır. Amiral Mordvinov'un³² AKAK'ta yer alan 1816 senesinde Moskova'ya, hükûmete yazdığı bir değerlendirmesi de bu yönden önemli tespitler içermektedir. Mordvinov bu halkın silah gücüyle, süngüyle sürekli işgal altında tutulmasını imkânsız görüyordu. O, Müslüman halklarda yeni zevkler, arzular, alışkanlıklar, gelenekler oluşturmanın, onları Rus zevkine, düşüncesine, geleneklerine yakınlaştırmmanın öneminden bahsetmekteydi. Mordvinov Kafkasya'nın gerçek anlamda haki-miyet altına alınabilmesi için silahtan daha çok eğitime, okullara ihtiyaç olduğunu özellikle vurguluyordu.³³

³² Nikolay Semyonoviç Mordvinov (1754-1845): Liberal görüşleri, reform yanlısı tutumuyla ün kazanmış önemli bir devlet adamı. Rusya'nın ilk deniz bakanı, devlet şurasının üyesi. Aynı zamanda Volno Ekonomi Cemiyeti'nin başkanıydı. Mordvinov İngiliz hayranı ve Dekabristlere sıcak bakan biri olarak çarlık hükûmetinde yer alan önemli bir isimdi.

³³ AKAK, T.VI, s. 135.

Azerbaycan'da Rusya'ya bağlı aydın yönetici kesimin yetiştirilmesi için de Rus okullarının açılmasına ciddî gereksinim duyulmaktaydı. İşgalin ilk yıllarında Hıristiyan misyoner cemiyetlerin Azerbaycan'da okullar açmasına izin verilmiş, ordunun ve bürokrasinin Rusça bilen memur ihtiyacının karşılanması ve bölgenin daha iyi yönetilebilmesi için Rus kaza okullarının açılmasına başlanmıştır. Böylece Azerbaycan'da ilk Rus kaza okulu 1830'da Şuşa'da açılmış, Rus N. Mihaylovski³⁴ de bu okulun müdürü olmuştur.³⁵ Ülkenin başka bölgelerinde de okullar açılmış ve bu okullarda Rusya'nın farklı guberniyalarından getirilen öğretmenler görev yapmışlardır. Okullarda Rus dilinin eğitimine özellikle önem verilmiş, bu okullara atanan Rus dili öğretmenleri genellikle okulun müdürü yapılmıştır. Bu okullarda aynı zamanda bölgede görev yapan Rus subaylarının, memurlarının çocuklarına yerel diller de öğretilmiştir. Hıristiyan olmayanların okul müdürü olmaları Rus kanunlarıncı yasaklanmıştı.³⁶

1853 senesinde onaylanan Kafkasya Okullarının Nizamnamesi'yle bölgede açılan Rus okullarında uygulanan eğitim sistemi, biraz daha yerel şartlardan, ihtiyaçlardan uzaklaştırılarak Rusya'nın diğer guberniyalarında gerçekleştirilen eğitim sistemiyle aynı şartlar temeline oturtulmuştur. Aslında farklı dönemlerde yapılmış olan bütün eğitim reformalarında esas amaç Azerbaycan'da Ruslaştırma ve dönüştürme faaliyetlerini hızlandırmak, eğitim sistemini millî temellerden koparmak olmuştur. Zakatala'daki Müslüman okulu örneğinde olduğu gibi Müslüman okullarının üç sınıflı devlet okullarına dönüştürülme süreci hızlandırılmış, bu okullarda Ortodoks Hıristiyanlığın esasları, Rus dili, Rus coğrafyası gibi dersler okutulmuştur.³⁷ Rus dilini yabancı bir dil olarak öğrenmeye başlayan her öğrenciye eğitim süreci boyunca okutulan metinler, eserler ve verilen değerler ile bu dilin bir vatan dili olduğu bilinci aşılmuştur. Özellikle eğitimde başarılı olan öğrenciler ödüllendirilmiş, onların arasında yarışmalar düzenlenmiş, eğitimlerini devam ettirmeleri

³⁴ N. Mihaylovski: Bazel Misyoner Cemiyeti'nin maddî desteği ile Şuşa'da açılan ilk Rus kaza okulunun müdürü. Aynı zamanda okulun Rus dili öğretmeni idi.

³⁵ Hüseyin Ehmedov, *XIX Esr Azerbaycan Mektebi*, Bakı, 2006, s. 65.

³⁶ Ehmedov, *a.g.e.*, s. 79.

³⁷ GDTA, F.423, op.1, d.372.

sağlanmışır. Kafkasya Valisi Knez M. S. Vorontsov³⁸ bu okullarda okuyan her Rus'un aynı zamanda iki yerel dil bilmesi gerekliliği üzerinde durmuştur. Ona göre ancak bu yolla Rusya başarılı ve bölgede etkin olan subay ve memurlar yetiştirebilirdi.³⁹ Rusya'nın çeşitli vilayetlerinden Rus öğretmenler Kafkasya'da açılan bu okullara gönderilmişler, onların heveslendirilmesi ve teşvik edilmesi amacıyla yanlarına yol harçlığının yanı sıra bir senelik maaşları tutarında bir para da verilmiştir.

Bu okulların ders müfredatına konulan şeriat dersleri de Rus memurlarının kendilerinin de belirttiği gibi Müslüman aileleri bu okullara ısındırmak ve oluşabilecek önyargıları engellemek amacıyla hizmet etmekteydi. Bu dersleri öğretmek maksadıyla vitrinde yer alan mollalar okula Müslüman ailelerin çocuklarının celbedilmesi için gerekiydiler. 1848 yılında Azerbaycan'daki bu okulları gezerken izlenimlerini kaleme alan Semyonov⁴⁰ şöyle yazmaktadır: “*Ben Müslüman çocuklarının Hıristiyan dua kitapları, İncil kelamı ve evliyalar ile tasvir edilmiş ana dili ve diğer kitaplarla Rus eğitimi almalarına hayran oldum.*”⁴¹

Kiliselere bağlı özel okullarda ve devlet okullarında aynı amaç doğrultusunda Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma görevlerine hizmet eden eğitim faaliyetleri devam ederken; S. M. Ganizade, H. İ. Mahmudbeyov gibi Azerbaycan aydınlarının camilerde faaliyet gösteren Müslüman okullarını Usul-i cedid okullarına dönüştürme çabaları sürmüştü, ancak bu okullara da Rus dilini öğrettikleri halde engellemeler, çeşitli zorluklar çıkarılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın Müslümanlar arasında başlatmış olduğu Usul-i cedid eğitim seferberliği Çarlık Rusyası'nı korkutmuş, Kafkasya'daki emniyet güçlerine bütün bu eğilimlerin okulların ve orada görev yapan öğretmenlerin her yönüyle öğrenilerek kontrol altında tutulmaları talimatı verilmiştir. Gürcistan Devlet Arşivi'ndeki bir dosyada yerel emniyet güçlerine gönderilmiş olan şifreli bir belge bulunmaktadır. Bu belgede Usul-i cedid okullarının ne zaman, nerede, kimler tarafından

³⁸ Mihail Semyonoviç Vorontsov (1782-18560): 1844-1854 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olarak görev yapmıştır.

³⁹ H. Ehmedov, *a.g.e.*, s. 87.

⁴⁰ Semyonov: Kafkasya Eğitim Komitesi Müdürü.

⁴¹ RDTA, F.733, op.82, d.65.

açıldığı, orada ders veren öğretmenlerin kimlikleri, Türkiye'yle ilişkilerinin olup olmadığı konusunda her türlü bilgilerin toplanması istenmiştir.⁴² Usul-i cedid okullarında modern ilim Müslüman çocuklarına kendi ana dilleri olan Türk dilinde öğretilmekte, edebî, dinî, ilmî edebiyatlarla öğrencilerin Türkçe düşünüp yazmaları teşvik edilmekteydi. Nitekim bu durum Rusya'nın müstemlekeci eğitim politikalarının önündeki en büyük engelin bu okullar olduğunu ortaya koymaktadır.

Azerbaycan aydınları, şair ve yazarları Türk dilinde yazmış oldukları eserlerin yayımlanması için izin alamamışlar, Türkçe gazete ve dergi çıkaramamışlardır. XIX. asrın Azerbaycanlı ünlü şairi S. E. Şirvani'nin eserlerinin akıbeti bellidir. Onun, Kafkasya Müslüman okullarında okutulmak üzere yazmış olduğu *Şeriat* kitabına onay almak için uzun süren çabaları, çarlık yönetiminin yasakçı tutumunun Müslüman halka ve aydınlara yönelik politikasını anlamak için yeterlidir.⁴³ 8 Temmuz 1878'de S. E. Şirvani'nin bu kitabı, onun hakkında genel bilgiler de eklenerek onay için Halk Eğitim Bakanlığı'na gönderilmiştir. Şamahı'daki Müslüman din adamlarından bu ders kitabına çok büyük ihtiyaç olduğu yönünde çarlık idaresine müracaatlar, dilekçeler de yazılmıştır. Bu dersin müzakeresiyle ilgili süreç, yapay bir biçimde sürüncemede bırakılmış, aylarca bakanlıkta İslam dinini bilen uzman yokluğu gerekçesiyle *Şeriat* kitabı müzakere bile edilememiştir. Sonunda Halk Eğitim Bakanlığı aylar sonra bu kitabı değerlendirmek üzere İçişleri Bakanlığı Din İşleri Komisyonu'na göndermiş ve 1879 senesinin Nisan ayında İçişleri Bakanlığı kitap hakkındaki değerlendirmesini Halk Eğitim Bakanlığı'na sunmuştur. Din İşleri Komisyonu raporunda özellikle kitapta kâfir kelimesinin çok kullanıldığı türünden gerekçeler göstererek bölgenin siyasî inkişafına, insanların görüş ve kanaatlerinin şekillenmesine zararlı etki edeceğini bildirerek kitabın ders kitabı olarak okullarda kullanılmasına onay vermemiştir.⁴⁴ Şirvani'nin ana dilinin öğretilmesi için yazdığı *Oku* kitabının akıbeti de bu kitaptan farklı olmamıştır.

⁴² GDTA, F.12, op.7, d.2457.

⁴³ GDTA, F.442, op.1, d.1026.

⁴⁴ GDTA, F.442, op.1, d.1026, L.2.

Azerbaycan aydınlarının, şair ve yazarlarının bu tür onlarca girişimleri ya sekteye uğratılmış ya da Çarlık idaresince süngüyle karşılanmıştır. 1837 senesinden itibaren oluşturulan sansür komisyonundan Müslüman nüfusun entelektüel, manevî ihtiyaçlarına cevap verecek kitapların yayımlanması için izin almak, büyük bir meşakatti. İslamî kitapların yayımlanması her vesile ile engellendiği halde sansür komisyonunun tüzüğünden de anlaşılacağı üzere Ortodoks Hıristiyanlığa ait kitaplar ile süreli yayınların basılması serbest bırakılmış, sansüre tabi tutulmasına gerek duyulmamıştır.

Rusya'nın Kafkasya'yı işgal etmesinden sonra başlayan, Azerbaycan'a Hıristiyan nüfusun yerleştirilmesi süreci farklı safhalardan geçse de hedef hiç değişmemiştir. Bu hedef, Azerbaycan'ı bir Hıristiyan yurdu haline getirmek olmuştur. Azerbaycan'a teftiş için gönderilen Rus memuru A. V. Krivoşeyna'nın tespitleri bu anlamda Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu politikayı gözler önüne sermektedir: "*Rusya'nın bölgedeki idarî kurumları, kendi inisiyatifleriyle Kafkasya'ya Ermeni, Yunan, Çeh ve Almanlar ile birlikte bir sözle Hıristiyan olan herkesi yerleştirdi.*"⁴⁵

İlk Hıristiyan grupların bölgede görüldüğü günden itibaren kanunlar, kararnameler, yönetmenlikler çıkarılarak bu sürecin daha iyi yönetilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. İlerleyen dönemde, Rusya bölgeyi daha sıkı bir biçimde kontrolü altına aldıkça düşük yoğunluklu bir süreçten daha sistemli göç ve misyonerlik politikasının yürütüldüğü bir sürece geçmiştir. Kafkasya bölgesine resmî politika gereği, devlet düzeyinde gerçekleştirilen ilk Rus göçleri tarikat mensubu Hıristiyan nüfusla başlamıştır. Bu konuyu ileride ayrıntılı bir biçimde anlatmaya çalışacağız. 20 Ekim 1830 yılında hükümet kararnamesiyle Rusların Kafkasya'ya sürülmesi kararlaştırılmış ve hemen bu göç sürecinin ardından da Azerbaycan'ın dört bir tarafında bu Hıristiyan nüfusun dinî ihtiyaçlarını karşılama gereğiyle kiliseler, kilise okulları açılmaya başlanmıştır.

Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde yer alan bir dosyada Gürcistan ve Kafkasya'nın hâkimi Baron G. Rozen'nin⁴⁶ selefî Paskeviç'in tari-

⁴⁵ *Zapiska Glavnoupravlyayuşego Zemloustroytvom i Zemledeliem o Poezdke v Muganskuyu Step v 1913 g.*, Prilojenie k Vsepodanneşemu Dokladu A. V. Krivoşeyna, SPB, 1913, s. 26-27.

⁴⁶ G. V. Rozen: 1831-1837 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi görevinde bulunmuştur.

kat mensubu Rusların Karabağ topraklarına yerleştirilmesi teklifine olağan dışı dinî temayülleri dolayısıyla karşı çıktığını görüyoruz.⁴⁷ Rozen ilk dönem onların hep beraber bir yere yerleştirilmesine hem zararlı dinî akidelерinin daha da güçlenmesi ve yayılması açısından hem de bölgede yeni bir köylü hareketına neden olabilecekleri endişesiyle karşı çıkmıştır. Ona göre onları Kafkasya'nın farklı bölgelerine dağıtarak kontrol etmek ve Ortodoks inancına geri dönmelerini temin etmek daha kolay olacaktır. Rozen'in bu teklifinin Bakanlar Kurulu'nda da kabul görmesi aslında Karabağ'ın ileride bir Rus yurduna dönüştürülmesini de engellemiş oluyordu. Gerçi daha sonra Rusya bu bölgede de etkin etnik unsur olan Türk nüfusun çeşitli vasıtalarla oradan çıkarılmasına çalışmış ve Ermeni nüfusu Karabağ'a yerleştirerek bölgenin kontrollü Hıristiyanlaştırılmasına devam etmiştir. XIX. asrın ilk yarısında bölgeye birkaç koldan Rus nüfusun göç ettirilmesi süreci bütün hızıyla devam etmiştir. Bu zaman zarfında gerçekleştirilen göç dalgasında tarikat mensubu Ruslar ağırlıkta olmuşlardır. Onlar devlet kararıyla ya toplu şekilde ya da ayrı ayrı guberniya ve kaza mahkemelerinin kararıyla ferdî olarak Azerbaycan'a sürülmüşlerdir.

M. Pozen⁴⁸ 1844 senesinde Kafkasya'ya sefer yaparak Çar I. Nikolay (1825-1855)'a Kafkasya'daki Rus nüfusun durumu hakkında rapor sunmuştur.⁴⁹ Rozen ve başka yetkililerin raporları esas alınarak hükûmet göçle ilgili yönetmenlikler çıkarmış, komisyonlar oluşturarak göç politikasını sistemli bir hale getirmeye çalışmıştır.

14 Aralık 1842'de Bakanlar Kurulu'nda tarikat mensuplarının Rusya'nın iç bölgelerinden Kafkasya'ya göç ettirilmeleriyle ilgili bir başka yönetmenlik daha kabul edilmiştir.⁵⁰ Merkezî hükümet kurumlarında yürütülen müzakerelerde Rusların daha çok Karabağ, Şirvan, Talış ve Şeki hanlıklarının topraklarında yerleştirilmeleri fikri ağır basmıştır. Sonraki yıllarda kesin bölge tespiti, hazine topraklarının ayrılması gibi konular da Kafkasya Genel Valiliği'nin

⁴⁷ GDTA, F.1263, op.1, d. 791.

⁴⁸ Mihail Pavloviç Pozen (1798-1871): Rus devlet adamı. Çarlık Rusyası'nın toprak reformlarının müelliflerinden birisidir. Çar yönetimindeki danışmanlık göreviyle de Rusya'nın Kafkasya politikalarının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır.

⁴⁹ RDTA, F.1268, op.1, d.390.

⁵⁰ *Dopolnenie Ko Vtoromu Polnomu Sobraniyu Zakonov Rossiyskiy İmperii*, SPB, 1855.

yetkileri arasına dâhil edimiştir. M. S. Vorontsov ve diğer Kafkasya Genel Valileri yerleşim birimleriyle ilgili sunmuş oldukları tekliflerde daha çok bölgenin kolonizasyon hedeflerini gözeterek karar vermişlerdir.⁵¹

9 Aralık 1848 kararnamesiyle Kafkasya'ya yerleştirilen Rusların vergilerden muaf tutulmaları ve onlara imtiyazlar verilmesiyle ilgili yeni bir yönetmelik çıkarılmıştır. Bu tür teşvikler gönüllü olarak Kafkasya'ya göç etmek isteyen Rusların sayısında ciddi bir artışın yaşanmasına neden olmuştur. 1861 Toprak Reformu'yla köylülere hareket serbestliği sağlandıktan sonra Rusların kendi girişimleriyle Kafkasya topraklarına göç etmesinin önündeki engel de ortadan kaldırılmıştır. III. Aleksandr'ın (1881-1894) onaylamış olduğu 1881 Kararnamesi'yle artık köylülerin bir yerden başka bir yere göç ederek yerleşmeleri sadece İçişleri ve Hazine Bakanlığı'nın onayına bağlanmıştır. Kafkasya ve Karadenizin kıyılarında yerleşen Müslüman nüfusun da bu kararnameler sonrası sürülmüş oldukları yurtlarına geri dönmeleri Rusya'nın hâkim dairelerini rahatsız etmeye başlamıştır. Rusya'nın Hazar ve Karadeniz bölgelerini tamamen Ruslaştırmak projesi ortadaydı. Bütün bu nüfus göçü sürecinin bakanlıkların iznine bağlanması da bu yöndeki korkuların bir tezahürü ile, devlet politikasının bir gereği idi. Nitekim Kafkasya Genel Valisi S. G. Golitsin⁵² de raporunda şöyle yazmaktadır: *“Şimdi zaman kaybetmeden kararlar almak önemlidir. Biz bu kararları şimdi veremezsek bu bölgelerde kalıcı bir şekilde Rus nüfusu yerleştirmek fikrimizi bütünüyle unutmak zorunda kalabiliriz.”*⁵³ Bu endişeler Rusya'nın Kafkasya ve Karadeniz kıyısı bölgelerine göç ve iskân sürecini kontrollü ve devlet güdümünde gerçekleştirmesine neden olmuş, 1896 senesindeyse İçişleri Bakanlığı'nın bünyesinde geniş yetkilerle donatılan Göç İdaresi kurulmuştur.

XIX. asrın sonlarına doğru Müslüman-Türk coğrafyalarına Ortodoks Rus nüfusunun yerleştirilmesi Rusya'nın öncelikli hedefleri

⁵¹ RDTA, F.1268, op.5, d.213, L.7-11.

⁵² Grigoriy Sergeyeviç Golitsin (1838-1907): 1896-1905 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi görevinde bulunmuş, aynı zamanda Muğan projesi gibi projelerin uygulanması yoluyla Azerbaycan'ın Ruslaştırılmasının savunucularından da biri olmuştur.

⁵³ RDTA, F.400, Aziatskaya Çast, op.261-911, d.286, L.18-20.

arasında olmuştur. Nitekim 1899 senesinde İçişleri Bakanlığı'nın Hazine Bakanlığı ile birlikte Bakanlar Kurulu'na sunmuş olduğu tasarıda İçişleri Bakanlığı'na sadece Rus kökenli ve Ortodoks inancına sahip Rusların Güney ve Kuzey Kafkasya'ya, hazine arazilerine yerleştirilmesi yetkisinin tanınması öngörülmüştür.⁵⁴ Bakanlar Kurulu bu yasa tasarısını kabul etmiş, 15 Nisan 1899 tarihinde de Çar bu yasa tasarısını imzalamıştır.⁵⁵ Çarlık Rusyası'nın Göç İdaresi Kafkasya'da esasen Ortodoks Ruslardan oluşacak yerleşim birimlerinin oluşturulmasının kurallarını belirlemiş, ayrıca bu amaçla Kolonizasyon Fondu diye bir fon da tesis etmiştir. Toprak Bakanlığı'nın 1900 yılı verilerine göre bu kolonizasyon fonunda 300 bin desyatni⁵⁶ hazine arazisi tesis edilmiştir.⁵⁷ Bu toprakların önemli bölümünü Mugan, Mil ve Şirvan ovası oluşturmuştur.⁵⁸

XIX. asır sonlarına doğru Azerbaycan'da yaşayan Rus nüfusla ilgili daha kesin istatistikî rakamlara ulaşabiliyoruz. 1897 yılındaki Rusya İmparatorluğu genel nüfus sayımı rakamları Kafkasya'da, özel olarak da Azerbaycan'da yerleştirilen Rus nüfusu hakkında bizlere detaylı bilgiler sunmaktadır. Bu rakamlara göre Bakü Guberniyası'nın toplam nüfusu 826.716 kişi olarak gösterilmekte, buradaki Rus nüfusun sayısı ise 73.632 olarak verilmektedir. Elizovatepolskiy (Gence) Guberniyası'nda ise toplam nüfus 878.415 kişi iken Rus nüfusun sayısı 14.146 kişi olarak gösterilmiştir. Bu rakamlar Bakü Guberniyası'nın yoğun bir şekilde Ruslaştırma politikalarının hedefi haline geldiğini göstermektedir.⁵⁹ 1873 senesindeki nüfus sayımında Çek, Polyak (Leh), Ukraynalı ve Beyaz Ruslar da Slavyan grubu içerisinde sayıldıklarından biz 1897 rakamlarıyla kıyaslama yaparak –maalesef- Rus nüfusun artışıyla ilgili bir oran veremiyoruz. 1897 sonrası Muğan Projesi çerçevesinde yeni Rus köylerinin oluşturulmasına devam edilmesi her sene Rus nüfusun sayısında ciddi artışlar olduğunu ortaya koymaktadır. F. Bağirov,

⁵⁴ F. Bağirov, *Pereselnceskaya Politika*, s. 65.

⁵⁵ Bağirov, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁶ Desyatni: Ölçü birimi.

⁵⁷ *GDTA*, F.12, op.3, d.13, L.139.

⁵⁸ N. N. Şavrova, *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zkavkaze*, Baku, 1990, s. 41.

⁵⁹ *Obşiy Svod Po İmperii Rezultatov Razrabotki Dannih Pervoy Vseobşoy Perepisi Naseleniya, Proizvodennyoy 28 Yanvaryay 1897 g.*, T.2, SPB, 1905, s. 38-55,74-91.

şehirlerde Ortodoks Rus nüfusun, köy ve kasabalarda ise tarikat mensubu Rusların yoğunlukta olduğunu belirtmektedir.⁶⁰

Azerbaycan'ın tamamen Rusya'nın bir vilayetine dönüştürülmesi için Rus nüfusun yoğun olarak bölgeye yerleştirilmesi gerektiğini düşünen Kafkasya Genel Valiliği'nin merkeze gönderdiği raporlarda bu gereklilik sık sık dile getirilmiştir. Bu raporlardan birisinde şöyle yazılmaktadır: “*Rus gücünü Kafkasya'nın çeşitli etnik ve dinî unsurlardan oluşan bölgelerinde daha da artırmak ve hâkim kılmak için Rus nüfusun buraya yerleştirilmesi önemli görevlerimiz arasındadır. Bizim hükümetimiz ta eski zamanlardan beri bu bilinçle hareket etmektedir ki, bu yüzden 1830-1850 yıllarında önemli sayıda Rus tarikat mensupları bu amaçla bölgeye yerleştirilmiştir.*”⁶¹

Pek çok arşiv belgesinin incelenmesi neticesinde Rusya'nın bölgede hakimiyetinin pekişmesiyle beraber Hıristiyanlaştırma politikalarında da değişiklikler yaptığı ve Rus devletçiliğinin çıkarları açısından yalnızca Ortodoks Rusların bölgeye yerleştirilmesi fikrinin devlet yetkililerinde hâkim olduğu anlaşılmaktadır.⁶² Bu amaç doğrultusunda bütün devlet kurumları seferber edilmiş, bankalar krediler açmış, Ortodoks Rus yerleşim birimlerinin inşası için inşaat ekipleri oluşturulmuştur.

Bütün bunların yanı sıra 1890 yılında St. Petersburg'da, Kafkasya'ya yerleşen ihtiyaç sahibi Ruslara yardım etmek amacıyla bir yardım cemiyeti de tesis edilmiştir. Bu cemiyetin Moskova ve Kafkasya'da şubeleri açılmıştır.⁶³ Cemiyetin Kafkasya şubesinin tüzüğü 1898 yılında dönemin İçişleri Bakanı İ. Goreminin tarafından da onaylanmıştır.⁶⁴ Kafkasya, Bakü ve Tiflis'te bu cemiyet faaliyet göstermiştir. Bu cemiyet, o günkü Rus gazetelerinde ilanlar yayınlayarak Bakü Guberniyası'ndaki Rusların kilise, okul vs. ihtiyaçları konusunda bilgi vermiş ve Ruslardan onlara yardım etmelerini istemiştir. Bazen de konserler düzenleyerek buradan elde edilen gelirleri bu göçmenlere ayırmıştır. Bu cemiyet devletin diğer kurum

⁶⁰ Bağirov, *a.g.e.*, s. 29.

⁶¹ RDATA, F.400, Aziatskaya Çast, op.261-911, d.81-86.l.10.

⁶² GDTA, F.242, d.508, L.132.

⁶³ İsmailzade, *Russkoe Krestyanstvo v Zakavkaze*, s. 133.

⁶⁴ *Ustav Zakavkazskogo Ottela Obşestva Dlya Vspomoşestvovaniya Nujdayuşimsya Pereselentsam*, Tiflis, 1898.

ve kuruluşlarıyla birlikte çok yönlü ortak faaliyetler yürütmüştür. Tıbbî yardım, kilise ve okul inşaatı, eşya ve para yardımı vs. gibi yardımların yanı sıra bu cemiyetin gazete yayınlamak yetkisi bile vardı. Cemiyetin gelirleri onun kurucu üyelerinin, sıradan vatandaşların, kurum ve kuruluşların bağışlarından oluşmuştur. Özellikle Kızıl Haç Komitesi bu cemiyete yüklü bağış yapanlar arasında yer almıştır.

Gürcistan yegzarhı⁶⁵ Aleksey, Knez Argutinski–Dolgorukov, Göç İdaresi'nin müdürü Krivoşein ve Azerbaycan'ın en hayırsever iş adamı unvanını alan Hacı Zeynelabidin Tağıyev de bu cemiyete sürekli yardım eden üyeler arasındadır.⁶⁶ Cemiyetin faaliyetlerinde Rusçuluk çizgisinin ağırlık kazandığı, Ruslar dışındaki diğer göçmenlere yardım edilmediği bazen Rus yazarlar tarafından da eleştirilmiştir.⁶⁷

Kafkasya işgal ordusunun askerî birlikleri de bütün imkânlarıyla Ruslardan müteşekkil olan bu yerleşim birimlerine her türlü hizmeti sunmuşlardır.

Rusların Rusya'nın çeşitli guberniyalarından getirilerek Azerbaycan'a yerleştirilmelerinin ardından Rus işgal kuvvetlerinde görev yapan askerler ile onların aileleri için de ayrıca yaşam yerleri inşa edilmiş, görev süreleri bittikten sonra da Azerbaycan'da kalarak işgal yönetiminin çeşitli kurum ve kuruluşlarında görev almaları teşvik edilmiştir. Elizavetpol (Gence) Guberniyası'nın Han-Kendi, Bakü Guberniyası'nın Kusal, Kuba'nın Zurabovka yaşam merkezleri böyle asker kökenli insanların oluşturduğu Rus-Ortodoks yaşam merkezleri idiler.⁶⁸ Bu yaşam birimleri oluşturulduktan hemen sonra buralarda kiliseler, okullar da inşa edilmiş, iskân ve asimilasyon politikaları gereği bütün altyapı çalışmalarına devam edilmiştir. 1836 yılında 84'üncü Şirvan Alayı için Kusal'da, 1839 senesinde

⁶⁵ Yegzarh kelimesi Bizans imperatorluğunda uzak vilayetleri yönetmek için geniş yetkiyle donatılmış valiler için kullanılmıştır. Burada Patriklik ile Metropolitlik arasında bir yetkiyle donatılmış, Patrik ünvanı taşımadan diğer psikoposlar üzerinde otoritesi bulunan özel bir yetkili anlamında kullanılmıştır. Sinodun Gürcistan yetkilisidir.

⁶⁶ *Otçet Komiteta Zakavkazskogo Obşestvo Vspomoşestvovaniya Russkim Pereselentsam Za 1903 g*, Tiflis, 1904.

⁶⁷ İ. Ivanoviç, "Kolonizatsiya Kavkaza", *Vestnik Evropu*, N. 4, SPB, 1900.

⁶⁸ Bagirov, *Pereselençeskaya Politika*, s. 17.

21'inci Tugay için de Lenkeran'da kilise ve kilise okulları açılmıştır.⁶⁹ 1872 senesinde Kafkasya Genel Valisi Kafkasya ordusundan terhis olunan askerleri için hazine arazilerinden topraklar ayrılmasını içeren bir genelge imzalamıştır.⁷⁰

Tarihî Azerbaycan topraklarına yönelik Hıristiyanlaştırma politikaları gereği Ermenilerin, Almanların, tarikat mensubu Rusların ve asker ailelerinin buraya yerleştirilme hızı Çarlık Rusyası'nı memnun etmediğinden Rusya Azerbaycan'da Ortodoks Rus nüfusu yerleştirmek için daha geniş hazine toprakları üzerinde Rus ili'nin oluşturulmasını düşünmeye başlamış ve bu düşünce Mugan Projesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mugan Projesi ister ekonomik, siyasî, stratejik, isterse Hıristiyan yayılmacılığı açısından olsun Rusya'nın bölgede uygulamaya çalıştığı en büyük asimilasyon projesidir. İran sınırındaki büyük arazide, boş hazine topraklarında yeni Rus ilinin oluşturulması hedeflenmiştir. Bu konuya ileride daha ayrıntılı olarak değinmeğe çalışacağız.

Yerel Müslüman halkın kendi topraklarında çeşitli ekonomik, sosyal, ideolojik sorunlarla başbaşa kaldığı bir dönemde bölgeyi ziyaret eden Rus kaynakları ister asker ailelerinden meskûn olan yeni yaşam meskenlerinde isterse de tarikatçı ve Ortodoks Rusların yaşadığı köy ve kasabalarda insanların sağlık, afiyet ve zenginlik içinde yaşadıklarını bildirmişlerdir.⁷¹

Rusya, bölgenin direncini kırmaya, hakimiyetini pekiştirmeye çalıştığı işgalin ilk döneminde başka Hıristiyan mezheplerinin Müslümanlar arasında misyonerlik çalışmaları yürütmesine onay verse de burada hakimiyetini pekiştirdikçe sadece Rus devletçiliğine hizmet eden Ortodoksluk çizgisinin bölge halkları arasında etkinlik kazanmasını istemiştir. Bu görüşümüzü Osetin Komisyonu ve 1860 yılında çar ailesinin doğrudan desteği ile oluşturulan Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetleri de desteklemektedir. Bu anlamda Evangel-Lüteran, Katolik kilise ve misyoner cemiyetlerinin bölgedeki çalışmaları çok sınırlı olmuştur. Rusya İçişleri Bakanlığı'nın yabancı dinî cereyanlarla iş bölümünün

⁶⁹ A. Yunitsky, *İstoriya Pravoslavnix Tserkvey i Prihodov Bakinskiy Gubernii*, Baku, 1906.

⁷⁰ GDTA, F. 243, op.5, d.826, L.3-7.

⁷¹ V. L. Veliçko, *Kavka, Russkoe Delo i Mejduplemenne Voprosi*, SPB, 1904, s. 199.

farklı yıllarındaki yazışmaları, yönetmelikleri ile kararnameleri de bunu ortaya çıkarmaktadır.

İçişleri Bakanlığı'nın Evangel-Lüteran Kilisesi Konsistoryası'na ait 10 Temmuz 1889 tarihli 2772 no'lu bir belgesinde Rusya protestanlarının zaman zaman kiliselerde ayinler düzenleyerek ayin sonrasında bağışlar toplamaları bildirilmiştir. Bu bağışların sağladığı maddî olanaklarla Rusya'nın içinde kendi mezheplerini yayma girişimlerinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş, hatta burada toplanan paraların büyük bir bölümünün dışarıdaki protestan misyoner merkezlerine aktarıldığı da vurgulanmıştır. Kanaatimize göre Rusya bu kiliselerin örgütlenme sistemini, bağış toplama vs. yöntemlerini iyi bir şekilde öğrenmiş ve daha sonra Sinod'un Ortodoks yayılmacılığında bundan yararlanmıştı. Zira arşiv belgelerinde yer alan örgütlenme ve misyonerlik faaliyetlerinde kullanmış oldukları yöntemlerle ilgili kendilerine yönelik övgü dolu ifadeler, bizde bu kanaatin oluşmasına neden olmuştur.⁷²

Ayrıca 1876 yılında kabul edilen bir yasayla bütün imparatorluk topraklarında Ortodoks din adamlarına kendi mezheplerini diğer dinlere mensup olan insanlar arasında yayma yetkisi verilmiştir. Diğer Hıristiyan mezhepler ile Müslümanlara kendi dinlerini Rusya'da başka dinlere mahsus insanlar arasında yaymak yasaklanmıştır.⁷³ İçişleri Bakanlığı'nın yukarıda bahsettiğimiz bu belgesinde, Rusya'daki yasalarda ve Evangel-Lüteran Kilisesi'nin tüzüğünde onların sadece yetimler ve kilisenin onarımı için böyle bir bağış kampanyası yapabilecekleri ve burada toplanan paraların ister Rusya'da isterse de dışarıda misyonerlik faaliyetleri için kullanılmasının yasak olduğu ifade edilmiştir. Bu belge çarlık idaresinin diğer Hıristiyan mezhepler konusundaki politikasını da açık bir biçimde göstermektedir.

18 Aralık 1869 tarihinde Kafkasya Genel Valiliği'nin Tiflis Evangelist Kilise Şurası Başkanı Yuliy Feodoroviç nezdinde göndermiş olduğu 594 nu.lu mektubu da Kafkasya'da diğer Hıristiyan mezheplere ait kiliselerin keşişlerine misyoner cemiyetlerin kurulması ve yönlendirilmesi faaliyetlerine katılmalarının yasaklandığını göstermektedir. Dönemin Kafkasya Valisi yazdığı bir mektupta Peters-

⁷² GDTA, F.1620, op.1, d.5, L.1-2.

⁷³ GDTA, F.1620, op.1, d.5, L.1.

burg'da yayımlanan *Evangelihes Sanntagsvlatt* adlı gazetede Evangelistlerin Kafkasya'da Müslümanları Hıristiyanlaştırma Cemiyeti diye bir cemiyet kurduklarına dair bir makale okuduğunu bildirmiştir. Valinin mektubundan bu cemiyetin kurulması işine kilisenin keşişi Gyuzeman'ın da katıldığını, hatta oraya bağış yaptığını öğreniyoruz. Vali bir önceki yılda valiliğe Almanların yerleştirildiği kolonilerden Müslümanlar arasında misyonerlik çalışması yapmak için böyle bir cemiyetin kurulmasına izin verilmesi talebinin geldiğini ve kendisinin de bu işin ulvî bir niyet taşımasına rağmen şimdilik mümkün olmadığı cevabını verdiğini ifade etmiştir. Valinin bu işin yalnız Sinod yasaları ve Sinod'un belirlemiş olduğu çerçeve dâhilinde yapılabileceğini belirtmesi aslında Rusya'nın ilk dönemden farklı olarak artık XIX. asrın ikinci yarısında Kafkasya'da yapılacak bütün Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin yalnızca Ortodoks mezhebi kanalıyla gerçekleşmesini istediğini göstermektedir.⁷⁴

Rusya yukarıda da belirttiğimiz gibi Kafkasya'nın işgaline ve burada uygulanacak olan politikalara ilişkin kapsamlı bir entelektüel hazırlık süreci geçirmiştir. Değişen şartlar ve imkânlara uygun olarak bölgeyi tamamen kendi müstemlekesi altına almayı amaçlamıştır. İşgal öncesi ve sonrası çeşitli diplomatik misyon ve araştırma grupları adı altında istihbarat birimleri de bölgeyle ilgili bilgi toplamış, işgalin ilk yıllarında Kafkas İşgal Komutanlığı bünyesinde oluşturulan İstatistik ve Araştırma Komisyonu aracılığıyla Azerbaycan'ın bütün bölgelerine dair ayrıntılarıyla bilgi toplanarak merkezî hükümete sunulmuştur. Bu raporlardan bazıları daha sonra Tiflis ve Petersburg'ta yayımlanmıştır.⁷⁵

Bu raporlardan hanlıklar dönemi Azerbaycan'ında nüfus sayımı ve istatistikî raporların yüzeysel hazırlandığı, halkın etno-demografik durumu ve inanç dağılımı vs. gibi önemli bilgilerin Ruslar tarafından yeniden gözden geçirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁶ İstatistik içeren bu raporlarda köylerdeki en ince ayrıntılar bile gözden kaçırılmamış; ırmaklar, çaylar, yollar, haberleşme araçları, iklim, gele-

⁷⁴ GDTA, F.1620, op.1, d.1, L.1-2.

⁷⁵ *Statistiçeskiye Opisanie Nahiçivanskiye Provintsii*, SPB,1833; *Kavkazskaya Statistiçeskim Komitetom Pri Glavnom Upravlenii Namestnika Kavkazskogo, Bakinskaya Guberniya*, Tiflis, 1870.

⁷⁶ *Statistiçeskiye Opisanie*, s. 29.

nek ve görenekler, millî yemekler, köyün etkin isimleri, ekonomik durumları, meşguliyetleri, etnik kimlik, dil, inançları vs. ayrıntılarıyla işlenmiştir⁷⁷

Bu istatistikî raporlarda Hıristiyanlarla Müslümanların, Ermenilerle Türklerin etnik, millî karakter ve inanç noktasında kıyaslandıklarını da görmekteyiz. Bu çalışmalardan birinde Nahçıvan'da yaşayan Tatarlarla (Türkler) Ermeniler karşılaştırılmaktadır: “Onlar arasında çok büyük farklılıklar vardır. Ermeniler karakter olarak Farlarla benzer yönlere sahiptirler. Zayıfların önünde çok sert ve zalim, güçlülerin önünde ise aşağının aşağısında... İkiyüzlülük onlarda sınır tanımaz. Onlar çok misafirperverdirler. Her zaman kendi hizmetlerini, dostluklarını sana teklif ederler, yalnız bütün bunlar sahte ve çıkar odaklı sevgi nişanesidir. Bunlardan farklı olarak Tatarlar sade ve doğru sözlü insanlardır. Onlar çok fazla misafirsever ve nazik görünmeseler de onların sözlerine güvenmek mümkündür. Çok çalışkandırlar. Bundan dolayıdır ki içlerinde ihtiyaç sahipleri çok azdır. Tatarlar kendilerine yapılan kötülük ve iyiliği çok geç unuturlar.”⁷⁸

İleride uygulanacak olan müstemelekecilik politikalarının da temelini oluşturacak bu istatistikî raporlara aynı zamanda bütün ince ayrıntılarına kadar Müslümanların ibadetleri, dinî günleri, inançları da yansımıştır. Kuran ile İslam'ın farklı hükümlerinden de bahsedilmekte, Tatarların aslında çok dindar bir topluluk oldukları belirtilmektedir. Müslümanlar arasında intihar olaylarının azlığından, domuz eti yemediklerinden söz edilmekte, ancak içkinin yasak olmasına rağmen bu yasağa çok da uymadıkları, ipek elbiseler ve altın takılarla Müslüman erkeklerin camilere girmelerinin yasaklandığı da vurgulanmaktadır.⁷⁹

Ermenilerin inanç değerlerinden bahseden bölümde onların Farların despotik yönetimi altında yaşayarak yozlaştıklarından, yalan ve hile bilmeyen insanı geri zekâlı olarak tanımladıklarından bahsedilmekte ve ticarete meyilli bir halk oldukları da belirtilmektedir. Yine Ermenilerin Hıristiyanlığı ruhanî, kalbî ihtiyaçlarından değil de korkularından kabul ettikleri ifade edilmekte ve onların dindarlığının daha çok kendi millî kimliklerini, gelenek ve görenek-

⁷⁷ *Statistiçeskiye Opisanie*, s. 33.

⁷⁸ *Statistiçeskiye Opisanie*, s. 35.

⁷⁹ *A.g.e*, s. 36-37.

lerini korumaya ve yaşatmaya yönelik olduğu yönünde de bir tespit yapılmaktadır.⁸⁰

Ermenilerin Rus işgalinden sonra nereden nereye geldikleri noktasında da çok çarpıcı tespitler yer almaktadır. Onların bütün tarihleri boyunca Ruslara müteşekkir olmaları gerektiği, Ermenilerin bir hiç olmaktan çıkarılarak vatandaş ve değer verilen bir dindaş rolüne yükseltildikleri bildirilmekte; ama onların Rusların bu iyiliğini kıymetlendirecek karakterde olmadıkları da kaydedilmektedir.⁸¹

Bütün bu araştırma komisyonlarının hazırlamış oldukları raporlarda yer alan bilgiler çerçevesinde Çarlık Rusyası Azerbaycan'da işgal ve müstemleke rejimi kurmuştur. Millî, kültürel ve dinî olarak Türk varlığının bu topraklardan silinmesi, yeni ve amorf bir Azerbaycanlı kimliğinin oluşturulması, bölgenin tedricen Ruslaştırılması ve Hıristiyanlaştırılması yönünde politikalar üretilmiş, kanunlar, kararnameler çıkarılmış ve icraata geçilmiştir. Bu işgal ve dönüştürme sürecinde Rusya, aynı zamanda Avrupa'da yaygın olan, Doğu'nun insanlığın gelişmesi ve medenî değerler kazanması noktasında geride olduğu ve burada bir boşluk ve yabanî kanunların işlediği doktrinine de dayanarak daha kaba ve daha sert yöntemlerle amacına ulaşmaya çalışmıştır. Bu açıdan Rus kansleri⁸² A. M. Gorçagov'un aşağıdaki sözleri de Rus aydınında hâkim olan fikri göstermesi açısından hem önemli hem de düşündürücüdür: "*Asya milletleri ancak görülen maddî güce saygı gösterirler. Onlar henüz manevî ve aklî güce, eğitim gücüne saygı gösterecek düzeye ulaşmamışlardır.*"⁸³

Bu yaklaşım tarzı Rusya'nın Kafkasya'yı bir deneme tahtasına dönüştürmesine ve Müslüman nüfusa karşı tarihte az rastlanan çirkin asimilasyon politikalarına baş vurmasına da neden olmuştur.

⁸⁰ A.g.e, s. 38.

⁸¹ A.g.e, s. 41.

⁸² Kansler: 1722 senesinden itibaren Rusya'da kullanılan bir rütbedir. I. Petronun ilk kansleri F. A. Golovin olmuştur. Çarlık idaresinde en üst düzey sivil yetkili için kullanılmıştır. Genellikle dışişleri bakanlarına verilen isimdir. Rusya'da toplam 12 kişi kansler olmuştur.

⁸³ E. Anisimov, "Geopolitika", *Rodina*, N.2, 1989, s. 51.

İşgal dönemine ait Rus ana kaynakları olan raporlar, mektuplar, fermanlar ve başka resmî evraklarda sık sık Ruslar ile diğer yabancı halklar arasında bir ayırımın yapıldığına rastlamaktayız. Kanunlarda Rusların diğer halklardan üstünlüğü, imtiyazlı ve egemen durumda olduğu da görülmektedir. Slav kökenliler ve diğerleri ayırımından kasıt bütün Müslüman tebaa olmuştur. Çünkü Slav kökenli olmayıp Hıristiyan dinine mensup Ermeniler, Gürcüler, Almanlar da Çarlık Rusyası'nda hemen hemen Slavlara yakın haklara sahiplerdi. Yine Ermeniler, Rusların sahip oldukları birçok imtiyaz ve haklara sahip oldukları için onların devlet işlerinde memur olmaları, okul açmaları daha kolaydı.⁸⁴

Rusya'nın Azerbaycan'ı işgali sırasında ve işgalden sonraki dönemde Kafkasya İşgal Valiliği'yle Ermeni Eçmiyazin Kilisesi arasındaki yazışmalar kiliseyle işgal yönetiminin derin işbirliği içinde olduğunu, kilisenin merkezî otoriteden her türlü yardım aldığını göstermektedir. Eçmiyazin Kilisesi Azerbaycan topraklarındaki Ermeni din görevlilerinin listesini her yıl Kafkasya Valiliği'ne sunarak onaylatmıştır.⁸⁵

Ruslar Gürcistan'ı ilhak ettikten hemen sonra burada Rusya'nın merkezî vilayetlerindeki benzer idarî yapı oluşturarak sivil idareye geçmişlerdir. Ancak Azerbaycan hanlıklarının işgalinden sonra biz burada askerî işgal yönetiminin devam ettiğini, baskı, sindirme, asimilasyon politikalarına öncelik tanındığını görmekteyiz. Rus tarihçileri bunu devam eden Rus-İran savaşı, Osmanlı tehlikesi ve Gürcistan toplumunun çeşitli kesimlerindeki Rus yanlılarının varlığıyla izah etmeye çalışsa da aslında burası bir Müslüman coğrafyası olarak Rusya'nın güvenmediği ve dönüştürmeye çalıştığı bir bölge idi.

Gence ve Bakü hanlığı işgale karşı güçlü direniş göstermiş ve sonuna kadar Rus ordusuyla savaşmıştır. Hatta Bakü'yü teslim almaya gelen işgal ordusu baş komutanı P. D. Sisyanov Bakü hanının akrabaları tarafından öldürülmüştür. Ruslar işgalin hemen ardından bu iki hanlıkta hanlık yönetiminin kaldırılmasını bu direnişlere bağlamışlarsa da hiçbir mukavemet göstermeden Rus himayesini kabul eden Kazak ve Şemşeddil sultanlıkları, Şeki, Karabağ, Şirvan hanlıklarının neden lağvedildiğini izah edememişlerdir.

⁸⁴ *Polojeniye Ob İnorodсах, V kn. Svod Zakonov Rossiyskiy İmperii*, T.2, SPB, 1892.

⁸⁵ *GDTA*, F.2, op.1, ed.hr.11837, L.1-4.

1841 senesine kadar İlisu Sultanlığı dışında bütün hanlıklar ortadan kaldırılmış ve burada Komendant Rejimi (Askerî Olağanüstü Hal Rejimi) diye adlandırılan bir askerî işgal rejimi sürdürülmüştür. Askerî valilikten sivil valiliğe geçişte bazı politika değişiklikleri yapılsa da Müslüman nüfusa karşı ayrımcılık ve baskı, çeşitli yöntemlerle sürekli devam etmiştir.

Askerî İşgal Yönetimi olan naçalniçestvo, sözün tam anlamıyla yağma, gasp, baskı ve zulümle bir istibdat rejimine dönüşmüştür. Vergi sistemi hanlık dönemiyle kıyaslandığında daha da ağırlaştırılmış, halk işgal rejimine karşı nefret hisleriyle dolmuştur. Bu da yer yer isyan ve direnişlerin başlamasına neden olmuştur. Hatta her zaman bu rejimin yanında yer alan ve işgal sürecinin tamamlanmasında ciddi katkıları olan Karabağ'ın Ermeni tüccarları bile yönetime yazmış oldukları şikâyet dilekçelerinde hanlık döneminde onlara daha saygılı davranıldığını, daha az vergi ve gümrük ödediklerini beyan etmişlerdir.⁸⁶

Talış ve Zengezur vilayetlerindeki Müslümanların Senator Meçnikov⁸⁷ ve Kutaysov'a⁸⁸ yazdıkları şikâyet dilekçesinde; ikiye katlanan vergileri ödeme imkânı olmayan insanların yaşlı, çoluk-çocuk, kadın ayrımı yapılmadan ölene kadar dövüldükleri ve çeşitli işkencelere tâbi tutuldukları bildirilmiştir.⁸⁹

Zaman zaman Rus idaresi bu hukuksuzluk ve baskıların yapıldığını kabul etmiş, bunların hanlık usul-i idaresinden kalma bir gelenek olduğunu da ileri sürmüştür. İşgal sürecinin tamamlanması ve Rusya'nın Azerbaycan'da daha rahat hareket etme imkânının oluşması aynı zamanda Rusya'da bu totaliter askerî yönetim biçiminin bölgeyi barut fıçısı haline getirdiği ve hoşnutsuzlukları artırdığı için sorgulanmaya başlanmasına da sebep olmuştur. Asimilasyon ve dönüştürmenin etkili sonuçlar doğurabilmesi için yeni politikalar ve yöntemler ortaya konulup hazırlıklar yapılmıştır. Nitekim 1829 yılında Kafkasya baş komutanı ve askerî vali Paskeviç bu zarureti

⁸⁶ *Kolonialnaya politika*, Ç.1, s. 12.

⁸⁷ Yevgraf İliç Meçnikov (1770-1836): Rus devlet adamı. 1829 tarihinde Kafkasya'ya denetim için gönderilmiştir.

⁸⁸ P. S. Kutaysov: Rus devlet adamı. Meçnikov ile birlikte Kafkasya'ya denetim için gönderilmiştir.

⁸⁹ *Kolonialnogo politika*, Ç.1, s. 13.

önceden görerek daha merkezî, yerel şartların yok sayıldığı Rusya'nın diğer vilayetlerinde uygulanan yönetim şeklinin burada da uygulanması gerektiğini bildirmiştir. Ona göre Rus sivil gubernatorlar (valiler) tarafından aynen merkezî vilayetlerde olduğu gibi umumî yasalar ve kurumlarca yönetilecek Müslümanlar, giderek daha çok Rusya'ya yaklaşacak ve bu da onların dönüştürülmesini temin edecektir.⁹⁰ Senator Meçnikov ve Kutaysov'un Paskeviç'le hazırlayıp devlet dumasına sundukları "*Güney Kafkasya'nın Yönetim Biçimi Üzerine Öneriler*"de ise iki tez öne çıkmıştır: Bunlar, bölgenin daha merkezî bir yönetim biçimine kavuşturulması ve Ruslaştırmasıdır. Bu öneride en dikkat çeken cümle ise şu şekildedir: "*Vatandaşlık ve siyasî çizgide bölgenin Rusya ile aynı bedenîn uzuvları olarak bütünleşmesini sağlamak ve burada yaşayan insanları Rusça konuşup, Rusça düşünen, Rusça hissetmek zorunda bırakmak.*"⁹¹

Bu önerinin amacı Rus yasalarını bütün Kafkasya'da hâkim kılmak, örfî ve dinî yasaları ortadan kaldırmak, Rusya taraftarı yeni memurlar ordusu oluşturarak gizli yollarla buradaki Müslüman Türk varlığını etkisizleştirmek olmuştur. Rusya bir yandan bölgenin Hıristiyanlaştırılması faaliyetlerine devam ederken, diğer taraftan Rusça düşünen, kozmopolit ve kendisi için hizmet edecek yeni Müslüman elit oluşturup bütün millî ve dinî yapıları yok etmeyi amaçlamıştır.

Bu amaçla bölgelerde açılan okullara Rus misyonerler din öğretmeni olarak atanmışlar ve onlar buradaki misyonerlik çalışmalarına öncülük etmişlerdir. Kafkasya Eğitim Komisyonu'nun raporlarında Müslüman çocuklarının eğitim aldığı bu tür okullara atanan Ortodoks din görevlileriyle ilgili fazlasıyla bilgi ve belgeler yer almaktadır. Bu kişiler ya Rusça öğretmeni olarak ya da doğrudan din öğretmeni olarak bu okullara atanmışlardır. 23 Aralık 1855 tarihli bir Kafkasya Eğitim Komisyonu raporundan Kuba Kilisesi'nde görevli P. Josemani adındaki bir misyonerin Kuba İlköğretim Okulu'na din öğretmeni olarak atandığını anlıyoruz.⁹² Kafkasya Eğitim Komisyonu'nun 4 Temmuz 1844 tarihli başka bir belgesinde de Gürcistan 7. Tugayı'nda görevli Vakulovsko'nun Şamahı'daki bir okula din

⁹⁰ AKAK, T.VII, dok.47.

⁹¹ *Kolonialnogo Politika*, Ç.1, s. 21.

⁹² GDTA, F.4, op.3, ed.hr.740, L.1-2.

öğretmeni olarak atandığını görüyoruz.⁹³ Yine Kafkasya Genel Valiliği Derbent Askerî Gubernatoru'na yazılmış olan başka bir mektuptan da Kuba'daki kilise ve misyoner okullarının giderlerinin karşılanması amacıyla para ayrılması talimatının verildiğini anlıyoruz.⁹⁴ Bu konu hakkında Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetlerinin anlatılacağı bölümde ayrıntılarıyla bilgi vermeye çalışacağız. Azerbaycan topraklarında Ortodoks-Hıristiyan misyonerlerin daha güvenli ve emniyet içinde propogandalarını yürütmeleri ve çalışmalarının teşvik edilmesi amacıyla bir dizi önlemler alınmıştır. Bu önlemlerden biri de Rusya Adalet Bakanlığı'nın 18 Temmuz 1844 tarihinde Ortodoksluk aleyhinde işlenen suçların mahkemesinin özel şartlar altında yürütülmesini düzenleyen, hâkimler ve savcılar için 35 maddeden oluşan bir genelge yayınlamasıdır.⁹⁵

Bu arada yine Rus devlet adamlarının raporlarında: “İslam'ın harabeleri üzerine haçın kutsal sancağını asmak” gibi ifadelerle sık sık rastlanmaktadır. İslam'ı yok etmek gibi büyük bir amaç peşinde koşan Rus devlet adamları herhalde II. Ekaterina'nın XVIII. asrın ortalarında İdil bölgesi Müslümanlarına karşı yürütmüş olduğu yok etme, zorla Hıristiyanlaştırma politikalarından da ilham almışlardır.

Paskeviç-Meçnikov-Kutaysov üçlüsünün önerilerini biraz daha reforme ederek yeni bir yasa tasarısı hazırlayan Senator Gan'ın tasarısının kabul edilmesiyle millî yönetici sınıfından olan beyler, naipler bütünüyle ülke yönetiminden uzaklaştırılmışlar, şeriat mahkemeleri kaldırılmış ve yeni oluşturulan Hazar vilayetinde kasaba ve köylere kadar Rus memurlar idareyi ele almışlardır. İşgalin ilk dönemlerinde adeta Müslümanların kendi ülkelerinde bütün devlet işlerinden tasfiyeleri gerçekleştirilmiştir. Beyler ve naiplerin özel mülkü olan topraklar da onlardan alınarak yeni göreve getirilen Ruslara verilmiştir. Vilayet valisinin kararıyla göreve getirilen yerel naçalnik (yerel askerî vali) ve uçastkovuların (askerî kaymakamlar) bir görevi de Ruslaştırma faaliyetlerini hızlandırmak olmuştur. Bu Rus memurlar Türkçe bilmedikleri gibi halkın millî-dinî duygularını da hiçe saymışlardır. Zaman zaman halk bu Rus mahkemelerini ve

⁹³ GDTA, F.2, op.1, ed.hr.11839, L.1-4.

⁹⁴ GDTA, F.4, op.5, ed.hr. 228, L.8.

⁹⁵ GDTA, F.2, op.1, ed.hr.10911, L.1-7.

memurlarını protesto etmiştir. Durumun kontrolden çıkacağını ve artık devlet kurumlarının bölgede çalışamaz hale geldiklerini gören çarlık idaresi, 1843 senesinde bu yasanın bazı maddelerini iptal ederek beyler, naipler de dâhil olmak üzere yerel elit sınıfın haklarını iade etmek ve onların örneğinde Azerbaycan'da yeni sosyal taban oluşturmak yolunu seçmiştir.

Gerek çarlık yönetimi gerekse kilisenin yoğun misyonerlik faaliyetleri ile karşı karşıya kalan ve stratejik açıdan çok önemli başka bir Azerbaycan bölgesi de Zakatala'dır. Bu bölge jeopolitik konumunun yanı sıra dağlı milletlerin cihad harekâtı, Gürcistan devletçisi ve Rusya'nın Kafkasya'da kalıcı hale gelmesi açısından çok önemli idi. Zakatala 1803 senesinde Sisyanov'un saldırılarından sonra kısmen Çarlık yönetiminin kontrolü altına girmeye başlamıştır. Ruslar bu bölgedeki Müslüman ahalinin Dağıstan'daki dindaşlarıyla olan ilişkilerini keserek, orada devam eden cihada, anti Rus mücadeleye lojistik destek olmalarını engellemek istemişlerdir. Gürcistan'a kadar uzanan bir Hıristiyan kuşağı oluşturmak açısından da bu bölge çok önem arz ediyordu. 1830'da Dağıstan'daki mücadeleye sürekli lojistik destek sağlayan bu koridorun kontrol altına alınması maksadıyla Yeni Zakatala Kalesi inşa edilmeye başlanmıştır. Çarlık idaresi özellikle bu bölgeye göndermiş olduğu Hıristiyan misyonerleri en hazırlıklı din adamlarının arasından seçmiş, askerî-sivil memurlar da Müslüman varlığına derin kin ve nefret besleyen şahıslar arasından atanmıştır. Genç yaşlarda bölgede emniyet müdürü görevinde bulunman A.L. Zisserman'ın⁹⁶ hatıralarını okuduktan sonra bu yöndeki kanaatimiz daha da kuvvetlenmiştir. Zisserman hatıralarında göreve başlamadan önce Zakatala Bölge Emniyet Müdürü olan Yarbay Peçkovski ile yemekli bir toplantıda aralarında geçen sohbeti hatırlattıkTan sonra Peçkovski'nin yeni göreve başlayan kendisine, bölge halkıyla ilgili, şu bilgileri verdiğini söylemektedir: *“Tatarlar bölgeyi tamamen korku ve dehşet altında tutuyorlar, esir alıyor, öldürüyor ve kesiyorlar. Bizim almış olduğumuz güvenlik tedbirleri de emniyetin ve sükûnetin temin*

⁹⁶ Arnolt Lıvoviç Zisserman (1824-1897): Alman asıllı Rus yazar ve Kafkasya askerî tarihçisi olarak ün kazanmıştır. Kafkasya ordusunda hekim olarak göreve başlamış, Kafkasya savaşıyla ilgili Russkiy Vestnik, Russkaya Starina, Kavkaz, Sovremennik gibi yayında birçok makalesi yayınlanmıştır.

edilmesine yetmiyor. Bu durumun ne zaman sona ereceğini de bilemiyorum. Ayrıca bölge halkına hiçbir şekilde güvenilmez. Tatarlar seni çok kolay bir şekilde herhangi bir silahlı gruba satabilirler, onlar Ruslardan nefret ediyorlar. Bu halk senin önünde eğilecek, yakın duracak, ancak unutmama ki taşları hiçbir zaman ellerinden yere bırakmayacaklar."⁹⁷ Rus ordusuna karşı direnen milis kuvvetlerini de Yarbay Peçkovski kaçak, hırsız, çete olarak tanımlamaktadır. O aynı zamanda milis güçlerinin bölgenin bütün coğrafyasını en ince ayrıntılarına kadar bildiğini, küçük silahlı gruplar halinde dolaştıklarını ve gerilla taktiğiyle savaştıklarını söyleyerek onları orduyla yenmenin imkânsız olduğunu da genç emniyet müdürüne bildirmiştir. ⁹⁸ Bu bölgede de Rusya "parçala-hükmet" taktiğini uygulamıştır. 1831 senesinde bölge 6 cemaatliğe ayrılmıştır. Bunlardan Car 1500 ev, Balaken, Kateh ve Tala'nın her biri 800 ev, Muhak 600 ev, Cınıh 900 evden müteşekkil bir idarî birimden oluşmuştur.⁹⁹

Gürcistanlı bazı tarihçiler yanlış tarih tezleriyle bu bölgeyi Kahetya Çarlığına ait topraklar olarak göstermekte, buraya Müslüman nüfusun İran şahları ve Azerbaycan hanlık devletleri tarafından yerleştirildiğini iddia etmektedirler. Onlara göre bölgenin aslî unsuru olan Gürcüler burada kıyıma uğratılmışlardır.¹⁰⁰ Gürcü kökenli bir kavim olan İngilizler, bölgede çoğunluk olarak gösterilmektedirler. Ancak bu iddiaların yanlış ve mesnetsiz olduğunu Rusya'daki nüfus istatistik verileri de ortaya çıkarmaktadır. Rusya'nın 1871 senesi nüfus sayım verilerine göre İngilizler bu bölgede 5.295 erkek ve 4.925 kadın olmak üzere toplam 10.220 kişilik bir nüfusa sahipti. Tatarlar (Türkler) 6.530 erkek 5.642 kadın olmak üzere toplam 12.172 kişiydi. Lezgiler ise 18.892 erkek, 15.518 kadın olmak üzere toplam 34.410 kişilik bir nüfusa sahipti. Bütün bu bölgenin nüfusu ise toplam 56.802 kişiden oluşmaktaydı. Bunlardan Tatarlar ve Lezgilerin tamamı Müslüman, İngilizlerin ise 7.126'sı Müslüman 3.094'ü ise Ortodoks Hıristiyanlardan oluş-

⁹⁷ A. L. Zisserman, *Dvatsat Pyat Let Na Kavkaze (1842-1867)*, Çast Pervaya, S. Peterburg, 1879, s. 274.

⁹⁸ Zisserman, *a.g.e.*, s. 274.

⁹⁹ D. Bakradze, *Zametki O Zakatalinskom Okruge*, 1936, s. 19.

¹⁰⁰ Bakradze, *a.g.e.*, s. 34.

maktaydı. Bu istatistikî bilgiyi Gürcü misyoner Bakradzede kendi yazmış olduğu makalesinde de onaylamaktadır¹⁰¹.

1873 senesi Kameral nüfus sayımında ise bölgede yaşayan insanların sayısı toplam 67.750 kişi olarak gösterilmektedir. Bu nüfusun da yalnız 3.436'sı Hıristiyan olarak kayıt altına alınmıştır. Kafkasya İstatistik Komisyonunun 1887 nüfus rakamlarında ise 39.948 erkek, 34.501 kadın olmak üzere bölgenin toplam nüfusu 74.449 kişi olarak verilmiştir. Burada da 39.732 Lezgi (Avarlar ve Sahurlar da buraya dâhildir), 21.065 Türk, 8.727 kişi İngiloy olarak gösterilmiştir. Bu rakamlarda İngiloyların 8.618'i Müslüman, 109'u ise Hıristiyan olarak gösterilmiştir. İngiloyların Engian, Tasmala, Zegan, Karagan, Alibeyli, Kotuklu, Meşabaşı ve Kah İngilo köylerinde yaşadıkları belirtilmiştir.¹⁰² Bakaradze, bu toplumun adının bile engi (yeni) Türk sözünden türediğini kabul ettiği halde kasıtlı olarak İngiloyları bölgenin Müslüman halklarından ayırmaya çalışmıştır.

Senatör Gan'ın hazırladığı ve daha sonra Gan Kararnamesi olarak adlandırılan kararname ile Şirvan, Talış, Mugan bölgesine Rus nüfusun yerleştirilerek Kahetiya'dan Dağıstan'a kadar uzanan bölgede yeni bir Rus bölgesi oluşturmak fikri kısmen uygulanırsa da Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma, büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak Çarlık idaresi Rusça düşünen ve konuşan aydın memur kesimi oluşturmaya, tesis ettiği Kafkasya Müslümanları İdaresi gibi kurumlar aracılığıyla Azerbaycan'ın dindar kesimini etki altında tutarak, Müridizm ve Nakşibendilik gibi İslamî hareketlerin Kafkasya'da önünü kesmeye çalışmıştır.

Rus müstemlekeciliğinin önemli bir yönü de Azerbaycan aydınlarının marifçilik ve millî eğitim adına gerçekleştirmeye çalıştıkları bütün girişimleri engelleyerek Müslümanları cahil bırakmak olmuştur. Daha önce 1837 senesinde yerel dillerde yayımlanacak kitap ve süreli yayınların kontrol edilmesi amacıyla Tiflis'te bir sansür komitesinin oluşturulduğundan bahsetmiştik. Bu sansür komitesinin başlıca görevlerinden biri de dışarıdan Azerbaycan'a getirilen Türkçe, Arapça, Farsça yazılı kitapların yanı sıra süreli yayınların kontrol edilmesi ve imparatorluğun müstemlekecilik politikalarıyla uyuşmayan eserlerin ülkeye sokulmasına izin ver-

¹⁰¹ Bakaradze, a.g.e, s. 4.

¹⁰² A.y, s. 4.

memek olmuştur. Gürcü ve Ermeni yazarların eserleri bu sansür komitesinin onayından rahatlıkla geçmiş, Türkçe kitaplar ise yıllarca burada bekletilmiş ve Türkçe sansürün yokluğu bahane edilerek bu kitaplar Kazan, Moskova sansür heyetlerine incelenmek için gönderilmiştir. Azerbaycan Türklerinin mütefekkir evlatlarından biri olan Abbaskulu Ağa Bakıhanov¹⁰³ çarlık idaresinde görevli bir memur olduğu halde Fars dilinin grameriyle ilgili yazmış olduğu *Kanun-i Güdsî* adındaki kitabını bile yayımlatmak için izin almakta zorlanmış ve nihayet bu kitabı kendi parasıyla neşretmek zorunda kalmıştır. A. Bakıhanov'un Azerbaycan tarihinin öğrenilmesi açısından kıymetli bir kaynak niteliği taşıyan *Gülistan-ı İrem* adlı eseri de dâhil diğer eserleri sağlığında yayımlanmamış, daha sonra Sovyet döneminde bu eserler yayımlanabilmiştir. Azerbaycanlı ünlü şair Seyyid Azim Şirvani'nin 1878 senesinde Müslüman okulları için hazırlamış olduğu *Şeriat* adındaki ders kitabının da Halk Eğitim Bakanlığı'nın onayından geçmediğini, Rusya'nın siyasî, ideolojik çıkarlarına ters düştüğünü ve Kafkasya'daki eğitim politikalarına uygun olmadığı gerekçesiyle zararlı bulunduğunu daha önce belirtmiştik.¹⁰⁴ Özellikle İslamî eserler dışarıdan ülkeye sokulmamış, ülkede yayımlanmasına da izin verilmemiştir. Halbuki basın ve sansüre dair 1851 Kararnamesi'yle yayımlanması serbest bırakılan eserler sırasında Hıristiyan dinine ait pek çok kitap yer almıştır.

Azerbaycanlı ünlü düşünür ve eğitimci Muhammedeli Şahtah-tinski'nin XIX. asrın ikinci yarısında Azerbaycan Türkçesinde *Tiflis* adlı gazete neşretmek için Rusya Basın Yayın Genel Müdürü'ne yaptığı izin talebine verdiği cevap çok manidardır: “*Ben kesinlikle size Azerbaycan Türkçesinde gazete çıkarma izni veremem. Gazete sizin halkın*

¹⁰³ Abasgulu Ağa Bakıhanov: Azerbaycan'ın büyük aydın ve yazarlarından olan Abaskulu ağa Bakıhanov 1790'da Bakü'nün Emircan kasabasında doğmuştur. Babası Bakü hanının neslinden olan Mirze Muhammed, annesi de Müslüman olmuş Gürcü kızı Sofiya Hanım'dı. 1819 tarihinde Kafkasya Askerî Valisi Yermolov'un davetiyle Tiflis'e gelerek valilikte doğu dilleri tercümanı olarak göreve başlamıştır. Tiflis'te ünlü Azerbaycan şair ve ediplerinden Mirza Şefi Vazeh ve Mirza Fetali Ahundov'la tanışarak dost olmuştur. Tifliskiy Vedomosti, Kavkaz gibi gazetelerde makaleler yazmıştır. *Gülistan-ı İrem*, *Kanun-i Güdsî*, *Esrarü'l-Melaküt* gibi önemli eserler kaleme almıştır. 1847 senesinde Mekke'den Medine'ye giderken veba hastalığına yakalanarak orada vefat etmiştir.

¹⁰⁴ GDTA, F.442, d.1026, L.1.2.

nesine lazım? Aydınlarınız Rus dilinde yazıp okusun, sade vatandaşlar da bırakın koyunlarını otlatsınlar. Onlara gazete lazım değil.”¹⁰⁵

Bu yasaklamaların altında yatan gerçek neden ise Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma propagandalarının önündeki engelleri kaldırmak, dinî ve millî bilinci canlı tutacak her türlü Türkçe süreli yayın ve kitapların yasaklanmasıyla aydınların halkla irtibatını koparmak, arzulanmış müstemlekecilik hedeflerine ulaşmaktı.¹⁰⁶ Çarlık yönetiminin eğitimde uygulamış olduğu Ruslaştırma politikası ayrı bir tez konusudur. Müslüman nüfusa karşı bu ayrımcılık ve kısıtlamalar sürerken, XIX. asrın sonlarına doğru artık Ermenilerin, Gürcülerin kendi dillerinde yüzlerce okulları ve gazeteleri olmuş, Azerbaycan'da ise misyoner Ortodoks kilise okullarının açılması olanca hızıyla sürmüştür.

---

¹⁰⁵ *Tiflisskiy Listok*, 1905, No.211.

¹⁰⁶ *GDTA*, F.408, op.1, ed.hr.1358.1.2.

II.BÖLÜM
KİLİSE-DEVLET İTTİFAKININ
TÜRK-MÜSLÜMAN COĞRAFYASINA YÖNELİK
HİRİSTİYANLAŞTIRMA FAALİYETİNİN TARİHİ

2.1. İdil Müslümanları

XV-XVI. asırlarda artık Rusya'nın önde gelen yazar ve düşünürlerinin Çarlık Rusyası'nın iç ve dış politika doktrini üzerinde çalıştıklarını görüyoruz. İ. S. Peresvetov, IV. İvan'a hitaben yazdığı mektubunda Rusya'nın çıkarları açısından Kazan Hanlığı'nın işgal edilmesinin hayatî öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.¹ IV. İvan ve Metropolit Makariy de Rus aydınlarının bu fikrini benimsemiştir. Nihayet IV. İvan ve Makarin'in de katılımıyla Uspenskiy Kilisesi'nde bir dua ayini düzenlenerek bu savaşa "kutlu inanç ve kilise savunması" kisvesi giydirilmiştir. Rusya'nın S. M. Solovoyov, A. Mojarovski, K. A. Kosakov, E. Malov, N. B. Nikolsko başta olmak üzere ekser tarihçileri de Kazan Savaşı'nı Ortodoks Hıristiyanlık'la İslamiyet'in savaşı olarak değerlendirmişlerdir. 1545-1552 arası Kazan Hanlığı'yla devam eden savaş Rusya'nın galebesiyle sonuçlanınca Moskova yönetimi Tatarlar başta olmak üzere hanlık topraklarında yaşayan Müslüman halkların asimilasyon ve Hıristiyanlaştırılma sürecini de başlatmıştır.

Rusya İmparatorluğu'nun işgal ettiği topraklardaki yerel halklara karşı millî-dinî, sosyo-kültürel ötekileştirme, ayrımcılık ve dönüştürme politikaları izlediği kuşkusuzdur. Özellikle Kazan ve Astarhan hanlıklarının işgali sonrası bu Müslüman Türk coğrafyalarının ele geçirilmesiyle asırlardır bu topraklarda yaşayan Müslümanlara uygulanan baskı, zulüm ve yurtlarından sürülme süreci Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma hedeflerine hizmet etmiştir. Ortodoks Kilisesi ile güdümündeki muhtelif Hıristiyanlığı yayma cemiyetlerinin, misyoner merkezlerinin, bu politikaların uygulanmasında devletin yanında önemli görevler üstlendiği bilinmektedir.

¹ İ. Peresvetov, *Soçineniya*, M-L, 1956, s. 182.

Metropolit İyon daha 1452 senesinde Vyatsk bölgesi ruhanîlerine gönderdiği mektubunda bu bölgede kilise eliyle yapılan mezalimlerin sadece birinden bahsetmektedir. Metropolitin itiraflarında Hıristiyanlığı kabul etmeyen insanların Hıristiyan misyonerlerce gözlerinin çıkarılması, alenen yaşlı ve çocukların kurşuna dizilmesi vs. gibi akıl almaz ağır işkencelerden bahsedilmekte ve bunun kiliseye karşı Rus olmayan halklarda nefret ve kin duygularını körüklediği de anlatılmaktadır.

Biz Rus işgal tarihinin arşiv belgelerindeki izlerinde Hıristiyanlaştırmanın bir devlet politikasına dönüştüğünü, işgal birliklerinde, askerler arasında din görevlilerinin etkin olduğunu, ayrıca bütün birliklerde kilise ve kiliseye bağlı okulların var olduğunu görüyoruz. Ordu birliklerinde görev yapan misyoner papazlar subay ve askerlerin morallerini yüksek tutarak onları ideolojik olarak Müslümanlara karşı savaşa hazırlamış, onların ailelerinin dinî ihtiyaçlarının karşılanması işine katkı sunmuş ve aynı zamanda bu Hıristiyan din adamları birer istihbarat görevlisi olarak da bölgede görev yapmışlardır. Yine bu din görevlilerinin ödüllendirilmesi de ayrıca bir askerî yönetmelikle düzenlenmiştir.²

İdil Müslümanlarının Hıristiyanlaştırılması tarihinde ismine sık sık rastladığımız Arhiepiskop Guriy başkanlığında din adamlarından oluşan 45 kişilik bir grubun Tatarların Hıristiyanlaştırılması işini organize etmek üzere özel bir misyonla Kazan'a gelmesiyle Rusya'nın Tatarları Hıristiyanlaştırma siyaseti de hız kazanmıştır. Guriy başkanlığındaki bu heyeti çar ve metropolit bizzat bölgeye uğurlamış ve onlara Müslüman halkla ilişkileri tanzim eden ve misyonerlik çalışmasının metodolojisini de içeren bir çalışma talimatnamesi vermiştir. Bu belge aynı zamanda Rusya'nın devlet politikası haline getirdiği Hıristiyanlaştırma politikasının ispatı niteliğinde bir belgedir.³ Tarihçi Solovyev, işgal sonrası Kazan Müslümanlarını Hıristiyanlaştırmak için yola çıkan Guriy'nin misyonunu Knez Vladimir döneminde Kiev Rusyası'nın Hıristiyanlaştırılması için Bizans'tan gelen din adamları heyetinin misyonuna benzetmiştir.⁴

² GDTA, F.2, op.1, ed.hr. 11779, L.1-3.

³ *Akti Sobrannie v Bibliotekah Rossiyskiy İmperii Arheoloğiceskiy Ekspedisiy*, SPB, 1836, T. 1, s. 259.

⁴ S. Solovyev, *İstoriya Rossii*, kn.4, M, 1960, s. 68.

Hıristiyanlaştırma faaliyetleri ilerledikçe Kazan merkezli yeni piskoposluk kurulmuş, bütün Hıristiyanlaştırma çalışmaları sistemli olarak kilise ve devlet güdümünde bu piskoposluk üzerinden yürütülmüştür.

Yeni Hıristiyan olanlara çeşitli imtiyazlar, haklar tanınarak Tatar, Başkurt, Çuvaş ve Udmurtlar arasında din değiştirmeler teşvik edilmiş, 1593 senesinde ise Çar Feodor İvanoviç'in imzaladığı bir fermanla, geleneksel dinleri İslam'da kalmak konusunda ısrar edenlere karşı yeni bir mücadele süreci başlatılmıştır.

XVII. asrın sonlarına gelindiğinde ise kilise, despotik yöntemlerle, zora dayalı bir bölge hakimiyeti tesis etmiştir. Kilise aynı zamanda İdil boyu bölgelerinde büyük köylere, kasabalara hâkim olan, manastırları yöneten etkin bir kurum, en büyük toprak mülkiyetçisiydi. Kilisenin baskı ve çeşitli dayatmalar eşliğinde devam eden Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine ve egemenliğine karşı artık bütün İdil boyu vilayetlerinde büyük isyanlar, köylü harekâtları da başgöstermeye başlamıştır. XVII. asır, bir isyan ve direniş asrıydı aslında. Bu dönem hâkim Ortodoks kilise itikadına, baskısına karşı Hıristiyan köylüler arasında da Hıristiyanlığın aslı kaynaklarına dönüşü savunan, kilise doktrinini reddeden radikal akımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Hıristiyanlaştırmaya ve asimilasyona itiraz eden Müslüman halklarla Hıristiyan tarikatçı cereyanlar köylü isyanlarının esas tetikleyici gücüne çevrilmiştir. 1670-1671 tarihli S. Razin komutasındaki köylü savaşının,⁵ E. Pugaçov⁶ (1773-1775) liderliğindeki isyanın, 1610 Çeboksarı İsyanı'nın⁷ ve bu gibi diğer köylü ayaklanmalarının etkin gücü Tatarlar, Başkurtlar, Mordlar, Udmurtlar ve Çuvaşlardı.⁸

⁵ 1670-1671 yılları arasında Don Kossaklarının lideri olan Stepan Razin, toprak sahiplerine karşı ayaklanmış, Volga Vadisi'ne kadar olan geniş bir alan Razin'in hakimiyetine girdiyse de bu ayaklanma 1671'de Razin'in öldürülmesiyle son bulmuştur.

⁶ Emelyan İvanoviç Pugaçov (1742-1775): Don Kossaklarının lideri. 1773-1775 arasında gerçekleşen, Tatar, Başkurt ve Çuvaşların da aktif katılımıyla alevlenen Rus köylü direnişinin komutanıdır.

⁷ Çeboksarı İsyanı: Çeboksarı, Rusya Federasyonu'na bağlı Çuvaş Cumhuriyeti'nde bir şehir. Kazan Hanlığı'nın işgaliyle birlikte Rus hakimiyeti altına geçmiştir. 1670-1671 senesinde Stepan Razin komutasındaki isyanın önemli merkezlerinden biri olmuştur. Burada başlaya isyan tarihte Çeboksarı İsyanı olarak bilinmektedir.

⁸ Nikolskiy, *a.g.e.*, s.102.

Petro döneminden itibaren Ortodoks kilisesi büyüyen Rusya İmparatorluğu'nun sosyal, dinî-ideolojik sınırlarının da genişlemesinde devletin en mühim araçlarından birisine çevrilmiştir. Rusya işgal ettiği topraklarda kalıcı hale gelebilmek için Ortodoks halk tabanının oluşturulmasını başlıca müstemleke politikalarından birisi olarak görmüştür. Kilisenin devletin yanında diğer halkların asimilasyonu içinde kullanılması zaten Rusya tarihinde öteden beri devam edegelmiştir. Rus kiliselerine ait olan belgelerde bile İdil boyu halklarının kan ve gözyaşları ile kılıçtan geçirilerek zorla Hıristiyanlaştırıldıklarına dair fazlasıyla bilgiler yer almaktadır.

Rusya tarihinde Tatarlara karşı uygulanan çeşitli işkenceler, baskı ve zorla Hıristiyanlaştırma konusu ayrı bir tez konusu olmakla beraber Rus tarihinin de yüzkızartıcı bir safhasıdır. Bu Müslüman toplulukların ağır şartlar altında dönüştürülmeye tâbi tutulmasıyla ilgili önemli eserler kaleme alınmıştır. Biz burada sadece kilise-devlet ittifakının bu faaliyetlerine genel hatlarıyla temas etmeye çalışacağız.

Bilindiği gibi Kazan Hanlığı'nın işgalinden hemen sonra şehrin belli başlı camileri yıkılmış ve Tatarlara şehrin yalnız kenar mahallelerinde yaşama izni verilmiştir. Tatarlar arasında işgalle birlikte başlayan Ruslaştırma-Hıristiyanlaştırma faaliyetleri 1917 senesine, çarlık yönetiminin ortadan kaldırıldığı güne kadar çeşitli vasıta ve yöntemler kullanılarak devam etmiştir. Bu politikalar sonucunda Tatar, Udmurt ve Çuvaşlar arasında millî-dinî kimlik dejenerasyonunun ve Hıristiyanlaşmanın önemli boyutlara ulaştığı da tarihin bir gerçeğidir. Günümüzde Müslüman ve Hıristiyan Tatar olgusunun ortaya çıkması bu politikaların bir sonucudur. İşgal sonrası Kazan topraklarında art arda yeni kiliseler inşa edilmiş, despotik yöntemlerle Tatarların Hıristiyanlaştırılması sürecine başlanmıştır. Hıristiyanlığı kabul etmeyenlere işkenceler yapılmış, bu insanlar cezaevlerine atılmışlar, onların bütün imtiyazları ellerinden alınmış, topraklarına el konulmuş, köylerinden, kasabalarından sürülerek yerlerine Hıristiyan ahalinin yerleştirilmesi sağlanmıştır.

İşgalin ilk günlerinde Tatarların önde gelenlerine baskılar yapılarak onlardan Hıristiyan olmaları istenmiştir. 3 Şubat 1553'te Moskova'da eski Kazan Hanı Ötemiş Giray'ın Hıristiyanlığı kabulü töreninin ardından sonuncu han Edigey de Hıristiyan olmaya zor-

lanmıştır.⁹ Tatarların Rus kadınları ile evlendirilmeleri de Ruslaştırma politikalarının başka bir boyutunu oluşturmaktadır. İdil boyu ve Sibiry bölgesinde zoraki Hıristiyanlaştırma ve diğer halkların, inançların kültürel varlıklarının yok edilmesi örneklerine Rusya tarihinde sıkça rastlamak mümkündür. Yönetim Hıristiyan ruhanî liderlerle birlikte yerli halkların feodal elitlerini çeşitli vaatler ve imtiyazlar yoluyla Hıristiyanlaştırmaya çalışmakta, ancak bunu başaramadığında zora ve baskıya başvuruyordu.

XVII. asrın başlarında Romanov sülalesi hakimiyetini pekiştirdikten sonra Rusya tebaası olan gayrihıristiyan halklara karşı yeni bir saldırı ve haklarının gasp edilmesi dalgasını başlatmıştır. 1622'de Müslüman Tatarların mülkiyet haklarını gasp eden yeni bir ferman neşredilmiştir. 1628'de yayımlanan başka bir fermanla ise Müslüman Tatar feodallerin, yeni Hıristiyanlaştırılanları yanlarında çalıştırmaları yasaklanmıştır.¹⁰ 1681 senesinden itibaren artık devlet politikası gereği Tatarların, Başkurtların topluca Hıristiyanlaştırılmaları ve direnenlerin emlaklarının ellerinden alınması süreci başlatılmıştır. Hükümet genelgesiyle Hıristiyanlığı kabul etmeyen Tatarların topraklarına el konmuş, yeni Hıristiyan olanlara 6 yıl boyunca bütün vergilerden muafiyet getirilmiştir. Bu arada Hıristiyanlaştırma dayatmalarına direnenlerin de toplu olarak sürgün edilmesine başlanmıştır.¹¹

Sibiry'da ise durum daha feci olmuştur. Sibiry Metropoliti Filofey Leşinski'nin gaddar icraatları hakkında Rus tarihçileri bilgi vermektedirler. Bu din adamı Hıristiyan olmayanların mezarlarını dağıtmış ve onlara çeşitli işkenceler yaparak Hıristiyan olmaya zorlamıştır. Filofey Hıristiyanlığı kabul edenlere daha önce işlemiş oldukları cinayetlerin bile affedileceği vaadinde bulunmuştur ki bütün bunların sonucunda 40 binden fazla insanın Hıristiyanlığı kabul etmek için Filofey'e başvurduğu kayıtlarda yer almıştır.¹²

⁹ P. F. Gallyamov, *Posle Padeniye Kazani, Etnosotsialnogo İstorii Predkamya*, Kazan, 2001, s. 17.

¹⁰ A. İ. Nogmanov, *Tatarı Srednego Povolje i Priuralya v Rossiyskom Zakonodatelstviye Vtoroy Polovine XVI-XVIII vv.*, Kazan, 2002, s. 29.

¹¹ RGADA, F.131, Op.1, d.21 (1648), L.2-4 ob.

¹² P. Businskiy, *Kreşeniye Ostyakov i Vogulov Pri Petrei*, Harkov, 1893, s. 71.

Ayrıca yeni Hıristiyan olan köylülerin kiliseye gelmek istememeleri yüzünden ağır cezalara çarptırıldıkları ve bunun üzerine çileden çıkan köylülerin Hıristiyan din adamlarının evlerini ve kiliseleri yaktıklarına dair de kayıtlarda bilgiler yer almaktadır. 1704-1708 senelerinde Başkurtlar arasında çıkan isyan bastırıldıktan sonra onlara dair topluca ölüm hükmü çıkarılmış, ancak hep birlikte Hıristiyanlığı kabul etmeleri halinde onların affedileceği bildirilmiştir. Bu zor durum karşısında Hıristiyanlığı kabul eden Başkurtlar tekrar geleneksel dinleri olan İslamiyet'e döndüklerinde ise Hıristiyanlığı sattıkları gerekçesiyle yine idama mahkum edilmişlerdir.¹³

3 Kasım 1713 tarihinde Petro'nun Kazan ve Azak guberniyalarında yaşayan gayrihıristiyan halklar konusunda çıkarmış olduğu ferman, Müslümanlara karşı uygulanan devlet baskısı ve açık asimilasyon politikasının bir delilidir. Bu fermanın gereği olarak ev ve tarlaları olan ve yanlarında Hıristiyan çalıştıran Müslümanlara en geç 6 ay içinde Hıristiyanlığı kabul etmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Aksi takdirde onların evlerine, tarlalarına, bütün mülklerine büyük imparator adına el konulacak ve bunlar hazineye devredilecekti.¹⁴

Bu zulüm ve asimilasyona direnerek, isyan eden ve dinleri İslamiyet'e geri dönen Tatar, Başkurt köylerinin tamamen yakıldığını kaynaklar haber vermektedirler.¹⁵ 1745-1755 senelerinde ünlü Batır¹⁶ önderliği altında başlayan isyanın da esas itirazlarından biri

¹³ *Ruskaya Starina*, kn.X, SPB, 1878, s. 309-312.

¹⁴ D. M. Makarov, *Hristianizatsiya Narodov Povoljya, Istoriya Hristianizatsiyi Narodov Srednogo Povoljya Kritičeskiye Sujdeniya i Otsenka*, Çeboksarı, 1988, s. 22.

¹⁵ S. İ. Viktorovskij, *Istorii Smertnoy Kazni v Rossii*, M, 1912, s. 204.

¹⁶ İmam Batır: 1704-1711 arasında bütün İdil boyu bölgelerini kuşatan Başkurt isyanının liderlerinden biridir. Nogay Birliği'nin komutanıdır. XVII. asır çarlık idaresinin Müslüman Türkler üzerinde uyguladığı zulüm ve zorla Hıristiyanlaştırma had safhaya ulaşmış, camilerin inşası yasaklanmış, din adamlarına yalnız Hıristiyan keşişler eşliğinde Müslümanların nikâhlarını kıymaları, cenaze törenlerini yine onların katılımıyla yapmaları zorunluluğu getirilmiş, Müslümanlar üzerindeki her türlü vergiler de artırılmıştır. Bütün bu baskı ve asimilasyon politikalarına karşı isyan başlamıştır. İsyanın nihai hedefi Başkurt Hanlığı'nı kurmak ve Osmanlı idaresi altına girmek olsa da çarlık yönetimi Başkurtlar'ın dinî-kültürel baskı, vergilerin kaldırılması, zorla Hıristiyanlaştırma faaliyeti yürüten memurlar hakkında soruşturma açılması konularındaki taleplerini karşılayarak isyanı durdurabilmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. İ. G. Akmanov, *Başkirskie vostanie XVII-naçalo XVIII vv*, Ufa, 1998)

Başkurtlar arasındaki zoraki Hıristiyanlaştırma çabaları, kilise baskısı ve Müslümanların kendi inançlarına sahip çıkmaları yönündeki çağrılardır.¹⁷

Rusya'nın Hıristiyanlaştırma tarihinde yeni bir merhale ise Sinod'un bünyesinde Yeni Hıristiyanlaştırılanlar Kontörü'nün açılmasıyla yaşanmıştır. Tarihçi E.Malov 1738 senesinde İdil Tatarları arasında dinî faaliyetleri daha da güçlendirmek amacıyla Bogoroditskom Manastırı'nda kurulan bu misyoner kurum konusunda arşiv belgelerine dayanarak kapsamlı bilgi vermektedir.¹⁸Kiliseye bağlı bu kurum neredeyse gizli engizisyon örgütünün fonksiyonunu üstlenmiştir. Bu idarenin asıl amacı Hıristiyan gelenek ve göreneklerinin Müslümanlar arasında yaygınlaştırılması, onların kelimenin tam anlamıyla Ruslaştırılmasıydı. Müslüman-Tatar kamuoyunda kin ve nefret kazanan bu misyoner kilise örgütü 1764 senesine kadar faaliyetini sürdürmüştür. Bu örgütün kapatılmasının nedenlerinden biri de yeni Hıristiyanlaştırılanlara dair gerçek dışı rakamlar vererek devletten yüklü miktarda para elde etmesi olmuştur.

Bazı Tatarların verilen imtiyazları kullanmak amacıyla birkaç kez sözde Hıristiyan oldukları ancak evlerinde kendi inançlarını devam ettirdikleri de kaynaklarda yer almaktadır.¹⁹ Yeni Hıristiyan Olanlar Bürosu'na başkanlık yapan Hıristiyan din adamları özellikle Müslümanlara karşı kin besleyen din görevlileri arasından seçilmişlerdir.²⁰ Bunlardan bazıları Müslümanlara ait olan camileri yakıp yıkarak yerine kilise inşa etmek gibi nefreti körükleyecek uygulamalar yapmışlar, hatta İslam peygamberine karşı hakaret içeren propagandalar yürütmüşlerdir. Bu uygulamalara itiraz edenler ise engizisyon hâkimi görevini üstlenenler tarafından şiddetle cezalandırılmışlardır.

Bu din görevlilerinden olan Silvestor ve Kunaşeviç'in zulmünden, mecburi Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinden bıkip usanan Tatarlar, üst düzey yetkililere şikâyet dilekçeleri yazmışlar ve çaresizlikten

¹⁷ E. Malov, *O Novokreşenskoj Kontore*, Kazan, 1878, s. 172.

¹⁸ A.y.

¹⁹ D. D. Azamatov, *Orenburgskoe Magometanskoe Sobraniye V Kontse XVII-XIX vv.*, Ufa, 1999, s. 14-17.

²⁰ Makarov, *a.g.m.*, s. 18.

köylerini, evlerini terk etmişlerdir.²¹ Kunaşeviç'in döneminde sadece Kazan Guberniyası'nda 400'e yakın cami yıkılmıştır.²² Diğer yandan Müslüman ailelerin çocuklarının zorla ellerinden alınarak yeni Hıristiyan olmuş ailelere verilmesi de kilise uygulamaları arasında yaygın hale gelmiştir. Evinde İslam'ı anlatan kitaplar bulunduran Tatarlar, ağır bir biçimde cezalandırılmış, her türlü İslamî davet yasaklanmıştır.

Yalnızca Başkurt ve Tatarlar bu zulme karşı çeşitli yöntemlerle itiraz ve direnişlerini sürdürmüşlerdir. Onlar kiliseye, çar yetkililerine bu din adamlarının yaptıklarından şikâyet eden mektuplar yazmışlar ve yer yer isyan etmişlerdir. Bazı köylerde Hıristiyan misyoner din adamları dövülerek öldürülmüştür. Çarlık memurları bazı durumlarda toplumsal hareketlenmeler ve isyan dalgasının bütün Tatar ve Başkurtları birleştirmesinden korkarak şikâyetleri yerinde incelemek için müfettişler görevlendirmişlerdir. Orenburg valisi, Senat'a²³ yazdığı bir raporunda misyonerlerin Başkurtlar arasında Hıristiyanlık propagandaları yürütmesine son verilmesini istemiştir.²⁴

1773-1775 yılları arasında yaşanan Yemelyan Pugaçov komutasındaki köylü isyanı zamanla Başkurt, Udmurt ve Tatarlar arasında kiliseye karşı nefreti daha açık bir biçimde ortaya çıkarmıştır. Köylüler bu isyan sırasında onlara zorla kabul ettirilen Ortodoks Hıristiyanlığını kitleler halinde terk ederek, geleneksel dinlerine geri dönmüşlerdir. Pugaçev İsyanı sırasında 300'e yakın Hıristiyan misyoneri öldürülmüş ve 60'a yakın kilise de yakılıp yıkılmıştır. Bazen bu nefret dalgasından Hıristiyan din adamlarının aileleri de nasiplerini almışlardır.²⁵

Çarlık yöneticileri bu şiddet ve zora dayalı Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin ters teptiğini görerek giderek daha sinsî ve yumuşak usullerle Ruslaştırma faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. XIX. asırda Tatarlar, Çuvaşlar, Başkurtlar arasında bu çalışmalar değişik

²¹ Malov, *a.g.e.*, s. 165.

²² Dubrovin, *Pugaçev i Ego Ssorotniki*.

²³ Senat: Çarlık Rusyası'nda çarın idaresi altındaki en üst düzey yasama organı. Yunanca bir kelimedir. Bizans döneminde devlet organı olan sinklitden türemiştir.

²⁴ "Pugaçevşina", *Sbornik Dokumentov*, T.II, M.1926, s. 3-5.

²⁵ P. N. Luppov, *Hristiyanstvo u Votyakov*, SPB, 1899, s. 316-320.

metotlarla devam etmiştir. Bundan sonra okullar açılmış, Tatarların çocukları bu okullarda Hıristiyan ruhuyla yetiştirilmişler ve burada aynı zamanda Hıristiyanlık propagandaları yürütülmüştür. Bu okulları devletin de desteğiyle ayrı ayrı kiliseler ile Hıristiyan misyoner örgütler açmışlardır. Bunlardan Tatarlar arasında en faal olanı “Nurlu Guriya Kardeşliği” örgütü olmuştur. Bu örgüt, ismini Tatarlar arasında misyonerlik faaliyetiyle ün kazanan Guriya adlı engizitörün²⁶ adından almıştır. F. Reşetnikova ve H. Leskova gibi Rus aydınlarının eserlerinde bu Hıristiyan misyonerlerin yaptıkları hakkında oldukça fazla bilgiler bulunmaktadır.

---

²⁶ Engizitör: Katolik Kilisesi'nde soruşturma kurumu adına soruşturma yapan kişidir.

2.2. Hıristiyanlaştırmada İlminskiy Metodolojisi

XVIII. asrın sonları ve XIX. asrın başlarında Çarlık yönetimi Müslüman milletlerin Hıristiyanlaştırılmasına daha sinsi ve sistemli politikalarla devam etti. Burada eğitim politikaları özellikle öne çıktı. Bazı Rus oryantalistlerinin bu yöndeki çalışmaları devlet politikalarının oluşturulmasında önemli bir rol oynadı. Bunlardan en önemlisi Kazan Devlet Üniversitesi ve aynı zamanda Kazan Ruhanî Akademisi profesörü, oryantalist, Ortodoks misyoner Nikolay İvanoviç İlminskiy idi. Onun çalışmaları Hıristiyanlaştırma çalışmalarında “İlminskiy Usulü” olarak da bilinmektedir. O, kendisine ait ünlü eğitim sistemini geliştirerek Müslüman milletler içinde yeni Hıristiyan olanlar arasında elit bir kesimin meydana gelmesine neden oldu ve başta da Tatar, Başkurt, Udmurt, Çuvaşların Hıristiyan olma sürecini hızlandırdı.

İlminskiy'e göre Kazan ve Astarhan hanlıklarının Rusya tarafından işgal edildiği günden bu yana devam eden misyonerlik çalışmalarının ciddi sonuçlar doğurmamasının esas nedeni, uygulanan usullerin zora dayanması ve yanlış olmasındandı. Ona göre yalnız Müslüman milletlerin millî kültür ve dil gerçeklikleri dikkate alınarak, Hıristiyanlığa ısındırma tedbirleri eşliğinde Hıristiyanlaştırma faaliyetleri olumlu sonuçlar doğuracaktı. Bunun için de İncil'in ve Hıristiyan din öğretilerinin önemli eserlerinin yerel dillere tercüme edilmesi ve devletin de kiliseye, yeni Hıristiyan olanların ekonomik ve sosyal durumlarının düzeltilmesi için, yardım etmesi gerekiyordu. İlminskiy aslında bir bilim adamı olmakla beraber iyi bir Hıristiyan misyonerdi. Müslüman milletlerin Hıristiyanlaştırılması problemi

üzerine oldukça ciddi düşüncelere sahipti ve ilk kez yeni Hıristiyan olanlar için Kiril alfabesi esasına dayanan yeni bir alfabe hazırladı. Bununla da yeni Hıristiyan olanların Slav dünyasıyla kültürel bütünlüşmesinin yolunu açtı. Tatar, Çuvaş, Udmurt, Mordav, Altay dillerine ait dinî kitapları tercüme ederek, bu dillere ait eserleri tercüme etme faaliyetini de başlatmış oldu. İlminskiy ayrıca gayrirus halklar için okullar açmaya başladı ki bu okullar aynı zamanda misyoner okulları görevini ifa ettiler. Kendisi aynı zamanda bu milletler için öğretmen yetiştirecek ilk yüksek okulun da kuruculuğunu yaptı.²⁷

---

²⁷ Daha geniş bilgi için bkz. N. İ. İlminskiy, *O Sisteme Prosviŝeniya İnorotsev I o Kazanskoy Sentralnoy Kreŝeno-Tatarskoy Şkole*, Kazan, 1913.

2.3. Güney Kafkasya'daki Faaliyetler ve Osetin Komisyonu

Yukarıda Kafkasya'nın işgalinin Hazar ve Karadeniz'in stratejisi açısından, Rusya'nın Türkistan politikaları, ticaret yolları vs. bakımdan son derece önem arz ettiğinden bahsetmiştik. Hazar ve Karadeniz'in işgali aynı zamanda Rusya'nın doğuya doğru yolunu açacak, Rus tüccarlarının ticaret yollarına hâkim olmaya başlayarak mallarını Türkiye'de, İran'da, Afganistan'da, Hindistan'da daha serbest pazarlama imkânı elde etmelerini sağlayacaktı. Bütün bu siyasî ve ekonomik gerekçelerin yanında Rusya'nın Kafkasya'yı işgalinde dinî-misyoner çizgi de elbette önemliydi. Zaten 12 Eylül 1801 tarihli Çar Aleksandr'ın Gürcistan'ın Rusya ile birleştiğini duyuran manifestosunda bu Hıristiyan topluluğu Müslüman komşularının “baskı ve zulmünden kurtarmak” esas gerekçe olarak öne çıkarılmıştır.²⁸

Rusya'nın hâlen de devam eden İslam'la mücadele politikasının kendine göre en güçlü nedenlerinden birisi, bu bölgenin tam anlamı ile zapturapt altına alınabilmesi için, cihad düsturuna sarılarak dağlarda ve ormanlarda kâfir ordusuyla savaşan milletlerin direnç ve inançlarının kırılması gerekliliğine dair kanaati idi. Çarlık Rusyası Tatarlar üzerinde uygulamış olduğu Hıristiyanlaştırma usullerinin aynısını Ön Kafkasya milletlerine, daha sonra Osetinlere ve İnguşlara karşı da yapmaya başlamıştır.

Kafkasya'nın etno-demografik yapısının değiştirilmesine çoğunluğunu Karadeniz Kossakları ve devlet köylülerinin oluşturduğu yaklaşık 740 bin kişilik Rus nüfusun Ön Kafkasya'ya yerleştiril-

²⁸ Y. Gordin, *Kavkaz: Zemlya I krov*, S. Petersburg, 2000, s. 10.

mesiyle başlanmıştır.²⁹ Ruslar işgal ettikleri Güney Kafkasya yurtlarında daha askerlerinin atlarının ayaklarındaki toz çekilmemiş iken kiliseler inşa etmeye başladılar. Askerî birliklerde görev yapan Hıristiyan din adamlarının görevi bir yandan Rus askerlerinin dinî duygularını yüksek tutmak, diğer yandan da ele geçirilen bu yeni topraklarda hemen misyonerlik çalışmalarını başlatmaktı. Mesela Güney Kafkasya'nın ele geçirilmesinden hemen sonra Kızılyar Kalesi'nin inşasıyla beraber aynı anda Kutsal Georgi adına bir kilise ile Krestovozdvijenski Manastırı inşa edilmeye başlandı.³⁰ Bu manastırın esas misyonu dağlı milletler arasında Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine öncülük etmektir.

Çarlık idaresi özellikle Osetinlerin vaftiz edilmesi ve Hıristiyanlığa kazandırılması için çalışmalarına 1745 senesinde Gürcü Yepiskopu İosif ve Moskova Znamensko Manastırı'nın Rahibi Nikolay'ın, Osetinlerin Hıristiyan dinini kabul etmeye hazır oldukları, onların arasında misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesi için Osetin, Rus ve Gürcü dilini bilen din görevlilerine ihtiyaç olduğu yönündeki Çariçe Elizaveta'ya müracaatından sonra başlanmıştır.³¹ 1748'de de doğrudan dağlı milletler arasında Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini yoğunlaştırmak ve daha örgütlü hale getirmek için Osetin Komisyonu oluşturulmuştur.³² 1767 senesine kadar bu komisyonun yoğun faaliyetleri sonucunda Osetinlerden 2.142 kişi Hıristiyanlaştırılmış, Mozdok başta olmak üzere bölgede Rusça ve Gürcüce eğitim veren birkaç misyoner okulu da açılmıştır.³³

Bölgede görevli olan Rus misyonerlerinin raporlarından çarlık rejiminin Güney Kafkasya milletlerinin Hıristiyanlaştırılması amacına ulaşabilmesi için özellikle eğitim faaliyetlerine önem verdiğini anlamaktayız. Onların düşüncesine göre Rus dili ve kültürüyle tanışmayan, Hıristiyanlığın esaslarıyla ilgili ciddi bilgi sahibi olmayan yeni Hıristiyanlaştırılmış dağlı milletlerin temsilcileri tekrar

²⁹ A. V. Fadeev, *Oçerki Ekonomičeskogo Razvitiya Stepnego Predkavkazya v Doreformenny Period*, Moskva, 1957, s. 62.

³⁰ S. A. Razdolskiy, *Missionerskaya Deyatelnost Pravoslavnoy Tserkvi Na Severnom Kavkaze v XIX –naç. XX vekov*, Avtor. Dis. Kand. Nauk, Krasnodar, 1997, s. 24.

³¹ *İstoria Gruzinskoy İerarhiy*, Moskva, 1826, s. 72.

³² E. Veydenbaum, *Putovoditel Po Kavkazu*, Tiflis, 1888, s. 241.

³³ *İstoriya Gruzinskoy İerarhii*, Moskva, 1826, s. 77.

eski dinlerine geri dönmektedirler.³⁴ 1764 tarihinde II. Yekaterina, Osetinler ve İnguşlara çağrı yaparak topluca Hıristiyan dinini kabul etmelerini istedi. II. Yekaterina onlara Hıristiyan olmaları halinde Mozdok bölgesine yerleştirilecekleri vaadinde de bulundu.³⁵ İnguş ve Osetinlerin Mozdok'a yerleştirilmeleriyle birlikte buradaki kiliseler ve onlara bağlı okullarda Hıristiyanlaştırma faaliyetleri olanca hızıyla devam etti. Osetin ve İnguşlar başta olmak üzere dağlı milletler arasında yürütülen bu misyonerlik çalışmalarına itiraz edenler artmış, misyonerler öldürülmüşlerdir.³⁶ Öyle ki bölgede misyonerlik faaliyetlerini yürüten Hıristiyan din adamlarının Müslüman oldukları hakkında arşivlerde bilgiler dahi bulunmaktadır.³⁷ 1792 senesinde Birinci Osetin Komisyonu'nun bölgedeki faaliyetleri sona erse de açılan kiliseler ve misyoner okullarında Hıristiyanlaştırma çalışmaları devam etmiştir.

1815 tarihinde Tiflis'de Telav ve Gürcistan-Kafkasya Yepiskopluğu'nun kurulmasıyla birlikte Kafkasya'daki misyonerlik çalışmaları bu yepiskopluk üzerinden yürütülmeye başlanmıştır.³⁸ Artık bölgede misyonerlik faaliyetlerini yönlendiren İkinci Osetin Komisyonu'nun merkezi Tiflis idi. Bu tarihten itibaren komisyonun misyonerlik çalışmalarının, Azerbaycan topraklarını da içine alacak şekilde geniş Kafkasya coğrafyasına yayıldığını gözlemlemekteyiz. 1817-1820 arası komisyonun faaliyetleri sonucu Osetinlerden 28.592 kişi ve diğer az sayıdaki dağlı milletlerden 3.405 kişi olmak üzere toplam 31.997 kişi vaftiz edilmiş, bölgede 17 yeni kilise inşa edilmiş veya onarılmıştır.³⁹ 1822 tarihinden 1825'e kadar 5.055 Müslüman Hıristiyanlaştırılmış, 20 kilise inşa edilmiştir. Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde bölgedeki başarılı misyonerlik çalışmalarından dolayı Sinod tarafından ödüllendirilmiş onlarca rahibin de isimleri yer almaktadır.

Her sene Osetin Komisyonu için devlet hazinesinden para ayrılmıştır. Bu komisyonun asıl görevlerinden biri de Osetin ve İnguş-

³⁴ A.g.e, s. 78.

³⁵ P. Hitsunov , *O Duhovnoy Osetinskoj Şkole V Mozdok, Kavkaz* , N.13, 1846.

³⁶ Aldar, "O Soslovnih Pravah Gortsev", *Novoe Obozrenie*, 1893.

³⁷ *Tiflisskiy Vestnik*, 1891, N.42.

³⁸ *İstoriya Gruzinskoj İerarhiy*, Moskva, 1826, s. 80.

³⁹ A.g.m, s, 82.

lar başta olmakla yerel dağlı milletlerin dillerine kutsal Hıristiyan metinlerinin tercüme edilmesi işini hızlandırma ve onların içinden din adamları ve misyonerler yetiştirmekti. Özellikle Azerbaycan'ın batı bölgeleri yoğun misyonerlik çalışmalarının odağı olmuştur. Bu faaliyetler bölgede yaşayan Udinler ve İngloylar arasında yoğunlaşmış, burada ya tarihî eser konumundaki eski kiliseler onarılarak tekrar hizmete açılmış ya da yeni kiliseler inşa edilmiştir.⁴⁰ 30 Ağustos 1814 tarihinde Tiflis'te toplanan İkinci Osetin Komisyonu'nun Kuzey Azerbaycan'da 20 senelik çalışmaları sonucunda Car-Balaken bölgesinde 32 kişi, Vartaşende (Şimdiki Oğuz ilçesi) yaşayan Udinlerden ise 130 aile Hıristiyan dinini kabul etmiştir.⁴¹ Bazen de Osetinler ve İnguşlar Rus yetkililere müracaat ederek eski dinleri olan İslamiyet'e geri dönmek için izin istemişlerdir. Nitekim 1842 yılında 700 İnguş, Rus Genelkurmay Başkanı A .İ. Çernişev'e dilekçe yazarak Hıristiyanlık'tan İslamiyet'e dönmek için böyle bir talepte bulunmuşlardır. Ruslar bazen de açtıkları Hıristiyan misyoner okullarında Müslüman çocukların ailelerinin rızası ve izni olmadan okumalarını zorunlu kılmışlardır. Dağıstan'da, Çerkez köylerinde Rusların yanı sıra Fransa'dan, İngiltere'den gelen Hıristiyan misyonerler de Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine devam etmişlerdir. Çeşitli imtiyazlar tanınarak, vaatler verilerek Hıristiyanlaştırılan aileler sonradan tekrar eski dinleri olan İslamiyet'e dönmüşlerdir. 1842'de Nazran'da yaşayan 700 aile Rus yönetimine dilekçe vererek zamanında baskı ve işkence sonucu Hıristiyan olduklarını gerekçe gösterip tekrar eski dinleri İslamiyet'e dönmek için izin istemişlerdir.⁴²

Çarlık yönetimi aynı zamanda Kafkasya bölgesinde yaşayan bu Müslüman milletleri Rusya'nın başka bölgelerine sürerek onların boşalttıkları yerlerde Rus iskânı için daha uygun şartlar oluşturmuş ve bu milletlerin yoğun Rus nüfusun etkisi altında din değiştirmesini de sağlamayı amaçlamıştır. 8 Eylül 1836 tarihli Maliye Bakanlığı'yla Kafkasya İşgal Kuvvetleri Komutanlığı arasındaki yazışmalardan, Nogayların Kafkasya'dan Rusya'nın Saratov Guberniyası'na

---

⁴⁰ A.y.

⁴¹ AKAK, T.VIII, s. 249

⁴² AKAK, T.IX, s. 168.

sürülmesi için para ayrıldığını anlıyoruz.⁴³ Rusya'nın şovenist ve müstemlekeci politikalarına karşı bu mağrur dağlı milletlerin mücadelesi hiçbir zaman sekteye uğramamış, XIX. asrın sonlarına kadar Güney Kafkasya'da isyanlar ve direnişler devam etmiştir.

---

⁴³ *GDTA*, F.2, op.1, ed.hr.721.1.2.

III. BÖLÜM

İŞGAL SONRASINDA HİRİSTİYAN NÜFUSUN KUZEY AZERBAYCAN'A YERLEŞTİRİLMESİ VE HIRİSTİYANLAŞTIRMA PROJELERİ

3.1. İlk Alman Kolonileri

Kafkasya'nın Rusya'ya tamamen bağlanması için buradaki gayrihıristiyan milletlerin dönüştürülmesi, Hıristiyan inancına bağlı, Rusça konuşan insan unsuruyla bölgenin etno-demografik, kültürel coğrafyasının yeniden dizayn edilmesi gerekiyordu. Dönemin askerî, dinî, siyasî, kültürel politikalarını açıklayan bütün arşiv belgelerinde böyle bir hedefin varlığına tanıklık ediyoruz.

İşgalin ilk döneminin çetin seyri ve Çarlık yönetiminde etkili olan Alman ekolü Almanların Kafkasya'ya, Azerbaycan'a yerleştirilen ilk Hıristiyan grup olmasına da neden olmuştur. Rusya'nın Azerbaycan'daki hakimiyeti pekiştikçe Hıristiyanlaştırma politikalarında öncelik Ruslara, Slav kökenlilere, Ortodoks itikadına mensup olan kesimlere verilmiştir. Ancak işgalin ilk dönemlerinde Çarlık yönetimi devam eden savaş ve isyanlar görüntüsü içinde dayanıklı bir idarenin oluşturulması için bölgede her türlü Hıristiyan gruplara ihtiyaç duymaktaydı.

I. Petro'dan itibaren Rusya, Hazar bölgesinde kendisine sosyal taban oluşturmak amacıyla az sayıda da olsa Hıristiyanın Azerbaycan'a yerleştirilmesine başlamış, işgal sırasında da Ermeniler başta olmak üzere bölgede yaşayan her milletten Hıristiyan unsurların hizmetinden yararlanmıştı. Türklerin meskûn olduğu yerlere Ermenilerin yerleştirilmesi de aslında bu dönemlerde başlamış ve Rusya stratejik hedeflerini gerçekleştirmek açısından onlara ihtiyaç duymuştur.

Almanların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi süreci de esasen bu politikaların devamı olarak karşımıza çıkmaktadır. "Peki neden Almanlar?" sorusu da haklı olarak sorulabilir. Petro'nun

denizlere açılma, sanayi devrimini gerçekleştirme, Avrupa'ya ilerleme politikaları gereği Alman göçmenlerden fazlasıyla istifade ettiği bilinen bir gerçektir. Bu göçmenler arasında çeşitli bilim dallarından ilim adamları, mühendisler, uzmanlar yer almaktaydı. Rusya'da ilim ve teknik alanında, sanayinin gelişmesinde Almanların çok büyük katkısı olduğu Rus tarihçi ve düşünürlerce de teyit edilmektedir.

XVIII. asrın sonlarına doğru Rusya'ya büyük bir Alman göçü başlamıştır. Almanların Karadeniz ve Kafkasya bölgelerine yerleştirilmesinde Petro'dan itibaren ülkeyi yöneten kadroların bu milletle akrabalık bağlarının olması da kuşkusuz etkili olmuştur. Bu dönem, aynı zamanda Almanya'nın tarihinde politik çözülme, bölünme ve ekonomik krizin yaşandığı bir dönemdir. Bu sırada Alman devleti 34 küçük prenslik ve devletlere bölünmüş, Napolyon savaşları da Avrupa'yı kasıp kavurmuştur. Bu siyasî ekonomik tablo içinde geniş arazileriyle Rusya Almanlar için yeni bir umut kapısı olmuştur. Bu Alman grupların ister Kafkasya'ya isterse de Rusya'nın diğer bölgelerine göç etmelerinde onların radikal mezhebî görüşlerinin ve Luteran kilisesiyle ters düşmelerinin de tesiri olmuştur. Dönemin ünlü Alman din adamları Jung Stilling'in¹ ve M. Ganan'ın görüşleri bu Alman göçmenler arasında geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Onların itikadına göre yaşanan bu savaşlar ve çöküşler kıyametin alametlerindedir. Dünyanın sonu yaklaşmaktaydı. Yine Molokanlarda olduğu gibi onlar da Doğuda Kutsal Haç Çarlığının kurulacağına inanmakta ve oraya göç etmeye çalışmaktaydılar. Kafkasya topraklarına göçe çağırış bu anlamda onların da öğretilerinde yer almaktaydı. Güney Kafkasya topraklarına göç eden Almanlar dünyanın sonunu, yaklaşmakta olan kıyameti burada karşılamak niyetindeydiler. Onların dini inancına ve hesaplamalarına göre İsa peygamberin ikinci gelişi 1836 yılında gerçekleşmeliydi.²

Gülüstan Antlaşması'nın hemen sonrasında Kafkasya İşgal Orduları Komutanı A. P. Yermolov'un³ aktif desteğiyle Almanların

¹ Jung Stilling (1740-1817): Alman filozof. E. Kant felsefe ekolünün önemli temsilcilerinden birisidir.

² İkrım Ağasıyev, *XVIII Esrin Sonu- XX Esrin Evvellerinde Almanların Gafgaza Meskunlaşması*, Bakı, 2009, s. 52.

³ Aleksey Petroviç Yermolov: 1812 yılında vatan savaşında I. Batı ordusunun Genel-

Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine başlanmıştır.⁴ Yermolov kendi inisiyatifıyla değil, Çar'ın bu yönde almış oduğu karar doğrultusunda hareket etmiştir. 1820 senesinde İsveç Bazel Cemiyeti'nin de misyonerlik çalışmalarına izin veren Rusya, süreç ilerledikçe bu Hıristiyan cereyanların ortodoks nüfusu etkisi altına aldığı görmüş ve daha sonraki tarihlerde onların faaliyetlerini engellemeye çalışmıştır. Kafkasya'daki hakimiyetinin son dönemlerinde Yermolov, burada yalnızca Ortodoks Hıristiyanlığın faaliyetlerine izin verilmesi gerektiği görüşünü savunmaya başlamıştır.⁵

1816 yılında Viyana Konferansı'na katılmak üzere Almanya'da bulunan Çar I. Aleksandr'ın Stuttgart'ta Luteran kilisesiyle ters düşen bu tarikat mensuplarıyla bir görüşmesi olmuş, görüşmeye katılanlar Çar'dan Kafkasya'da yerleşmek için izin istemişlerdir. Bazı araştırmacılar Rus Çarı'nın bu yönde olumlu karar almasında Rusya'nın devlet politikalarıyla beraber onun Vyutenberg kralıyla akrabalık ilişkilerinin de önemli olduğunu belirtmişlerdir. Nitekim Aleksandr'ın annesi Sofiya Doroteya Vyutenberg prensesi idi.⁶

Rusya Almanlarla olan bu ilişkilerinden, Almanların içinde bulunduğu durumdan kendi çıkarları doğrultusunda maharetle istifade etmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise ister Kafkasya'ya isterse de Rusya'nın diğer bölgelerine yerleştirilen bu Almanlar topluca Sibiryaya sürgün edilmişler ve katliamlarla yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

---

kurmay başkanlığını yapan Yermolov, 1816 tarihinde I. Aleksandr tarafından Kafkasya Başkomutanlığına getirilmiştir. Görevde kaldığı 11 yıllık süre içerisinde Şeki, Şirvan ve Karabağ Hanlıklarını sade birer Rus eyaletine çevirerek bağımsızlıklarına son vermiş, olağanüstü İran elçisi sıfatıyla Sultaniye'de Şah Feth Ali Han ile görüşerek İran'ın talep ettiği Azerbaycan Hanlıklarının Rusya sınırları dâhilinde kalmasını sağlamıştır. Yermolov'un 1816-1827 yılları arasında Kafkasya'da yönetimi sürdürdüğü zaman dilimi "Yermolov Zamanı", onun Kuzey ve Güney Kafkasya topraklarında uyguladığı politika ve olaylara yaklaşımı ise "Yermolov Sistemi" olarak tanımlanmıştır. (Daha geniş bilgi için bkz. Hatice Kerimova, *Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, İstanbul, 2012.)

⁴ *Zapiski Aleksey Petroviça Yermolova*, Ç. 1-2, Moskva, 1869, s. 67-68.

⁵ Ağasıyev, a.g.e, s. 54.

⁶ Ağasıyev, a.g.e, s. 73.

İlk Alman kolonileri Çarlık Rusyası'nın çıkarları açısından stratejik önemi haiz Karadeniz ve İdil boyu bölgelerinde oluşturulmuştur. Osmanlı'nın geleneksel etki coğrafyası olarak da tanımlayabileceğimiz bu coğrafyalarda aynı zamanda Müslüman nüfus yaşamaktaydı. Rusya'nın Tatar, Başkurt, Udmurt vs. milletler üzerinde uygulamış olduğu kanlı Hıristiyanlaştırma politikalarına yukarıda değinmiştik. Alman kolonilerinin ister Karadeniz'de ister İdil boyu topraklarında isterse de Kafkasya'da oluşturulması düşüncesi Rusya'nın bu Hıristiyanlaştırma politikalarının devamına hizmet etmekteydi. Kafkas İşgal Orduları Komutanı Yermolov da bölgenin Rusya'ya daha sıkı bağlarla bağlanmasını sağlamak için Almanların Kafkasya'ya getirilmesi fikrini ileri sürmüştür.

Almanların Kafkasya ve Karadeniz kıyılarına yerleştirilmesinin bir diğer nedeni de ekonomikti. Nitekim Çarlık idaresinin ekonomik verilerine bakıldığında Almanlarla meskûn olan Azerbaycan bölgelerinin Ruslarla meskûn olan bölgelerden daha fazla ürün ortaya çıkardığını görüyoruz. Anenfeld ve Elenendorf konyak fabrikasında üretilen konyaklar Avrupa'daki en iyi ürün yarışmalarında dereceye giriyordu. Nitekim Alman konyakları 1884'te Fransız Akademisi'nden Altın Haç ödülünü almıştır.⁷

Almanların Kafkasya'ya göç ettirilmeleri sırasında harcanmak üzere I. Aleksandr'ın fermanıyla devlet bütçesinden 100 bin ruble para ayrılmıştır. 17 Ekim 1817'de Tiflis Guberniyası'nda Müslüman Türklerin yaşadığı Sertiçala bölgesine Vvurtemberg Knezliği'nin Şvaykgel köyünden 181 kişi getirilmiş ve onlar için Kafkasya'da ilk Marienfeld Kolonisi oluşturulmuştur.⁸ Ancak Vvurtembeg'de bekleyen daha yüzlerce aile vardı. Onlar da Kafkasya'ya göç etmek için hazırlıklar yapmışlardır. Çarlık idaresinde kolonistlerin işiyle uğraşan komisyon, onların kara yoluyla Kafkasya'ya intikal ettirilmesi kararını almış ve bu uzun yolculuk sonucunda salgın hastalıklar baş gösterince, yolda onlarca Alman ölmüştür. Bu Almanlardan yüzlerce aile daha fazla ilerlemek istemeyerek Ukrayna'nın Herson bölgesine yerleşmeye kararı vermişler ve buraya yerleşmişlerdir. 1818

⁷ Ş. Manafov, *Azerbaydjanskaya İstoriya s Nemetskim Aksentom*, N.1, Moskva, 2004, s. 22-23.

⁸ N. K. Nikiforov, *Ekonomičeskiy Bit Nemetskih Kolonistov V Zakavkazskom Krae*, MİE-BGKZK, T.I, Tiflis, s. 103.

senesinde Kafkasya'ya göç etmek amacıyla yola çıkan 1000'den fazla Alman ailesinden yalnızca 486 aile Tiflis'e ulaşabilmiştir.⁹

Almanların Kafkasya'ya göç ettirilmesi Rusya'ya 697.428 bin rubleye mal olmuştur. Buna ek olarak her bir Alman'a yolluk ve at almak için 145 ruble para yardımı da yapılmıştır. Tiflis'ten sonra yeni gelen Alman grupları Gence (Ruslar işgalden sonra şehrin adını Elizavetpol olarak değiştirmişlerdir) kazasına yerleştirilmişlerdir.¹⁰ Buradaki ilk Alman kolonisi Elenendorf'tur. Elenendorf'a 118 aile yerleştirilmiştir. 1819 yılında getirilen yeni Alman aileleriyle daha sonra üç köy-(koloni) oluşturulmuştur. Bunlardan Annenfelt'e 67 aile, Ekaterinenfelt'e ve Aleksandrgilft'e de 116 aile yerleştirilmiştir.¹¹

Alman kolonilerinin yönetimi ilk dönemler Kafkasya askerî valilerinin yetkileri arasında olsa da 1841 sonrasında Devlet Emlak Bakanlığı'nın bünyesinde bu kolonilerin yönetiminden sorumlu bir birim kurularak bütün yetkiler o birime devredilmiştir.¹² 1826-1828 Rus-İran savaşı bu Alman kolonilerine de ciddi kayıplar yaşatmış, İran ordusunun saldırısı sırasında yüzlerce Alman ya öldürülmüş ya da esir alınmıştır. Özellikle bu olay ve Almanlar arasında yaygın olan kıyamet inancı onların Azerbaycan'da tutunmasını zorlaştırmıştır. Almanlar inançları gereği buraya geçici bir yerleşim yeri olarak bakmışlar, buradan kutsal topraklara, Kudüs'e doğru hareket edecekleri anı beklemişlerdir. Bu durum Rusya'nın Almanlar üzerinden bölgeyle ilgili planlarını da boşa çıkarmıştır.

İlk dönemlerde Bazal Misyoner Örgütü¹³ görevlilerinin Alman kolonistler içinde serbest propaganda yürütmesine izin veren Rus-

⁹ AKAK, T.6, d.469, dok.472.

¹⁰ GDTA, F.2,op.1, d.1185, L.1-66.

¹¹ GDTA, F.1620, op.1, d.3.

¹² PSZ-II, SPB,1862, T.35, ott.1 (*Zakon ob İzmeneniy v Poryatke Upravleniya Koloniyami İnostrannih Poselentsev na Kavkaze i za Kavkazom ot 10 maya 1860 g.*).

¹³ Bazal Misyoner Cemiyeti: 1780 senesinde Hıristiyanlığın yayılması amacıyla Bazal şehirde kurulmuş olan Bazal Misyoner Cemiyeti'nin Rus Ortodoks Kilisesi'yle ilişkilerinin geçmişi uzundur. Stuttgart, Frankfurt, Main gibi şehirlerde de şubeleri açılan bu cemiyet, daha çok Alman misyoner cemiyeti olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Karadeniz ve Kafkasya bölgelerine Alman kolonistlerin yerleştirilmesiyle bu misyoner cemiyetin Rusya'nın işgal ettiği bölgelerde misyonerlik çalışmaları da başlamıştır. Çarlık idaresi işgalin ilk dönemlerinde mezhep farkı gözetmeksi-

ya'nın koloni yönetimi daha sonra bunların Baltık ülkelerinden davet edilen Luteran kilise görevlileriyle değiştirilmesi yolunu seçmişlerdir. Almanlar arasında radikal tarikat inancının zayıflatılarak Luteran kilise doktrinlerini hâkim kılmaya çalışan Rusya, kendi uygun gördüğü din adalarını bu kolonilerde görevlendirse de Almanlar kendi mezheplerinde kalmakta ısrar etmişlerdir.¹⁴

1840'lı yıllarda Almanlar arasında kutsal topraklara doğru hareket etme sloganı yaygınlaşınca devlet onlardan bazılarını hapsedirmiş ancak bu da bir fayda sağlamamıştır. Almanlar son çare olarak içlerinden temsilci seçerek Filistin'e yerleşmek maksadıyla İstanbul'a ve Kudüs'e gönderip oraya yerleşme olanaklarını aramışlar ancak bu elçiler olumsuz kanaatle geri dönmüşlerdir. Bu olaydan sonra artık 368 Alman, Luteran kilise doktrinine bağlılığını ilan etmiştir.

Almanların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmelerinden sonra Avrupa'dan bazı Hıristiyan misyoner örgütler de Azerbaycan'a ayak basmaya başlamıştır. Aslında bunların bazılarının Kafkasya'nın işgalinden hemen sonra çarlık yönetimine baş vurarak burada şube açmak için izin istediklerini görüyoruz. Rusya ilk dönemler bölgede uygulamış olduğu politikalar gereği Ortodoks misyoner yapılanmalarla beraber dışarıdan gelen başka Hıristiyan mezheplerin misyoner cemiyetlerinin de faaliyetlerine izin vermiştir.¹⁵ Ancak Rusya onların Müslümanlar arasında propoganda yürütmelerini, Müslümanları Hıristiyanlaştırmalarını arzulamaktaydı. Bu cemiyetlerin çoğu daha kolay yolu, Hıristiyan nüfus arasında kendi mezheplerini yayma yolunu tutunca Rusya bu cemiyetlerin faaliyetlerini ya tümenden yasaklamış ya da kısıtlamalar getirmiştir.

XIX. asrın ikinci yarısında ise artık Rusya, Ortodoks Rus nüfusun Kafkasya'ya yerleştirilmesi işini hızlandırmış, çarlık hakimiyetinin burada sağlamlaştırılması ile de Ortodoksluk dışında diğer Hıristiyan mezheplerinin misyoner cemiyetler kurmaları ve para toplamak için bağış kampanyaları düzenlemeleri de yasaklanmıştır.

---

zin her türlü Hıristiyan grupların Müslümanlar arasında misyonerlik çalışmaları yürütmesine izin vermiştir. Bunların arasında en dikkat çekenini ise Bazel Misyoner Cemiyeti olmuştur.

¹⁴ *GDTA*, F.725, op1, dok.1, L.870-1891.

¹⁵ Nikiforov, *a.g.m.*, s. 109.

Elizabetel Kolonisi'nde iskân edilmiş Almanların ruhanî liderinin Almanların yaşadığı yerlerde din hizmeti vermek amacıyla İsveç Misyoner Bazel Enstitüsü'nden din adamı getirilmesi talebini geri çeviren çarlık yönetimi oradan zararlı fikirlerin Almanlara empoze edilmeye çalışıldığını bildirmiştir. Devlet, Almanlara Baltık ülkelerindeki Luteran kilise görevlilerinin davet edilmesinin daha uygun olacağı yanıtını vermiştir. Almanların Müslümanlar arasında münferit misyonerlik çalışmaları yapmalarına göz yumulsa da daha sonra bunun sistemli bir biçimde yapılması yasaklanmıştır.¹⁶Ancak bazen de Tiflis'teki Petra i Pavla kilisesinin örneğinde olduğu gibi Alman İttifakı veyahut Çocuklar Yararına Hayriye Cemiyeti gibi hayır kuruluşlarının şemsiyesi altında paralar toplanmaya, hayır işleri ve misyonerlik çalışmaları da bu çatı altında sürdürülmeye çalışılmıştır.¹⁷

Almanların Azerbaycan'a gelişinden sonra Batı'dan bölgeye gelmiş olan cemiyetlerden biri de İskoç Misyoner Cemiyetiydi. Bu cemiyet İçişleri Bakanlığı'nın 22 Haziran 1815 tarih ve 300 nu'lu onayıyla Astarhan'da kurulmuştur. Cemiyetin temel amacı Rusya'nın yeni işgal ettiği topraklarda Evangelist kilise itikadını yaymak, bölgenin Hıristiyanlaştırılmasında Ruslara yardım etmektir. Cemiyet Türkçe ve Farsça propaganda nitelikli yayınlar hazırlayarak Azerbaycan topraklarında yayılmıştır. Ancak bu cemiyet mensupları bölgenin şartlarını öğrendikçe, insanların kendi dinlerine bağlılıklarını gördükçe bu niyetlerinin gerçekleşmeyeceğini anlamaya başladılar. Bu tür cemiyetlerin senelerdir Bakü'de yürüttükleri çalışmalar sonucunda yalnız iki kişi Hıristiyan olmuştur. Bunlar Mirze Kâzım Bey (Aleksandr Kazım) ve Reşid Eli İsmayılov'du (David Dikson).¹⁸

Bir başka misyoner cemiyeti ise 1780'de İsveç'te kurulan Alman Hıristiyanları Cemiyeti'dir. Kafkasya'da misyonerlik çalışmalarında bulunan Evangelist Misyoner Enstitüsü'nü de bu cemiyet kurmuştur. Rusya bu cemiyetin faaliyetlerde bulunmasına Müslümanlar arasında yerel dillerde Hıristiyanlığı yaymak için matbaa ve

¹⁶ GDTA, F.1620, op.1, d.7, 1899 g.

¹⁷ GDTA, F.1739, op.1, d.10.

¹⁸ Verdiyeva, *Pereselençeskaya Politika Rossiyskoy İmperii*, s. 41.

ruhban okulu açmak şartıyla izin vermiştir.¹⁹ Çarlık idaresi Alman kolonilerine okul, ibadet evleri inşaatı için devlet hazinesinden para ayırmakla onların devlete daha çok ısınmasını amaçlamıştır. KGV Devlet Emlak Komitesi'nin Aleksandrgilfskiy Koloni Cemiyeti'ne ibadet evi inşaatı için 500 ruble para ayırdığını gösteren belge, komitenin arşivinde bulunmaktadır.²⁰

Adolf Petroviç Berje²¹ başkanlığındaki heyetin yayınlamış olduğu (AKAK) belgeleri incelediğimizde Almanların Azerbaycan'a yerleştirilmesinin ilk taraftarı olan Kafkas İşgal Ordusu komutanı Yermolov ve selefi Paskeviç'in Basel Misyoner Örgütü'nün Müslümanlar arasındaki Hıristiyanlaştırma çalışmalarında başarılı olamamalarından rahatsız olduklarını görürüz. Onlara göre bu faaliyetler daha çok Hıristiyanlar arasındaki fikir ayrılıklarının derinleşmesine, zararlı görüşlerin, itikatların çoğalmasına neden olmaktadır. Bu misyoner örgütlerin çalışmaları aynı zamanda Müslümanlar arasında Hıristiyanlığın vahit bir din olmadığı fikrini de kuvvetlendirmiştir. Bütün bunlardan yola çıkılarak Ortodoks kilise doktrinlerine dayanan yeni Hıristiyanlığı yayma cemiyetlerinin kurulması ve dışarıdan gelen misyonerlerin faaliyetlerinin yasaklanması önerilmiştir.²²

Çarlık yönetimi Müslüman doğuyu kontrol altında tutmak için dindaşlarını buraya yerleştirmeyi uygun görse de mezhep farklılıklarından dolayı ne Ermenilere ne de Almanlara tam güvenememiş, mümkün olduğunca onları da kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Nitekim daha sonraki dönemlerde çarlık yönetimi bu raporlarda yer alan görüşler doğrultusunda politikasını değiştirmiş, Rusya'nın çeşitli ruhanî mekteplerinden mezun olanlar Kafkasya'da misyonerlik çalışmalarına gönderilmiş, yeni Ortodoks cemiyetleri, kiliseleri inşa edilmiştir.

¹⁹ AKAK, T.VIII, s. 319-320.

²⁰ GDTA, F.240 , op.1. dok. 578, L.1-7.

²¹ Adolf Petroviç Berje (1828-1886): Fransız asıllı Rus bilim adamıdır. 1850 sonrası çalışmalarıyla Kafkasya tarihine önemli katkılar sunmuş bir isimdir. Kafkasya Genel Valiliği'nin arşivinde bulunan pek çok belgeyi AKAK olarak yayınlamıştır.

²² AKAK, T.VIII, s. 256, AKAK, T.VIII, s. 246.

3.2. Azerbaycan Topraklarına Rus Göcünün Başlatılması

Rusya'nın Azerbaycan'a yerleştirdiği ilk Slav grupları radikal Hıristiyan cemaatları, Don, İdil, Zaporozje Kossakları, aileleriyle birlikte bölgede yerleşen ordudan terhis edilmiş subaylar ve devlet köylüleriydi. Rus işgaline kadar Kuzey Kafkasya'da 1200 kişilik Slav nüfus yaşamaktaydı. İşgal sonrası 1835 yılı istatistikî verilerinde bu rakam 405.000'e, 1858 tarihinde ise 780.000'e yükselmiştir.²³

Rus nüfusun Azerbaycan arazisine yerleştirilme süreci, Rusya'nın Kafkasya hedefleri doğrultusunda değişen zaman ve şartlarda birkaç aşamadan geçerek devam etmiştir. İlk olarak işgal ordusunda görevli subay ve askerler için askerî yaşam merkezleri oluşturulmaya başlanmış, daha sonra da radikal tarikat mensubu Ruslar Azerbaycan'a gönderilerek en sonunda kitleler halinde Ortodoks Rus nüfusu ülke topraklarına yerleştirilmiştir. Kafkasya İşgal Ordusu Komutanı General Yermolov bölgede görev yapan komutan ve işgal valileri arasında Ruslaştırma tezinin en ateşli savunucularından birisi olmuştur. Kendisi, Rus ordusunda görev yapan askerler için daimî yerleşim birimlerinin kurulması ve ordudan terhis olunanların burada kalarak yaşamalarının sağlanması fikrinin de sahibidir. Yermolov'un girişimleriyle 1821 senesinde çıkarılan bir yasayla Kafkasya ordusunda görev yapan askerlerin ailelerinin Kafkasya topraklarına yerleşmeleri için özel imtiyazlar tanınmıştır. Onlar Azerbaycan'ın en stratejik bölgelerine yerleştirilmişlerdir ve bu yer-

---

²³ Ağasıyev, *a.g.e.*, s. 61.

leşimcilere hazine parasıyla hazırlanan, üzerlerinde V. P (Voenniy Poselyanin, Askerî Yerleşimci) yazılan elbiseler verilmiştir.²⁴

Hıristiyan Almanların ardından kitlesel olarak Azerbaycan'a Rus göçleri; Rusya'nın merkezî guberniyalarından katıldıkları köylü isyanları ve Ortodoks Kilisesi'ne karşı barışmaz tutumları dolayısıyla "cezalandırılmak" ve "ıslah edilmek" umuduyla radikal Rus-Hıristiyan tarikatı mensupları olan Molokanlar, Duhobolar ve Eski Gelenekçilerin 30'lu yıllarda "sürülmeleri" ile devam etmiştir. 1832 yılında Bakanlar Kurulu toplantısında radikal tarikat mensubu Rusların Kafkasya topraklarına yerleştirilmesi sorunu görüşülmüş, bu sürecin yönetilmesi ve onların yerleştirileceği bölgelerin belirlenmesi Kafkasya Askerî Valiliği'ne havale edilmiştir. Bu Hıristiyan grupların bütün olarak değil de dağıtılarak, farklı bölgelere ve özellikle köylere yerleştirilmeleri Kafkasya Askerî Valiliği'ne tavsiye edilmiştir. 1837 senesinde alınan bir kararla daha önce Güney Kafkasya bölgesine yerleştirilmiş olan bazı tarikat mensubu Rusların Azerbaycan topraklarına göç etmesine de izin verilmiştir. 1849 senesi verilerine göre artık Azerbaycan'ın Şamahı bölgesinde 19, Elizavetpolskaya (Gence) Guberniyası'nda 7, Revan Guberniyası'nda ise 6 köy olmak üzere toplam 32 tarikatçı Hıristiyan köyü oluşturulmuştur.²⁵

Sovyet tarihçileri ideolojik yaklaşımlarla Rusya'nın Kafkasya'yı Hıristiyanlaştırma niyetlerini görmezden gelerek bu göç ve iskân faaliyetlerini sınıfsal temellere oturtmuşlar ve bu göç olayını Rus burjuvazi kapitalinin genişleme sürecinde bölgede kendisine sosyal taban oluşturma ve Rusya'nın iç guberniyaları açısından da burjuvaziye karşı başlayan köylü ayaklanmalarının sindirilmesi olarak tanımlamışlardır.

Azerbaycan'a yerleştirilen Hıristiyanların önemli bölümünün tarikatçı Ruslardan oluştuğunu söyleyebiliriz. Fakat eşzamanlı olarak Ruslaştırma projesi bağlamında Ortodoks Rus grupların ve Kafkasya İşgal Ordusu'nda görevli askerlerin ailelerinin de ordu- dan terhis edildikten sonra çeşitli teşvikler, imtiyazlar sunularak Azerbaycan'da kalmaları sağlanmıştır. İlk Hıristiyanlaştırma ve misyonerlik faaliyetleri de bu askerî birliklerde görevli olan papaz-

²⁴ İsmailzade, *Russkoe Krestyanstvo*, s. 34.

²⁵ İsmailzade, *a.g.e.*, s. 37-38.

lar tarafından başlatılmıştır. Kafkasya İşgal Ordusu'nun Ruhanî İdaresi olarak adlandırılan resmî bir kurum aracılığıyla neredeyse bütün birliklerde din görevlileri bulundurulmuş, kilise faaliyetleri sürdürülmüştür. 1860'lı yıllarda Kafkasya İşgal Ordusu Baş Ruhanî İdaresi'nin başındaki insan, bütün orduda kilise faaliyetlerini yöneten isim olan protoier Stefan Gumilyevski idi. Orduda her alayda görevli papazlar vardı. Mesela 19. alayda papaz Sanjerevski, 20. alayda Pokrovski, 21. alayda Putintsov ile Kafkasya cephe alayında Papaz Kubanev gibi.²⁶

Kafkasya'nın tamamen denetim altına alınabilmesi ve burada Rusya'nın kalıcı hale gelebilmesi için Rus nüfusun sayı olarak da hatırı sayılır orana ulaşması gerekiyordu. Bu, Rusya'nın bölgeye yönelik sosyo-kültürel, etno-demokratik ve jeostratejik politikalarının gerçekleşmesi için çok önemliydi. Hıristiyanlaştırma hedeflerine ulaşmak için Çarlık yönetimi daha sonraki yıllarda Kafkasya'da da İdil bölgesinde uyguladığı gibi Hıristiyanlığı kabul eden Müslümanlara özel hak ve imtiyazlar tanıyan yasalar, karar-nameler çıkarmıştır. Hıristiyanlığı kabul eden Müslümanlardan ve onların çocuklarından ömürleri boyunca hane ve adam başına alınan vergiler tahsil edilmediği gibi onlara yeni Hıristiyan olanlara dair çıkarılan kanuna uygun olarak arazilerin ayrılması, 6 yıllığına bütün vergilerden muaf olmaları gibi imtiyazlar da verilmiştir. Bu imtiyazlar Hıristiyanlığı kabul eden Kafkasya sakinlerinin Kafkasya'nın dışında, diğer Rusya vilayetlerinde yaşamak istediklerinde geçerli olmuştur.²⁷ Yine nadir de olsa onlardan boşalan topraklara Rusya'nın diğer guberniyalarından değil de, Osmanlı topraklarından Hıristiyanların getirilmesi uygun görülmüş ve bütün bu tedbirlerin gerçekleştirilmesi için devlet hazinesinden para ayrılmıştır.²⁸ Çarlık Rusyası, Kafkasya'nın işgalini tamamladıktan ve buradaki siyasî-askerî durumu kontrol altına aldıktan sonra daha sistemli ve ilmî yöntemlerle, kilise-devlet ittifakının sıkı işbirliğinde Hıristiyanlaştırma çabalarını hızlandırmıştır.

Rus nüfus Kafkasya'ya yerleştirilmeden önce çarlık yönetimi araştırma komisyonları aracılığıyla bölgeyi, burada yaşayan halkları

²⁶ *Kavkazsky Kalendar*, Tiflis, 1885, s. 278.

²⁷ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854) dok.27, s. 24.

²⁸ GDTA, F.2,op.1, ed.hr.8989, L.1-7.

ve Hıristiyan grupları nerelere yerleştirileceğini en ince ayrıntılarıyla öğrenmeye çalışmıştır. Azerbaycan'a yönelik müstemlecilik, asimilasyon politikalarının oluşturulmasında bu araştırma gruplarının raporları önemli olmuştur. Özellikle 1845 senesinde Knez Konstantin Nikolayeviç başkanlığında Petersburg'da kurulan Rus Coğrafi Cemiyeti'nin raporları, araştırma ve incelemelerinden yararlandığı bilinmektedir. Bu cemiyetin başlıca amacı Rusya topraklarında yaşayan milletler, onların yaşadıkları coğrafyalar, inançları, gelenek ve görenekleri, karakter özellikleri ve eğilimleriyle ilgili detaylı bilgilerin toplanması ve bu bilgilerden faydalanarak devlet politikalarının şekillenmesini sağlamak olmuştur. Bu cemiyetin Etnografya Bölümü'nde Kafkasya'da yaşayan milletler hakkında detaylı bilgilere sahip uzman kadrolar çalıştırılmıştır. Zaman zaman Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinde araştırmalar yapan bu cemiyetin üyelerinden yerel halkların kültürel, dinî değerleri, lehçeleri, aralarındaki farklar, coğrafi özelliklerin etnik kodlarının karakterlerine yansımaları gibi bütün ince ayrıntılara dayanan bilgileri rapor etmeleri istenmiş ve cemiyetin bir çeşit analitik istihbarat kuruluşu gibi çalışması sağlanmıştır. Cemiyet üyeleri herhangi bir bölgeye sefere gitmeden önce o bölgenin askerî valilerine onlara dair bilgiler verilmiş ve bu heyetin serbest çalışabilmesi için her türlü yardımın sağlanması talep edilmiştir.²⁹

Çarlık işgal idaresi Hıristiyanlaştırma, dönüştürme faaliyetlerini yalnız Hıristiyan nüfusun Azerbaycan topraklarında iskân ettirilmesi, Hıristiyanlığı seçen Müslümanlara imtiyazlar verilmesi, kilise ve misyoner cemiyetlerinin çalışmalarının genişletilmesi çerçevesi içine alarak kısıtlamamış; aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin ve burada yaşayan diğer Müslüman milletlerin dinî inançlarının zayıflatılması, nifak ve bölünmelerin onlar arasında desteklenmesi işine de ciddî yatırımlar yapmıştır. Kafkasya'da yaşayan Hıristiyan milletlere kendi dillerinde okullar açmak, gazete çıkarmak, idarî görevlere gelmek kolaylığı sağlandığı halde Müslüman aydınların, din adamlarının bütün çabalarına rağmen dinî ve dünyevî eğitim alanlarında millî eğitim faaliyetlerini genişleterek uyum ve aydınlanma sağlama arzuları çarlık idaresi tarafından engellenmiştir. Rusya'nın

²⁹ GDTA, F.4, op 5, d.244, L.1-17.

bir diğer sinsi politikası da Müslümanlar arasında içkinin, zinanın yaygınlaştırılması, dinî inançların zayıflatılması olmuştur. Nitekim Kafkasya Genel Valiliği'nin bölgede ekonomik verimliliği artırmak amacıyla planladığı tedbirlerde özellikle şarap sanayiinin, alkollü içki üretecek fabrikaların desteklenmesi ve onlara imtiyazlar tanınmasına dair kararnamelelerinin olması bunun en bariz ispatıdır.³⁰

Rusya'nın Hazar etrafına, tarihî Türk topraklarına Hıristiyan nüfus yerleştirerek buraları Hıristiyanlaştırma niyetinin eskiye dayandığını daha önce vurgulamıştık. Birkaç cümleyle de olsa burada konu hakkında bilgi sunmanın gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Petro'nun Hazar çıkarması öncesi istihbarat amaçlı bölgeye gönderilen grupta yer alan A. P. Volinski³¹ ve benzeri istihbaratçıların yazdıklarından onlara verilen gizli görevin bölgedeki Hıristiyan unsurları tespit edip onlarla ilişkileri geliştirmek ve muhtemel askerî operasyonlarda onlardan destek almak olduğu bilinmektedir.³²

Hazar çıkarmasının ideolojik esaslarından biri sözde burada yaşayan Hıristiyanları Müslümanların zulmünden kurtarmak olmuştur.³³ Petro döneminde özellikle Hazar çevresindeki bölgelerde sosyal taban oluşturmak amacıyla Ermenilerin ayrı ayrı şehirlere yerleştirilmesi amaçlanmıştır. Daha çıkarma öncesi Petro'nun Ermeni ve Gürcülere Hazar etrafındaki bölgelere göç etmeleri için çağrı yaptığı da bilinmektedir. Petro Kartli Çarlığı'na³⁴ göndermiş olduğu özel elçisi İ. Tolstoy'a Derbent ve Şamahı bölgesine yerleştirilmek üzere Hıristiyan nüfusun hazırlanması ve onlardan özel

³⁰ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854), dok.30, s. 26.

³¹ Artemiy Petroviç Volinskiy (1689-1740): Rusya'da çok önemli görevlerde bulunmuş , Osmanlı ve İran devletleriyle ilişkilerin belirlenmesinde ciddi görevler üstlenmiş diplomat ve devlet adamıdır. 1719-1730 arasında Kazan ve Astarhan Gubernatörü görevlerinde de bulunmuştur. Azerbaycan üzerinden İran'a giden Rus elçilik heyetine de başkanlık etmiştir.

³² "Artemi Petroviç Volinski İ Ego Konfidenti", *Russkaya Starina*, 1885, T.48, s. 17-22.

³³ Nusretoğlu, *Rusya'nın Azerbaycan'da Hakimiyet Kurma Mücadelesi*, s. 14.

³⁴ Kartli Çarlığı: Gürcü Kartli-Kaheti Çarlığı 1762 senesinde kurulmuş, ilk Kartli çarı da II. İraklı olmuştur. O, 1783 senesinde Georgiyevsk Antlaşması'nı imzalayarak Rusya'nın himayesini kabul etmiştir. 1801 senesinde Rus çarı I. Pavel yayınladığı fermanla Kartli-Kaheti Çarlığı'nın Rusya ile birleştirildiğini ilan etmiş daha sonra da çarlık lağvedilmiştir.

hizmetlerde (muhtemelen askerî istihbarat amacıyla) yararlanılması imkânının araştırılması talimatını da vermiştir.³⁵

Hazar çıkarması sırasında Bakü'nün işgal edilmesi ve orada yaşayan Müslümanlara karşı takınılacak tavırla ilgili işgal ordusu komutanı General Matyuşkin'le Petro arasındaki yazışmalar çok ilginçtir. Petro Matyuşkin'e Bakü'deki Sünnî mezhebinden olan Müslümanların Osmanlı'ya yakınlıkları dolayısıyla şehirden çıkarılarak Astarhan'a sürülmelerini ve boşalttıkları yerlere de Rusya'dan Ruslar getirilerek yerleştirilmesini tavsiye etmiştir. Ancak Matyuşkin şimdilik bunun imkânsız olduğunu ve ağır sonuçlar doğurabileceğini bildirince, Petro o zaman Müslümanlara yapılabilecek kötülüğün en âlâsını yapmayı onun kendi insiyatifine bırakmıştır.³⁶

Petro'nun başka bir mektubunda da Gilan ve Mazandaran'a Rusların yerleştirilmesinin önemi vurgulanmıştır. 24 Eylül 1724 tarihinde İstanbul'a gönderilen Rus elçisi Rumyantsev'e de Ermenileri Derbent, Bakü, Şamahı bölgelerine göç etmeye ikna etmek talimatı verilmiştir.³⁷ Petro'nun Azerbaycan'a yönelik etno-demografik politikaları, zamanın değişen siyasî şartları içinde başarıya ulaşmışsa da bu Rus çarı Hazar kıyısındaki şehirlere oldukça fazla Ermeni ve Gürcü yerleştirebilmiştir. 1726 senesinde I. Yekaterina Bakü'den sürgün edilen Türk nüfusun Hıristiyanlığı kabul edenler dışında diğerlerinin kendi yurtlarına, şehirlere dönmesine izin veren bir kararname yayınlamıştır. Bu kararnameden sonra Bakü'den sürgün edilen Müslüman aileler evlerine dönebilmişlerdir.³⁸

Rusya Kafkasya yayılmacılığının farklı tarihî süreçlerinde burada yaşayan Hıristiyan unsurlar üzerinden belli hesaplar yapsa da millî-dinî sosyal taban oluşturmak, Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma, her zaman öncelikleri arasında olmuştur. Çarlık Rusyası'nın güveneceği ve bölgeyi yönetebilecek kadronun da bu nüfus arasından seçilmesi gerekmiştir.

³⁵ G. A. Ezov, *Snoşeniye Petro Velikogo s Armyanskim Nardodom: Dokumentı, dok.275*, SPB, 1898.

³⁶ Listsov. V. G, *Persidskiy pohod Petra I. 1722-1723*, İzdatelstva MGU, Moskva, 1951, s.157.

³⁷ Nusretoğlu, *Rusyanın Azerbaycanda Hakimiyet Kurma Mücadelesi*, s. 18.

³⁸ Butkov P. G, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s. 1722 g.po 1803 g. ç.I*, SPB, 1869.

Kafkasya'nın işgali sonrası KGV ve Kafkas Orduları Baş Komutanı olarak bölgede görev yapan iki Rus knezinin uygulanacak Ruslaştırma politikalarıyla ilgili aşağıda vereceğimiz fikirleri, Rusya'nın politikalarını özetler mahiyettedir.

Knez Aleksandr İvanoviç Baryatinski³⁹ Rusya'nın başlıca hedefinin bölgede Hıristiyanlığın yayılması olduğunu belirterek bu hedeflere ulaşabilmek için misyoner örgütleri oluşturulmasının gerekli olduğunu şu şekilde yazmıştır: “*Kutsal Haç Hareketi Kardeşliği*’ örgütüne imparator ailesinden birisinin başkanlık etmesi ve Kafkasya Genel Valisi ile Gürcistan Yepiskopu’nun kontrolünde çalışmalarını hızlandırması gerekmektedir. Yerel diller öğrenilerek dinî propaganda işinin yaygınlaşmasına, bazı edebiyat kitaplarının tercüme edilip yayılmasına daha çok dikkat edilmelidir. Bu kardeşlik cemiyeti şimdilik Kafkasya’nın ihtiyaçlarını karşılamak için kurulsun da daha sonra doğuya doğru ilerlemelidir.”⁴⁰

Başka bir Kafkasya Genel Valisi Vorontsov-Daşkov’un⁴¹ Çar II. Nikolay’a gönderdiği mektubunda geçen şu cümle, bütün işgal yönetimi boyunca uygulanan Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma politikalarını da gözler önüne sermektedir: “*Yüce imparator hazretleri! Sizin imparatorluğunuzun bütün bölgelerinde dayanıklı devlet düzeninin temini için bizim öncelikli görevimiz bölgenin Ruslaştırılmasıdır.*”⁴²

Vorontsov’un 1858 yılının 11 Nisanı’nda Knez Çerņişev’e⁴³ gönderdiği mektubunda radikal Hıristiyan tarikatlarının Kafkasya’ya yerleştirilmesini Ruslaştırma politikasının bir parçası olarak önemli bulmakta, ileride gerçekleştirilecek Ortodoks güçleri için ise alt yapının yerel şartlar da dikkate alınarak hazırlanmasının önemine dikkat çekmektedir.⁴⁴

³⁹ Aleksandr İvanoviç Baryatinskiy (1815-1879): 1862-1881 yılları arasında Kafkasya Genel Valisi olarak görev yapmıştır.

⁴⁰ A. L. Zisserman, *General-Feldmarşal Knez A. İ Baryatinski*, V 2-ht, T.II, SPB, 1890, s. 110.

⁴¹ İllarion İvanoviç Vorontsov–Daşkov (1837-1916): Rus devlet adamıdır. 1905-1916 tarihlerinde Kafkasya Genel Valisi görevinde bulunmuştur.

⁴² D. İ. İsmailzade, *Graf. İ.İvorontsov-Daşkov. Namestnik Kavkazskiy*, Zao Çentropoligraf, M, 2005, s. 304.

⁴³ Aleksandr İvanoviç Çerņişev (1785-1857): Knez Çerņişev Rus devlet adamıdır. Savunma Bakanı görevinde de bulunmuştur.

⁴⁴ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854), dok.42, s. 46.

Vorontsov'un görevde olduğu döneme kadar (1 Ocak 1855) artık Kafkasya bölgesinde yaklaşık 50 Hıristiyan köyü oluşturulmuş, bu köylerde çok sayıda kiliseler, okullar inşa edilmiştir. Bu Hıristiyan nüfusun guberniyalardaki dağılımı şöyle idi: Tiflis Guberniyası 13 köy, 91 aile, Revan Guberniyası 9 köy 449 aile, Şamahı Guberniyası 20 köy 1956 aile, Kutaisi Guberniyası 8 köy, 428 aile. Toplam 50 köy oluşturularak 3524 Ortodoks Rus ailesi buralara yerleştirilmiştir. Bununla beraber 32 köy olmak üzere 2290 radikal tarikat ehli Hıristiyan ailesi de Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Bakü Guberniyası'nda Molokanlar, Duhoborlardan oluşan 772 aile için 16 köy, 417 Subotnik ailesi için 1 köy, 45 Eski Gelenekçi aile için 1 köy oluşturulmuştur.⁴⁵ XIX. asrın ikinci yarısında bu rakamlar hızla değişmiş, Azerbaycan'daki Rus nüfusun sayısında ciddi bir artış gözlemlenmiştir.

Rus Ortodoks kilisesinin Azerbaycan'daki faaliyetlerinin önemli bölümü buraya yerleştirilen bu Rus tarikat ehli nüfusla da ilgilidir. Tarikatçı Ruslar ülke topraklarına yerleştirildikten sonra onlar arasında Ortodoks kilisesinin misyonerlik çalışmaları da devam etmeye başlamıştır. Bu açıdan da tarikatçı Rusların Ortodoks kilise doktrinine karşı başlayan mücadele süreci, onların inanç temelleri, Kuzey Azerbaycan topraklarına yerleştirilme süreçleri, ayı ayrı devlet kurumlarının bu süreçteki rolleri, bölgelerdeki Rus nüfusun dağılımı, yeni inşa edilen Rus köyleri, tarikatçı Ruslar arasındaki Ortodoks faaliyetler vs. gibi konular üzerinde ayrıntılarıyla durmak gerekmektedir. Bu Rus tarikatçılar, Rusya'nın pek çok guberniyasında hâkim güçlere, baskıcı ve çıkarıcı kilise idaresine karşı başlatılmış olan köylü isyanlarının da esas nüvesini oluşturmuşlardır. Bu dinî muhalif hareketi çarlık topraklarında esasen XVII. asrın sonlarından itibaren genişlemeye ve yayılmaya başlamıştır. 1675 senesinde kiliseyle ters düşen muhalif düşünceli papaz Kosma, etrafına topladığı 20 kişilik grupla Moskova'dan kaçarak Novgorod-Severskiy bölgesine yerleşmiş ve burada daha sonra 17 tarikat köyü kurulmuştur. Artık 1716 yılı rakamlarına göre buradaki tarikatçı sayısı 40.000 kişiye ulaşmıştır.⁴⁶ Sinod ve Rusya Bakanlar Kurulu'nun bu muhalif dinî hareketlere karşı baskıcı ve cezalandırıcı usûllerle mücadele

⁴⁵ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsov 1844-1854), s. 109.

⁴⁶ A. P. Şapov, *Soçineniya*, T. I, SPB, 1906, s. 176.

etmesi de hareketin Rusya topraklarında geniş alanlara yayılmasını engellemeye yetmemiştir.⁴⁷

Rusya bu muhalif Hıristiyan grupları işgal ettiği Müslüman coğrafyalarına sürmekle tabir caizse bir taşla iki kuş vurmıştır. Onlar muhafazakâr, öncül Hıristiyan kaynaklarına yakın olan yaşantılarıyla bölgedeki Müslüman nüfus arasında olumlu Rus kimliği düşüncesinin şekillenmesine neden olmuşlar, en önemlisi de Müslümanlar arasında eriyip yok olmadan bölgenin Hıristiyanlaştırılmasında önemli bir rol üstlenmişlerdir. Ayrıca Rus yönetimi onları Kafkasya'ya sürmekle iç guberniyalardaki sosyal-siyasî gerginliği azaltmayı, isyan riskini de zayıflatmayı amaçlamıştır.

Bir devlet politikası olan bu göç hadisesi mahkeme kararlarıyla ve gönüllülük esasında gerçekleştirilmiştir. Kafkasya topraklarına gönüllü olarak göç eden tarikatçılar "Kafkasya'ya Gönderilen Tarikatçılara Tanınan İmtiyazlar" başlıklı özel bir fermanla 8 yıl bütün vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁴⁸ Azerbaycan işgal edildikten sonra bütün hanlıklarda hanlara, beylere, millî feodallere mahsus olan topraklar, onlardan zorla müsadere edilerek hazine topraklarına devredilmiş, Rus yerleşimçiler de esasen bu hazine topraklarında meskûnlaştırılmışlardır. Bazen Müslüman Türkler, toprakları yeterli olmadığında, Rus yerleşimcilerden onlara verilen toprakları kiralayarak orada ziraatla uğraşmışlardır.

Bütün bu imtiyaz ve tanınan haklara rağmen dönemin Rus basınında yer alan makalelerde bazen bu Hıristiyan tarikat gruplarına yönelik devletin izlemiş olduğu politikalar eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin başında onların yurtlarından sürülmeleri, Ermeni yerleşimcilerin daha verimli ve stratejik açıdan önemli arazilere yerleştirildikleri, Ermenilere tanınan kolaylıkların Rus tarikatçılara tanınmadığı, Rus yerleşimcilerin okul, ibadethane gibi ihtiyaçlarının yeterli düzeyde karşılanmadığı gibi konular gelmiştir.⁴⁹ Ünlü Rus Kafkasya uzmanı V. L. Veliçko da⁵⁰ Rus hakimiyet coğrafyasında gereğinden

⁴⁷ A. İ. Klibanov, *İstoriya Religioznogo Sektanstva v Rossiii*, Moskva, 1965, s. 40.

⁴⁸ *Polnoe Sobranie Zakonov*, T.23, ott.2, SPB, N.22806.

⁴⁹ *Pereseleničeskiy Vopros v Zkavkazie*, "Novaya Vremya", N.8842, SPB, 1900.

⁵⁰ Vasiliy Livoviç Veliçko (1860-1903): Rus milliyetçisi şair, yazar, ünlü Kafkasya uzmanıdır.

fazla, kritik sayıda Ermeni nüfusun toplandığını söyleyerek onların bağımsız devlet kurma arzularını eleştirmiştir.⁵¹

Kanaatimizce Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da uygulamış olduğu iskân politikalarının yasal dayanakları, aşamaları, ilerleyen süreçte Kafkasya komisyonunun, hükûmetin, bakanlıkların almış olduğu kararlar, çıkardığı yönetmelikler, oluşturulan kolonizasyon fonu, Göç İdaresi gibi konular ayrı bir çalışma konusudur.⁵² Ancak bu göç sürecini ana hatlarıyla şöyle özetleyebiliriz: Rusya işgal süresince ilk olarak eskiden Kafkasya'da yaşayan Ermeni ve Gürcülerin komşu ülke coğrafyalarından Müslüman Türk coğrafyasına göç ederek yerleşmelerini teşvik etmiş daha sonra Alman, Çeh, Polyak gibi az sayıda Hıristiyan gruplar ile Rus asker ailelerini Azerbaycan topraklarına yerleştirmiştir. Rusya Azerbaycanı zapturapt altına aldıktan sonra çıkarılan yasalar, yönetmelikler, oluşturulan kurum ve kuruluşlarla göç ve iskân politikalarını daha sistemli ve tekml hale getirmiş, önce radikal tarikatçı Rusların daha sonra da Ortodoks Rus nüfusun Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine öncelik vermiştir. XIX. asrın sonlarına doğru artık Ortodoks Rusların kitleler halinde Azerbaycan'a yerleştirilmeleri ile karşı karşıya kalıyoruz. İleride ayrıntılı olarak bu durumu ele almaya çalışacağız.

---

⁵¹ V. L. Veliçko, *Kavkaz. Russkoe Delo i Mejduplemennie Voprosi*, SPB, 1904, s. 112.

⁵² Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Fikret Bağirov, *Pereselençeskaya Poltika Çarizma v Azerbaydjane, (1830-1914)*.

3.3. Rus Tarikatçıları ve Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Öncelikle Azerbaycan topraklarına yerleştirilen bu Rus tarikatları, onların kiliseden kopuş tarihleri, oluşumları ve gelişme süreçleri üzerinde ana hatlarıyla durmak gerekmektedir. Azerbaycan'daki Rus nüfusun cemaat yapılanmasını, hedeflerini anlamak için de onların inanç ve düşünce dünyasını anlamak lazımdır. Gürcistan ve Azerbaycan arşivlerinde Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen bu insanlarla ilgili çok sayıda dosyalar bulunmaktadır. Dosyalarda onların hangi guberniyalardan sürüldükleri, hükümlülüklerinin olup olmadığı, aile durumları vb. konularda en ince ayrıntılarına dair bilgiler bulunmaktadır. Aynı zamanda Azerbaycan'daki vukuatları, yaşantıları, örf ve gelenekleri, yazmış oldukları şiirler, çağırışlar, ayinleri vs. ile ilgili de kendi el yazıları ile yazılmış pek çok belge vardır.

Ayrıca KGV vilayet, kaza ve kasaba emniyet müdürlüklerinin arşivlerinde Ortodoksluk aleyhinde yapmış oldukları faaliyetlerden dolayı veya farklı suçlara karıştıkları için bu insanlar adına ayrı suç dosyaları tutulduğunu, evlerinde ele geçirilen belgelere el konulduğunu da görüyoruz. Bu dosyalarda el yazısı ile yazılmış çeşitli propaganda malzemeleri ve davetiyeler bulunmaktadır. Kısacası bu tarikatlar ve onların Azerbaycan'daki faaliyetleri, kilise ile olan ilişkileri üzerine bize bilgi veren birinci el kaynaklar fazlasıyla vardır. Bu tarikatlardan Azerbaycan'a en yoğun olarak yerleştirilenler Molokanlar, Duhoborlar ve Staroobryatçılardır. Rusya'daki köylü hareketlerinin de toplumsal, ideolojik temellerini oluşturan ve Rus cemiyetinin sosyolojik yapısının önemli bir gerçeği haline gelen bu Hıristiyan cemaatleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

3.4. Hıristiyan Cemaatler

3.4.1. Duhoborlar

Köylü tahkimcilik yasasından, kilise hakimiyetinden hoşnut olmayan geniş muhalif kesimleri etkilemiş olan Duhoborluk, özellikle XVIII. asrın sonu ve XIX. asrın başlangıcında Rusya'nın Voronej, Tambov, Harkov, Astarhan, Samara, Ryazan ve Penza guberniyalarında geniş yankı uyandıran dinî sosyolojik bir olguya evrilmiştir. Bu tarikat XVIII. asrın ortalarında Rusya'da kendinden söz ettirmeye başlamıştır. Duhoborların, geniş kitleleri kendi öğretileri etrafında örgütleyebilen belli başlı din adamları Ekatrinaslovski'de Siluan Kolesnikov, Tambov'da ise İllarion Pobirohin ve Saveley Kapustin olmuştur.⁵³ Gün geçtikçe daha geniş halk kitlelerini etkileyerek yayılan Duhobor hareketine karşı her türlü baskıcı ve cezalandırıcı metotlarla mücadele edip sonuç alamayan Rus yönetimi, çareyi onları lokalleştirerek belirli bir bölgeye hapsedmekte bulmuştur.

XIX. asrın ilk çeyreğinde İmparator I. Aleksandr'ın talimatıyla onlar Tavriya Guberniyası'nın Maripolskiy kazasının Moloçniya Vodı yöresine, nehir etrafındaki geniş arazilere sürülmüşlerdir. Duhoborların buraya sürülmeleri 1804-1816 yılları arasında da devam etmiştir.⁵⁴ Burada Bogdanovka, Tambovka, Spasskoe, Terpeniye, Gorloye kolonileri oluşturulmuştur. Saveliy Kapustin burada Duhoborlar arasında âdeta peygamber gibi yaşamış, Rus tarikatçıları ona büyük sempati beslemişlerdir.⁵⁵

---

⁵³ *Russkie Sektantı, İh Uçeniye, Kult i Sposobi Propakandı, "Bratskiy Trud Çlenov IV VseRossiyskogo Missionerskogo Siyezda"*, Redaktiroval M. A. Kalınev, Odessa, 1911.

⁵⁴ Klibanov, *a.g.e.*, s. 86.

⁵⁵ *Russkoye sektantı.*, s. 8.

1841'den itibaren Moloçını Vodı bölgesindeki Duhoborların Kafkasya'ya sürülme süreçleri başladığında yaklaşık 1000 kişilik bir grup burada elde ettikleri zenginlikleri terk etmek yerine tarikatçılıktan vazgeçerek tekrar Ortodoks inancına dönüp kiliseyle barışık yaşamayı tercih etmişlerdir.⁵⁶ Duhoborlara Azerbaycan'da da topluca ve birlikte yaşayacakları köyler, kasabalar teklif edilmiş, onlar da kabul edince topluca bu yerleşim birimlerine yerleştirilmişlerdir. Uzun ve meşakkatli süren göç ve sürgün hayatının etkisiyle onlar Azerbaycan'da daha sakin bir hayat yaşamaya başlamışlar ve eskisi gibi kendi itikatlarını yaymak için bir çaba göstermemişlerdir.

Saveliy Kapustin'in başkanlığındaki Duhoborlar âdeti bu Moloçını Vodı bölgesinde bir tarikat devleti kurmuşlardır. Bütün meselelerde son söz hep Kapustin'in olmuştur. Gerçi Duhoborlar orada 30 kişilik bir şûra da oluşturmuşlardır. Kapustin kendi konumunu daha da kuvvetlendirmek için İsa'nın kutsal ruhunun atadan oğula geçebildiğini ve böylece bazen ona da geçtiğini söyleyerek kendisine mistik bir konum kazandırmayı hedeflemiştir.

Kapustin'in ölümünden sonra hakimiyet, oğlu Vasili'ye geçmiştir. Vasili ve onun arkasından gelen İliaryanov'un içki düşkününü ve zayıf karaktere sahip olmaları bu cemaat arasında çözülme sürecini de beraberinde getirmiş ve bu örgütlü gücün iradesi tekrar şûraya geçmiştir. 40'lı yıllarda Duhoborlar Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine sürülünce buralarda da bir topluluk ve ayrı bir "Duhobor Devleti" olma şuurunu devam ettirmiştir. Kaynaklar, Kafkasya'daki Duhoborların muhafazakâr ve tutucu bir yapıya sahip olduklarını ifade etmişlerdir.⁵⁷

Kafkasya'ya ilk sürülen Rus Hıristiyan mezhepçileri Starobryatsevler (Eski Gelenekçiler) de Duhoborların bir kolu niteliğinde olan bir cemaattir.⁵⁸ Ancak biz bu cemaat hakkında ayrıca bir bilgi vermeyi tercih ediyoruz. Duhoborlar Azerbaycan'da en fazla Elizavetpol Guberniyası'na yerleştirilmişlerdir. XIX. asrın 80'li yıllarına ait istatistikî nüfus sayımı raporlarında bu guberniyada Novogore-

⁵⁶ Kİbanov, *a.g.e.*, s. 89.

⁵⁷ *Russkoye Sektanti*, s. 9.

⁵⁸ Rus patriarhı Nikon ve Çar Alekseyi Mihalloviçin 1650-1660 kilise reformlarından sonra kiliseden ayrılan ve kendilerini eski geleneğin devamçıları olarak gören Hıristiyan tarikatçılarıdır.

loe (446), Novospasskoe (202), Slavyanka (1426), Novotroitskoe (203) adındaki yaşam yerlerinde toplam 2.277 Duhobor tarikatı mensubu Rus yaşamaktaydı.⁵⁹ Tarihî Azerbaycan toprakları olan Tiflis Guberniyası'na bağlı Borçalı kazasına ise 7.132 Duhobor yerleştirilmiştir.⁶⁰

3.4.2. Molokanlar

Molokanlar üzerine araştırma yapanların ortak kanaati onların kilise hiyerarşisini kabul etmedikleri, haç yapıp ona ibadet etmeyi uygun görmedikleri yönündedir. Domuz eti yemez ve alkollü içecekler içmezler. Molokan kelimesini ilk defa XVIII. asrın sonlarında Rusya'da Ortodoks itikadına isyan ederek kiliseye gitmemeye başladıklarında Ortodokslar kullanmışlardır. Bu kelimenin anlamı konusunda çeşitli tezler ortaya atılsa da bunlardan en yaygın olanı, onların Mariopol bölgesinin Moloçnoy Vodı Nehri etrafına sürülmesiyle bu ismin onlar için kullanılmaya başlanmasıdır. Molokanlar'ın kendileri ise daha çok kutsal İncil metinlerine istinat ederek kendilerine İncil'de kullanılan "duhovnaya moloko" ifadesini yakıştırmaktadırlar. KGV yazışmalarında, rapor, genelge ve kararnamelelerinde Molokanların zararlı görüşlerinden, Ortodoks nüfusla sürekli çatışarak köylü isyanlarını tetiklediklerinden bahsedilmektedir.

Molokanlar da kendi içlerinde birkaç kola bölünmüşlerdir. Prıgunlar ve Subotnikler de Molokanların bir koludur.⁶¹ Kendilerini aslı kaynaklardan beslenen eski dinî geleneğin temsilcisi olarak görmüşlerdir. Onlar suyla vaftiz olmayı kabul etmeyerek, Hıristiyanlaşmanın kutsal ruh vasıtasıyla olduğuna inanmışlardır. Daha çok İncil'in ilk versiyonuna inanarak, ondan başka din büyüklerinin kitaplarını, kilise öğretilerini kabul etmemişlerdir. XIX. asrın ortalarına doğru Rusya'nın Astarhan, Saratov, Samara bölgelerinde Molokanların aktif destek verdikleri köylü hareketleri çok yaygın hale gelmiştir⁶² Onlar kıyametin yakın bir zamanda kopacağına

⁵⁹ H. A. Abelov, *Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Elizavetpolskogo Uezda Elizavetpolskiy Gubernii*, "Materialı dlya izučeniya ekonomičeskogo bita gosudarstvennih krestyan Zakavkazskogo kraya" T.VII, Tiflis, 1887, s. 212-213.

⁶⁰ Klibanov, *a.g.e.*, s. 90.

⁶¹ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsova 1844-1854), dok.98.

⁶² F. A. Agayev, *Vzaimotnoşeniye Molakan-Prıgunov S Çarskoy Administratsiyei v Severnom*

inanmışlardır. Nitekim Tambov Molokanlarından Lukyan Sokolov adlı biri, kendisini peygamber ilan ederek, 1836'da kıyametin kopacağı ileri sürmüştür.⁶³ İlginçtir ki o da kıyamet öncesi Molokanları Kafkasya'ya göç etmeye çağırmış, oradan da Kudüs'e hareket edeceklerini beyan etmiştir. Molokanlar 1830 senesinden itibaren Kafkasya'da görünmeye başlamışlardır. Aynı yıl Kızılkışlak'ta Don Kossaklarından oluşan Duhobor Rus ailelerine de ilk yerleşim birimleri kurdurulmuştur.⁶⁴

Kendisini peygamber ilan eden tarikat mensuplarından biri de Maksim Rudometkin'dir. O, Tambov Ruslarından. Önce Revan Guberniyası'nın Nikitin köyünde daha sonra da Lenkeran Guberniyası'nın Andreevka köyünde yaşamıştır. 1845 yılında Tambov'da Ortodoksluktan vazgeçerek yeni bir tarikat ilan etmiş ancak yargılanarak hapse mahkûm edilmiştir. 1848 senesine kadar Sibiry'a da mahkûm hayatı yaşadıkdan sonra oradan firar ederek Azerbaycan'a gelmiştir. O da kıyametin kopacağını ve bu yüzden herkesin yeni topraklara göç etmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁶⁵ İsa'nın yeniden dünyaya inme zamanının yaklaştığını da ilan eden bu adama Revan Guberniyası'ndaki tarikat mensuplarının çoğu iman etmiştir. Onun ünü ve etkisi Hıristiyanlar arasında günden güne yayılmıştır. Maksim Rudometkin'in öğretilerinin Kafkasya'da geniş yayılma alanı bulması onun 1853 yılında tekrar hapsedilmesiyle sonuçlanmıştır. Daha sonra ıslah amacıyla Rusya'daki Solovetski ve Suzdalski manastırlarına sürgün edilmiştir.

Günümüze kadar Azerbaycan'ın bazı bölgelerinde topluca, kendi kültürel kimlikleri, örf ve âdetleriyle yaşamaya devam eden Molokanlar, Rusya'da bir tarikat olarak yaklaşık 200 yıldan fazla zamandır varlıklarını sürdürmektedirler. Rus Hıristiyan tarikatçılığının en yaygın örneği olan bu insanların Kafkasya'daki hayatlarıyla ilgili çok az araştırma eseri yazılmıştır. Ancak Molokanların Azerbaycan'a göç süreci, göç ettikleri yerlerdeki faaliyetleri, itikatları, görüşleri, dinî liderleri, çarlık yönetimiyle ilişkileri, onlarla

---

Azerbaydjane Vo Vtoroy Polovine XIX veka, "Molodoy uçenyı", N.6, 2012, s. 335-338.

⁶³ A.y.

⁶⁴ *Zapiska O Russkih Pereselentsah- Sektantah v Kaspiyskoy Oblasti, AKAK, T.10, Tiflis, 1885, s. 281.*

⁶⁵ A.y.

İlgili yasal düzenlemeler vb. konularda arşivlerde çok sayıda belge bulunmaktadır. N. A. Abelov'un Bakü Guberniyası'nın ekonomik hayatını tasvir eden araştırmasında Molokanlarla ilgili bilgiler yer almaktadır. Abelov, kendi döneminde (XIX. asrın ikinci yarısı) Bakü pazarlarının köy ürünlerine olan ihtiyacının önemli bir kısmını onların karşıladıklarını bildirmektedir.

3.4.3. Staroobryatsı (Eski Gelenekçiler)

Bu Hıristiyan akımının Rus Ortodoks Kilisesi'ne karşı başlatmış olduğu ilk büyük ayaklanma, 1668-1676 yılları arasında yaşanan Solovetsk Ayaklanması'dır. Bu ayaklanmadan Eski Gelenekçilerin şarkılarında, şiirlerinde, ayinlerinde de sık sık bahsedilmektedir. Onların öğretilerinde Patrik Nikon ve çardan İblis'in hizmetçileri olarak bahsedilmekte, hatta çar Deccal'a benzetilmektedir. Onlara göre Deccal zulmünü artırdıkça kıyamet de yaklaşmaktaydı. Bu dönem Eski Gelenekçilerin ünlü liderlerinden birisi Papaz Avvakum idi. Avvakum ve arkadaşları, Ortodoks Kilisesi'ni kendilerine ait olarak görüyor ve adına "heretik" dedikleri hâkim Ortodoksları, kiliseden temizlemeye çalışıyorlardı. Fakat 1666-1667 yıllarında Rus Ortodoks Kilisesi'nin reformu kabul etmeyenleri heretik ilan etmesiyle bu sefer Eski Gelenekçiler yeni bir akım olarak meydana çıkmaya başlamışlardır.

Yukarıda bilgi verdiğimiz bu Rus tarikatçıları, Azerbaycan topraklarına en yoğun olarak yerleştirilmiş olan Hıristiyan grupların en önemli olanlarıdır. Bu gruplar dışında az sayıda da olsa kendilerini farklı isimlerle tanımlamış olan başka Rus mezheplerinden aileler de Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. 29 Kasım 1845 tarihli Duma Kafkasya Komisyonu'nun kararında şöyle denilmektedir: "*Komisyon bu konunun olağanüstü önemli olduğunu düşünerek acilen görüşmüş ve Rusya'nın bölgedeki siyasî, ekonomik, askerî çıkarları doğrultusunda bu Hıristiyan köylülerin Kafkasya'da yerleştirilmesini uygun görmüştür.*"⁶⁶

Rusya'nın çeşitli guberniyalarından bu Hıristiyan grupların Kafkasya'ya göç etmeye hevesli olduklarını da dikkate alan komisyon, yeni oluşturulacak yerleşim birimleri için hazine topraklarının yetersiz olacağı, özel mülk topraklarına Ruslar'ın yerleştirilmesi

⁶⁶ AKAK, T.X, (M.S Vorontsov 1844-1854), dok.97, s. 119.

imkânının araştırılmasını Kafkasya Genel Valiliği'nden istemiştir. 1880 yılı rakamlarında artık Kafkasya'da 76.000 civarında Hıristiyan tarikat mensubu bulunduğu tespit edilmiştir. Revan Guberniyası'na ilk gelenler, yerleşmiş oldukları köyleri kendileri seçmişlerdir. Eşsiz manzaralarıyla Göyçe toprakları onları hayran bırakmıştır.⁶⁷

Molokan ve Duhoborlar, Kafkasya'ya sürülmeden önce yaşadıkları Rusya guberniyalarının valilikleri; haklarında en ince ayrıntılarına kadar dosya oluşturmuş ve bu dosyaları kendileriyle beraber yerleşecekleri bölgelerin yetkililerine göndermişlerdir. Tambov, Orenburg, Kursk, Tavriçeski guberniyalarından gelen Molokanların dosyasında onların karakter özellikleri, kiloları, saçlarının renkleri, boyları, simaları, vs. en ince ayrıntılarıyla kaydedilmiştir.⁶⁸

Bütün bu sürgün boyunca Rusya'nın iç guberniyalarından yaklaşık 112 kilise görevlisi de kiliseyle ters düştükleri ve bu tarikatlara yakınlıkları nedeniyle görevden alınarak Kafkasya'ya sürülmüşlerdir. İçişleri Bakanlığı'nın KGV'ye ve bu papazların daha önce yaşamış oldukları Novorossiyski ve Bessarabiya guberniya valiliklerine gönderdiği mektuplarda bu papazların sürülmüş oldukları bölgelerde yaşayan Ortodoks Hıristiyan nüfus üzerinde nasıl bir etki uyandıracakları, onların Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde kullanılıp kullanılmayacaklarının da araştırıldığını görüyoruz.⁶⁹ Ortodoks kilise doktriniyle ters düşen bu papazların Azerbaycan'a yerleştirilen Ortodoks Ruslar üzerinde olumsuz etki yapabileceği ihtimali Rus idaresini endişelendirmiştir. KGV cevap mektubunda, alınacak bazı tedbirlerle bu papazların Ortodokslar üzerinde hiçbir olumsuz etkilerinin olamayacağı belirtilmiştir.⁷⁰

Gürcistan Devlet Arşivi'nde Kafkasya'ya sürülen bu papazların dosyaları vardır. Onlardan Azerbaycan vilayetlerine gönderilmiş olanların dosyaları tarafımızca incelenmiştir. İsim listesi şöyledir: Feodor Nesmolav, Vasili Alekseev, Prokofiy Anisimov, Mihail Berezutski, İvan Bogdanov, Grigori Polkovski, Feodor Vasiliyev,

⁶⁷ Nikolay Dingelstedt, *Zakavkazskie Sektanti, V ih Smeynom I Religioznom Bitu*, S. Peterburg, 1885.

⁶⁸ GDTA, F.240, op.2, ed.hr.221, L.1-50.

⁶⁹ GDTA, F.240,op.2, d.220, L.1-2.

⁷⁰ GDTA, F.240, op.2, d.220.

Aleksandr Vladimirov, İvan Vyahirev, Leontiy Gavrilov, İvan Galunovskiy, Akim Garhunovski, Pavel Glyadkov, Yakov Goluboviç, Konstantin Dobroserbov, Feodor Drozdovski, Egor Egorov, Efim Elanskiy, Alekspi Eremenko, İvan Jarlevski, Feodor İvanov, Nikolay İvanov, Fedor İdoloviç, İvan İzbolski, İvan İspolatov, Josif, İvan Krasov, İvan Kukolovski, İvan Kurşedolski, Grigori Makoşeviç, İvan Maslovski, Stepan Miller, Fedor Mihaylov, Petr Mispenko, Vasili Naumov, Fedor Nikolayev, Aleksandr Otraşkeviç, Afanasiy Petrov, İvan Petrov, Yakob Platonov, Petr Pakrovski, Filip Ponamarev, Petr Popov, Sergey Postişkov, Luka Preobrajenskiy, Yakob Prokapoviç, Petr Pryasnikov, Vasili Pogosinskiy, Kliment Rodseviç, Mihail Rışbaloviç, İvan Sadovskiy, Mina Sertevskiy, Vasiliy Sokolov, Nikolay Sokolov, Grigori Solovyev, Vasiliy Perentev, Petr Tihomirov, Aleksey Uspenskiy, Denis Folinskiy, Aleksandr Hohlovskiy, İvan Yakovlev, Vasiliy Yakubovskiy, Mihayil Yakobovskiy.⁷¹

Gürcistan Devlet Arşivi'ndeki diğer bir dosyada "cezaladırılarak" Kafkasya'ya sürülmüş olan başka bir papaz grubundan da bahsedilmektedir. 221 sayfalık dosyada bu 22 papaz hakkında da ayrıntılarıyla bilgiler yer almaktadır. Buradaki tutanaklardan, özellikle Sinod ve Gürcistan yegzarhiyası arasındaki yazışmalardan, onların durumları incelenerek bazılarının sürülmüş oldukları bölgelerde, ister radikal tarikat mensupları ister Müslüman ahali arasında olsun, misyonerlik faaliyetlerinde kullanılabilecekleri de bildirilmektedir. Ama ne yazık ki biz bu papazların Azerbaycan vilayetlerine yerleştirilip yerleştirilmediğini tespit edemedik.

Çarlık yönetimi çeşitli suçlara karışmış olan, kilise içi yolsuzluk olaylarında ismi geçen bazı keşişleri de bölgeye sürmüştür.⁷² Onlara göre bu Rus nüfusun buraya yerleştirilmesinin en azından Rus kültürünün bölgeye yayılması açısından önemi büyüktür. Diğer taraftan da yola gelmeyen tarikat mensuplarının Tatarlar arasında yaşadıkça kendi geleneksel dinlerine, vatanlarına bağlılıkları artacaktı. Yani bu süreçte bunların ıslahı da gerçekleşecekti. Nitekim daha sonraki yıllarda Ortodoks misyonerlerin onların arasında faaliyetlerde bulunarak bir kısmının geleneksel dinlerine dönmelelerini sağladığı da görülmüştür. Bu tarikatçı Rus kesimin, devlet

⁷¹ GDTA, F.240, op.2, d.220, L.43-44.

⁷² GDTA, F.240, op.2, d.176, L.119.

politikası gereği, topluca mahkeme kararları ve hükümet genelgeleleriyle Azerbaycan topraklarına göç ettirilmesinden sonra da onların göçünün arkası kesilmemiştir. Onlardan bazılarının Rusya'da kalan akrabaları, tanıdıkları da bu insanların ardınca Rusya'nın devlet kurumlarına başvurarak akrabalarının yaşadıkları yerlere göç etmek için izin istemişlerdir. Arşivlerde, dilekçe yazarak bölgeye yerleşme izni almak isteyen çok sayıda Rus'un dosyası vardır. Gürcistan Devlet Arşivi'nde yer alan bir belgeden Saratov Guberniyası'nın Tsaritsin bölgesinde yaşayan Molokan tarikatçı Gogotovlar ailesinin Şamahı kazasında yaşayan akrabalarının yanına yerleşmek için izin istedikleri, devletin de onlara orada toprak ayırdığı anlaşılmaktadır.⁷³ Arşiv belgelerinden, aynı zamanda Saratov'dan sürülmüş olan, F. İ. Kanigine ailesi örneğinde olduğu gibi pek çok Rus'un farklı köylerde göçebe bir hayat yaşadıkları, hiçbir yerde kayıtlarının bulunmadığı ve devlet kurumlarına oturma belgesi almak için başvurdukları da anlaşılmaktadır.⁷⁴

Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'ndeki KGV Devlet Emlak Komitesi Defterhanesi'ne ait belgelerde, bazı Hıristiyan köylülerin Dağıstan ve Güney Kafkasya'nın farklı bölgelerinde daha önce yerleştirilenlerinin Azerbaycan topraklarına yerleşmek için izin istediklerini görüyoruz. Onlar aynı zamanda toprak talebiyle devlet emlak komitesine de başvurmuşlardır. 1861 senesinde köylüler üzerindeki tahkimcilik yasası lağvedildikten sonra özellikle bu tür yer değiştirme başvuruları da artmaya başlamıştır. 1861 tarihli Emlak Komitesi yetkililerinin Bakü Valiliği'yle yazışmalarında Gavrilov, Neverev, Romanov, İlinoy soyadlı Rusların Derbent'ten Şamahı'ya gelip yerleşmesine izin verildiği ve onlar için hazine topraklarından toprak ayrılması imkânlarının araştırıldığı da anlaşılmaktadır.⁷⁵

Bazen de yerleştikleri bölgelerin iklim şartlarına uyum sağlayamayan Rus ailelerinin çaresizlikten Ortodoks itikadına döndüklerine şahitlik ediyoruz. Bu tarikatçı Rusların bağışlanmak veya başka önemli nedenlerden vatanlarına dönmek arzusuyla buldukları yerlerin âli makamlarına dilekçe yazdıklarını görüyoruz.⁷⁶ Azer-

⁷³ GDTA, F.240, op.2, d. 189, L.1-9.

⁷⁴ GDTA, F.240, op. 2, d.194, L.1-7, 1859.

⁷⁵ GDTA, F.240, op.1, d.459, L.1-8.

⁷⁶ GDTA, F.240, op.1, d.461, L.1-4.

baycan'ın bir bölgesinden başka bir bölgesine göç etmek isteyen Rusların izin taleplerine de arşiv dosyalarında sık sık rastlamak mümkündür.⁷⁷

Kafkasya Devlet Emlak Komitesi'ne Şamahı vilayetinin emniyet müdürü tarafından sunulmuş olan 1859 tarihli bir raporda Şamahı'nın Kızıl Ağaç köyüne yerleştirilmiş olan 110 Rus ailesinden 62 kişinin yerel makamlarla mutabakat sağlanmadan Salyan bölgesine göç ederek oraya yerleştiklerini öğreniyoruz. Bu yazışmalarda onların yerleşmiş oldukları yeni yerlerde iskân ve yasal barınma sorunlarının halledilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır.⁷⁸

1861'de köylüler üzerindeki tahkimcilik yasası kaldırıldıktan sonra Rus nüfusun Rusya'ya, kendi yurtlarına, dönmek için izin istediklerini daha sık görüyoruz. Şamahı'dan Kofoev ailesi Riga'ya, Şuşa'dan Krivunovlar Tavriya'ya, Şamahı'dan Evseevler Kutayisi'ye dönmek için izin talebinde bulunmuşlardır.⁷⁹ Bu tarikatçı köylüler Ortodoksluk mezhebine tekrar geri döndükleri gibi bazen de farklı Hıristiyan öğretilere rağbet göstermişler, mezhep değiştirmek için de devletten izin istemişlerdir. Lenkeran'daki Andreevka köyünün sakini T. K. Arhangelski'nin başvurusu üzerine Devlet Emlak Komitesi Bakü Guberniya Valiliği'nden onun Evangel tarikatına mensup herhangi bir Alman kolonisine yerleşmesine izin verilmesini istemiştir.⁸⁰

Çarlık Rusyası merkezî yönetimi, bu tarikatçı Hıristiyan köylülerin çalışabilecekleri işyerlerinin oluşturulmasını da yerel makamlardan ivedilikle istemiş, özellikle sanayi kuruluşlarında onların işe alınması ve buldukları bölgelerde her türlü sosyal sorunlarının halledilmesini KGV'den talep etmiştir.⁸¹

Tarikatçı Hıristiyan grupların her türlü sosyo-kültürel ihtiyaçları karşılanmış, onların bu yöndeki çoğu taleplerine devlet tarafından olumlu yanıt verilmiştir. Mesela Bakü Valiliği'nin aktif desteğiyle Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerine yerleştirilen Molokanların faaliyetlerinin koordine edilmesi, aralarındaki irtibatın geliştirilmesi,

⁷⁷ GDTA, F.240, op.1, d.458, L.1-3.

⁷⁸ GDTA, F.240, op.2, d.203, L.1-37.

⁷⁹ GDTA, F.240, op.1, d. 460, L.1-5, d.461, L.1-3.

⁸⁰ GDTA, F.240, op.1, d.467, L.1-9.

⁸¹ A.y, s. 119.

ilişkilerin yürütülmesi için merkezî Bakü'de yerleşen Bakü Molokan Cemiyeti kurulmuş, bu cemiyetin Molokanların yerleştirildiği çoğu bölgelerde şubeleri de açılmıştır. Nitekim Molokanların en yoğun olarak meskûnlaştıkları Şamahı, Altı Ağaç, Hil-Milli, Mereze gibi köy ve kasabalarda bu cemiyetin şubeleri faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Cemiyetin arşivinde Molokanların listesi, doğum ve ölüm tarihleri gibi ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.⁸²

Burada biraz da Azerbaycan guberniyalarının değişik kazalarına yerleştirilen bu Hıristiyan grupların sayısı üzerinde durmayı istiyoruz. Rusya Devlet Emlak Bakanlığı Kafkasya Komitesi'nin 1 Ocak 1859 tarihli verilerine göre Bakü Guberniyası'ndaki tarikatçı Molokanların sayısı 4.574'ü erkek 4.543'ü kadın olmak üzere toplam 9.117 kişi olarak gösterilmiştir. Doğum ve ölüm rakamları da ayrıca istatistikî tabloda yer almıştır. Bu tabloya göre 1 yılda 248'i oğlan, 164'ü kız olmak üzere toplam 412 kişi doğmuş, 114 erkek ve 91 kadın ise ölmüştür. Tabloda Ortodoksluğa dönenlerin sayısı da ayrıca belirtilmiştir. 22 erkek, 15 kadın tekrar eski mezheplerine dönmüşlerdir. 1 Ocak 1860 tarihi itibarıyla Bakü Guberniyası'nda ise Molokanların sayısı 4.686'sı erkek, 4.601'i kadın olmak üzere 9.287 kişi gösterilmiştir. Duhoborlar ise 1859 yılındaki rakamlarda 56 erkek, 42 kadın olarak kayıt altına alınmışlardır. Bunlardan da bir sene zarfında 2 erkek ölmüş, 8 oğlan ve 1 kız doğmuştur. 1860 nüfus dağılımını yansıtan tabloda ise Duhoborların sayısı 50 erkek, 41 kadın, başka bir tarikat mensubu olan Skoptslar ise 1860 rakamlarında 31 erkek 16 kadın olarak gösterilmiştir. Bakü Guberniyası'nda nüfus yoğunluğuna sahip olan bir başka tarikatçı Rus grubu Starobryatsevler ise 1859 senesinde 1.196'sı erkek, 1.142'si kadın olmak üzere 2.338 kişidir. Onların da doğum ve ölüm rakamları şöyledir: 36'sı oğlan ve 42'si kız olmak üzere toplam 78 kişi doğmuş, 25'i erkek ve 16'sı kadın toplam 41 kişi de ölmüştür. 1860 senesinde ise bu tarikat mensuplarının sayısı 1.207'si erkek, 1.168'i kadın olmak üzere toplam 2.375 kişi olmuştur. Özetle 1859 senesinde Bakü Guberniyası'nda 5.907 erkek, 5.792 kadın, 1860 senesinde ise 6.056 erkek 5.896 kadın tarikat mensubu Rus yaşamaktaydı.⁸³

⁸² ADTA, F.578, op.1, iş.4.

⁸³ GDTA, F.240, op 1, d.233, L.11.

Bakü valisinin onayladığı başka bir istatistikî belgede de Bakü Guberniyası'ndaki bu tarikatçı Rusların dağılımı gösterilmiştir. Şamahı şehir merkezinde Molokanlar 188'i erkek, 192'si kadın olmak üzere toplam 380 kişi gösterilmiştir. Şamahı'nın köy ve kasabalarında ise Molokanlar 2.663'ü erkek 2.555'i kadın olmak üzere toplam 5.218 kişi idi. Diğer tarikat mensuplarının Şamahı şehir merkezindeki dağılımı ise şöyle idi: Subotnikler 19 erkek, 16 kadın; Skoptsovlar 29 erkek, 14 kadın.⁸⁴

Bakü Guberniyası'nın İran'la sınırdaş başka önemli bir şehri olan Lenkeran şehir merkezinde Molokanlar 61'i erkek, 63'ü kadın olmak üzere 124 kişi, Subotnikler 119'u erkek, 114'ü kadın olmak üzere 233 kişi, Skoptsovlar ise 2 kişiydi. Lenkeran şehir merkezinde toplam 405 tarikatçı Rus yaşamaktaydı. Lenkeran'ın köy ve kasabalarına yerleştirilen Rus gruplar ise şöyleydi: Molokanlar 1.179'ü erkek, 1.200'ü kadın; Subotnikler 1.069'u erkek, 1.038'i kadın; Skoptsovlar 72'si erkek, 55'i kadın olmak üzere toplam tarikatçı nüfusu 4.676 kişiydi.

Şuşa bölgesinin köy ve kasabalarında ise Molokanlar 591'i erkek, 582'si kadın toplam 1.113 kişi; Nuha'da Molokanlar 6'sı erkek, 9'u kadın, Skoptsovlar 3'ü erkek, 2'si kadın toplam 20 kişi idi. Bu rakamlara göre o tarihte Bakü Guberniyası'nda 6.061'i erkek, 5.897'si kadın olmak üzere toplam 11.958 Hıristiyan tarikat mensubu Rus yaşamaktaydı.⁸⁵

Rus tarikatçıların yoğun olarak yerleştiği ikinci Azerbaycan guberniyası Yelizavetpol (Gence) Guberniyası'ydı. Karabağ bölgesine Gülistan, Bolukas, Barise, Kızıl Kışlak, Karabulak ve Giryek köylerine 874'ü erkek ve 873'ü kadın olmak üzere toplam 1.747 kişi yerleştirilmiştir. Yelizavetpol Guberniyası'yla ilgili sunmuş olduğumuz bu rakamlar, göç dalgasının henüz yeni başladığı 1844 Nisan ayı rakamlarıdır.⁸⁶

Revan Guberniyası, Rusya'nın Azerbaycan ve Türkiye'ye yönelik stratejik askerî-siyasî hesapları doğrultusunda Ermenileştirilmekte ve Hıristiyanlaştırılmaktaydı. Revan Hanlığı'nın işgaline kadar bu coğrafya Türk-Müslüman coğrafyasıydı. XIX. asırda yaşamış Rus

⁸⁴ GDTA, F.240, op.1, d.213.

⁸⁵ GDTA, F.240, op.1, d.213, L.40.

⁸⁶ *Kolonialnogo Politika*, T.II, s. 272.

tarihçi F. T. Markov, guberniyanın etno-demografik durumunu incelediği makalesinde şöyle yazmaktadır: “1828’de Revan Hanlığı’nın Rusya ile birleştiği tarihe kadar ve ondan sonra da Türk nüfus bölgede çoğunlukta olmuş ve egemenliği elinde bulundurmıştır. 1830’lu yılların sonu ve 1840’lı yılların başında Türkler buradan İran’a ve Türkiye’ye göç ettirilmeye çalışılarak onlardan boşalan yerlere aynı devletlerden getirilen Ermeniler yerleştirilmiştir. Buranın yerel halkı olan Türkler, hâlâ daha guberniya topraklarından göç ettirilmektedirler.”⁸⁷

Revan Guberniyası Aleksandropol vilayetinde 771’i Duhobar ve 83’ü Molokan olmak üzere toplam 1.873 tarikatçı yaşamaktaydı.⁸⁸ Revan Guberniyası’nın Nahçıvan vilayetinde tarikatçı Ruslar, Revan valisi N. N. Karmalina’nın şerefine kurulmuş olan Karmalinovka köyünde yaşamaktaydılar. 1871 yılı rakamlarına göre burada 31 Rus ailesi bulunuyordu.⁸⁹ Revan Guberniyası’nın geneliyle ilgili başka bir istatistikî tabloda buraya yerleştirilen tarikatçı Ruslara dair detaylı rakamlar yer almaktadır. Ocak 1861 tarihinde guberniyada Rus tarikatçılardan 2.177’si erkek, 2.207’si kadın olmak üzere toplam 4.384 kişi yaşamaktadır. 1862 senesi verilerine göre ise bu rakam 2.221’i erkek ve 2.281’i kadın olmak üzere 4.502 kişiye yükselmiştir. Bu bir senelik zaman diliminde Revan Guberniyası’nda 200 kişilik nüfus artışı olmuş, 42’si erkek ve 40’ı kadın olmak üzere toplam 82 kişi de ölmüştür.⁹⁰ Aynı tarihte, yani Ocak 1862 itibariyle de Bakü Guberniyası’nda 6.369 erkek, 6.175 kadın olmak üzere toplam 12.544 Rus tarikatçısı yaşamaktaydı.⁹¹

Rus nüfus Azerbaycan’a yerleştirilmeden önce bunların hangi bölgelere yerleştirilmelerinin siyasî, sosyal ve ekonomik açıdan daha uygun olacağı çarlık idaresince araştırılmış ve bu yönde ayrıntılı raporlar hazırlanmıştır. Merkezî hükûmet kurumlarına Kafkasya Genel Valiliği tarafından sunulan raporlarda özellikle Azerbaycan’ın en verimli ve stratejik bölgeleri olan Karabağ, Şeki,

⁸⁷ F. T. Markov, “Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Erivanskogo Uezda”, *Materialı Dlya İzuçeniya*, T. 1, s. 5.

⁸⁸ *Materialı Dlya İzuçeniya Ekonomičeskiy Bita Gosudarstvennih Krestyan Zakavkazskogo Kraya*, T.3, Tiflis, 1886, s. 461.

⁸⁹ N. K. Nikiforov, *Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Zapadnoy Çasti Nahiçivanskogo Uezda Erivanskogo Gubernii*, “Materialı Dlya İzuçeniya”, T.1, Tiflis, s. 562.

⁹⁰ GDTA, F.240, op.1, d.804, L.4-5.

⁹¹ A.y.

Şirvan ve Talış hanlıklarının topraklarında bu Hıristiyan grupların yerleştirilmesinin daha uygun olacağı görüşü belirtilmiştir.⁹²

KGV'nin 1844 yılı kayıtlarına göre Azerbaycan'ın dört bölgesindeki 14 köyde Rus nüfus yerleştirilmiştir. Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgelere yerleştirilen ve geriye vatanlarına dönmeleri sadece Ortodoksluğa dönüş şartına bağlanan bu insanların bazıları, yeni arazi ve iklim şartları ile millî kültürel şartlara uyum sağlamada zorluk çekmişlerdir. Hükûmet ne kadar onların sosyal-ekonomik sorunlarını halletmeye çalışsa da ortada halen çözüm bekleyen bir yığın sorun vardı. Ruslar içinden bazıları Müslüman Türkler arasında fazla tutunamayınca, dönüş için yollar aramışlardır. Bu yüzden de yasalardan faydalanarak eski Ortodoks dinlerine geri döndüklerini ilan etmişler ancak yetkililer onların vatanlarına geri dönmelerini engellemeye çalışmışlardır.⁹³ Onların bu yöndeki dilekçeleri olumsuz karşılanmıştır. Mesela Şamahı'dan Molokan Klimuşkina ailesi Rusya'nın Tambov vilayetine dönmek için izin istemiş, ancak olumlu yanıt alamamıştır.⁹⁴ Bazen de Lenkeran bölgesinden Salyan'a göç eden 62 aile örneğinde olduğu gibi Ruslar hiçbir yetkili merciden onay almadan kendi inisiyatifleriyle ya Azerbaycan'ın bir bölgesinden kendileri için daha iyi yaşam koşullarının var olduğuna inandıkları başka bir bölgesine ya da Rusya'ya göç ederek oraya yerleşmeye çalışmışlardır. Ancak bu durum onların oralarda daha ciddi zorluklarla karşılaşmalarına neden olmuştur.⁹⁵

Yukarıda farklı nedenlerden dolayı cezalandırılarak görevlerinden azledilen bazı Hıristiyan din görevlilerinin de Kafkasya bölgesine sürgün edildiğinden bahsetmiştik. Bu din görevlileri belli bir dönem kilise yetkililerinin denetiminde güven tazeleme dönemi yaşadıkdan sonra Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti aracılığıyla, özellikle de Azerbaycan'ın batı bölgelerindeki misyonerlik çalışmalarına da katılmışlardır. Cemiyetin misyonerlerine dair bilgilerin yer aldığı dosyalarda bu durumda olan din görevlilerinin bölgede çalışmış olduklarını öğreniyoruz. Mesela Rusya'nın

⁹² F. Bağirov, *Pereselençeskaya Politika*, s. 47.

⁹³ *GDTA*, F.24, op.2, d.190, L.1-33.

⁹⁴ *GDTA*, F.240, op.2, d.301, L1-4.

⁹⁵ *GDTA*, F.240, op.2, d.203, L.1-38.

Vologodski ve Voronej bölgelerinden sürgün edilen A. Pravdina ve Y. Starinskogo bu misyonerler arasındadırlar.⁹⁶

Radikal tarikatçılar için oluşturulan bazı yerleşim birimlerine ülkeye kaçak gelen, oturma izni olmayan Rusların da yerleştirildiğini görüyoruz. Bakü Valiliği defterhanesine ait olan bir belgede F. İ. Lukyaniv ve G. Soblev isimli Rusya'nın Vitepsk bölgesinden olan tarikatçıların Lenkaran bölgesinde kaçak yaşadıkları anlaşılmaktadır.⁹⁷ Devlet hazinesine ait topraklardan her Rus yerleşimci aileye toprak ayrılmasına, onlara Müslüman ahaliye tanınmayan haklar ve muafiyetler verilmesine rağmen bazen bu yerleşimcilerin Müslümanlara ait topraklara da devletin yardımıyla el koyarak oraları özelleştirmeye çalıştıklarını görüyoruz. Mesela Şamahı'ya bağlı Merezi köyünün sakinleri konar-göçer Türk aşireti Arap Şahverdilere mahsus Alatava yurt yeri, Ruslarca zapt edilmiş, bu aşiret mensuplarının Rus makamlarına yazdıkları şikâyet dilekçeleri adil bir şekilde araştırılmamıştır. Rus yetkililer onların göçebe hayatı yaşadığını ve evlerini terk edip gittiklerini gerekçe göstererek orada yaşamadıkları için Rus yerleşimcilerden yana tavır takınmışlardır.⁹⁸ Bazı Azerbaycan vilayetlerinden verimli hazine arazileri Rus yerleşimcilere verildiğinden, buralarda yaşayan Türklere ait meraların Ruslara verilmesine karşı ciddi tepkiler ortaya konmuştur. Kafkasya Göç İdaresi memurları da raporlarında bu durumu tespit ederek Müslüman nüfusun haklı olduğu yönünde kanaat bildirmişlerdir.⁹⁹

Molokanlar ve Duhoborlar sayıca ağırlıkta olsalar da Azerbaycan topraklarına yerleştirilen başka az sayıda tarikatçı Rus grubu da Skoptsovlardı.¹⁰⁰ 1859 yılı Bakü Guberniyası'nın defterhanesine ait olan bir belgede, guberniyanın çeşitli bölgelerine yerleştirilen bu tarikatçıların toplam sayısı 53 kişi olarak gösterilmiştir.¹⁰¹ Bu şahısların Rusya'nın hangi bölgesinden ve hangi idarî mahkeme

⁹⁶ *GDTA*, F.240, op.2, d.220.

⁹⁷ *GDTA*, F.240, op.1, d.456.

⁹⁸ *GDTA*, F.240, op.1, d.1228, L.1-9.

⁹⁹ *ADTA*, F.36, op.1, İŞ. 52, L.51.

¹⁰⁰ XVIII. asırda ortaya çıkmış bir tarikattır. Bu tarikatın inancına göre insan maneviyatının, ruhunun kurtuluşu çocuk ana rahmine düştüğü an başlatılmalıdır. Bu tarikat da kiliseden ayrılarak köylüler arasında yayılmaya başlayınca çarlık idaresi onları Rusya'nın iç guberniyalarından Sibirya'ya sürmeye başladı.

¹⁰¹ *GDTA*, F.240, op.1, d.213, L.41-44.

kararıyla Azerbaycan'a sürüldüğüne dair arşivde ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Azerbaycan'daki Skopts tarikatçılarının yerleşim listesi aşağıdaki gibidir:

1. Petr Petin: Petersburg'dan 1844 senesinde ceza almadan Şamahı'ya sürülmüştür.

2. Ulyana Horeva: Orlov Guberniyası'ndan devlet köylüsü. 1844 senesi Orlov Ceza Mahkemesi'nin kararıyla ceza almadan Şamahı'ya sürülmüştür .

3. Yakov Leonovdud: Smolenski'den devlet köylüsü. Smolensk Ceza Mahkemesi'nin kararıyla ceza almadan sürülmüştür.

4. Anton Navalnev: Kurski devlet köylüsü. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1845 senesinde sürülmüştür.

5. Matrena Darofeeva: Tula Guberniyası'ndan devlet köylüsü. Tula Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1846'da sürülmüştür.

6. Kupriyan Maksimov: Lifliyandskoy Guberniyası'ndan devlet köylüsü. Liif Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1846'da sürülmüştür.

7. İvan Samakin ve Parfan Alekseyev: Tula devlet köylüleri. Rijskoy Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1846'da ceza almadan sürülmüşlerdir.

8. Andrey Gorlin: Bessarabiya'dan devlet köylüsü. Bessarabiya Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür

9. Damna Jilna.

10. Sestri Afrosinya.

11. Praskovya ve Ana Minadora: Saratov'dan devlet köylüleri. Saratov Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1845'te sürülmüşlerdir.

12. İvan Jarkov.

13. Oğlu Timofey: Ufa'dan tüccar. Orenburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1847 senesinde sürülmüştür.

14. Praskovya Durdina: Petersburg meşşan ailesi. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür.

15. Praskovya Matveyeva: Orlov devlet köylüsü. Orlov Ceza Mahkemesi'nin kararıyla, 1844'de sürülmüştür.

16. Matvey Romanov: Petersburg'dan tüccar. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

17. Praskovya Tihonova.

18. Agafya Barisova: Petersburg'dan. Meşşan ailesine mensup.

Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

19. İvan Yakovlev: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür

20. Aleksey Klopov: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1842'de sürülmüştür.

21. Aleksey Vasiliyev: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür.

22. Sergey Popov: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

23. Feodor İvanov: Bessarabiya devlet köylüsü. Bessarabiya Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1848'de sürülmüştür.

24. Feodor Lautin: Petersburg'dan Meşşan ailesine mensup. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

25. Markel Çarnih: Saratov'dan devlet köylüsü. Saratov Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1848'de sürülmüştür.

26. Petr Russkiy: Odessa'dan tüccar. Bessarabiya Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

27. Fedor Fedorov: Tula devlet köylüsü. Tula Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1839'da sürülmüştür.

28. Dmitriy Andreev: Kostromskiy Guberniyası. Kostromskiy Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1845'de sürülmüştür.

29. Parfen Migaçev: Kişinev şehri. Bessarabiya Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1846'da sürülmüştür.

30. Avdotya Vinogradova: Oostromskiy Guberniyası'ndan köylü. Kostromskiy Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1845'te sürülmüştür.

31. Varfolomey Dmitriyev: Kaluga Guberniyası. Kaluga Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1845'te sürülmüştür.

32. Pavel Patrov: Kurskiy devlet köylüsü. Kurskiy Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür.

33. Vasiliy Petrov: Petersburg'dan. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1842'de sürülmüştür.

34. Petr Feodorov: Tver devlet köylüsü. Moskova Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1850'de sürülmüştür.

35. Ivan Mazanov: Saratov hazine köylüsü. Saratov Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1845'te sürülmüştür.

36. Tihen Holadsenko: Odessa'dan Meşşan ailesine mensup. Herson Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1849'da sürülmüştür.

37. Minadora Saveleva: Kostrom devlet köylüsü. Kostrom Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür.

38. Varvara Çikina: Orlov'dan. Şamahı Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1853'te sürülmüştür.

39. Matvey Vihrov: Smolenski'den köylü. Petersburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1850'de sürülmüştür.

40. Nastisiya Mihaylova: Orlov devlet köylüsü. Peterburg Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1847'de sürülmüştür.

41. Grigoriy Vasiliyev: Kostromskiy köylüsü. Kosromskiy Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür.

42. İvan Burnusov: Orlov'dan. Orlov Ceza Mahkemesi'nin kararıyla 1843'te sürülmüştür.

43. Savistiyan Gladkov: Kurski devlet köylüsü. Fyatejskoy Kaza Mahkemesi'nin kararıyla 1850'de sürülmüştür.

44. Nastasya i Aksina Kusakini: Saratov'dan. Saratov Ceza Mahkemesi'nin kararıyla sürülmüştür (Lenkeran).

45. Platon Belkin : Orlov devlet köylüsü.

46. Abram Zaytsov: Orlov devlet köylüsü. 1847'de sürülmüştür.

47. Nastasya İlina ve kızı: Şamahı Guberniya Valiliği'nin kararıyla yerleştirilmişlerdir.

48. Mariya Mihaylova: Orlov köylüsü. 1850'de sürülmüştür.¹⁰²

Rusya politikasını belirleyen çevreler, şartlar müsait oldukça daha fazla Rus nüfusun Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi imkânlarını araştırmış, bu yönde raporlar, değerlendirmeler hazırlamış, komisyonlar kurarak yeni göç dalgası için altyapı hazırlığını sürdürmüştür. 8 Mayıs 1847 tarihli Kafkasya Komisyonu Başkanı A. İ. Çernişev'in Çar I. Nikolay'a sunmuş olduğu raporda daha fazla Rus nüfusunun bölgede yerleştirilmesi imkânlarının araştırılması ve burada meskûnlaşan Rusların ekonomik-sosyal sorunlarının çözülmesi amacıyla Kafkasya Yönetim Şûrası üyesi S. S. Fadayev başkanlığında Hıristiyan nüfusun Kafkasya'ya yerleştirilmesi yönünde çalışma yapan bir komisyonun kurulmasına karar verildiği belirtilmektedir.¹⁰³

¹⁰² GDTA, F.240, op.1, d.213, L.41-44.

¹⁰³ Koloniolnogo Politika, T.II, s.274.

I. Nikolay tarafından bu belgenin üzerine yazılan kayıta Devlet Emlak Bakanlığı'yla birlikte bölgede yeni yerleşim yerlerinin açılması için daha fazla hazine topraklarının ayrılması imkânlarının araştırılması istenmiştir. Çerçişev'in I. Nikolay'a sunmuş olduğu aralık ayı raporunda ise Rus göçmenlerin durumu konusunda bilgi verilmekte, Hıristiyan nüfusun yerleştirilmesi işinden sorumlu olan komisyonun çalışmaları sonucu Şamahı, Şuşa ve Lenkeran bölgesinde yaklaşık 1.073 Rus ailesinin daha yerleştirilebileceğine dair çara bilgi sunulmaktadır.¹⁰⁴

Başka bir komisyon raporundan ise her sene 200-300 kadar Ortodoks Rus ailenin Azerbaycan'daki hazine topraklarına yerleştirilmesinin planlandığı anlaşılmaktadır. Ortodoks nüfusun yerleştirilmesine paralel olarak tarikat mensubu Rusların da bu topraklara yerleştirilmesinin devam edip etmemesi, yerel yöneticilerin ve komisyonun onlar hakkında vereceği raporların sonucuna bağlanmıştır. Onların Ortodoks nüfus ve devletle ilişkilerinin seyri, ıslah durumları, yerel şartlara uyum sağlama seviyesi ve Rusya'nın Kafkasya politikaları açısından faydalılık durumları iskânın geleceği açısından etkili olmuştur.¹⁰⁵

Göç dalgasının ilk yıllarında Azerbaycan Türkleri bu yerleşimcilerle her türlü yardım etmiş, devlet de yerleşimcilerin yeni yerlerde tutunabilmesi için bütün gerekli yardımları sağlamış ve onlara bir takım imtiyazlar vermiştir.

XIX. asrın sonlarına doğru Rus yönetimi artık çıkardıkları yeni yasalarla politikalarını pekiştirmeye çalışmışlardır. 15 Nisan 1898 tarihli Bakanlar Kurulu kararına göre artık boş hazine arazileri yalnız Rus kökenliler için ayrılabilir. Yelizavetpol Bölge Valisi Lutsau, 1900 senesinde İçişleri Bakanlığı'na yazmış olduğu raporda, Rus nüfusun Müslümanlar üzerindeki kültürel baskısı ve onların dinî-millî duygularının zayıflatılması açısından Tatar (Türk) köylülerinin arasına yerleştirilmelerini teklif etmiştir ki bu, Hıristiyanlık propagandaları açısından son derece önemli görülmekteydi.¹⁰⁶

Çarlık yönetiminin göç ve iskân siyasetinde Sinod'a önemli görevler düşmekteydi. Yeni kurulan Rus köylerinde kiliseler, kilise

¹⁰⁴ *Kolonialıgı Politika*, s. 275.

¹⁰⁵ AKAK, T.X, (M.S.Vorontsova 1844 -1854), dok.95, s. 112.

¹⁰⁶ İ. Baberovski, *Vrag Est Vezde, Stalinizm na Kafkaze*, M, 2010, s. 24.

okulları açılmış, bütün bu faaliyetler Sinod'un kontrolünde devam etmiştir. Misyonerlik ve Hıristiyanlaştırma faaliyetleri, devletin bütün kurumlarınca farklı alanlarda bir devlet politikası olarak sürdürülse de özellikle Gürcistan Yegzarhiyası, kiliseler ve 1860 sonrası Sinod'un bünyesinde kurulan Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetleri öne çıkmaktadır. Bu misyoner cemiyet, bölgede neredeyse bir ordu kadar kadro bulundurmıştır. Ayrıca kiliselerini, okullarını hatta kendilerini Müslümanların muhtemel saldırılarından korumak için silahlı birimler bile kurmuşlardır. Rusya'nın değişik guberniyalarındaki manastırlar da bölgenin Hıristiyanlaştırılması çalışmalarına destek vermiştir. Bunlardan Pisunskiy, Novafonskiy ve Drandskiy manastırlarının Azerbaycan'daki kiliselere yaptıkları yardımlarla ilgili arşivde fazlasıyla belge bulunmaktadır.

Radikal tarikatçı Ruslar, Azerbaycan topraklarına yerleştirildikten hemen sonra onlar arasında Ortodoks misyonerlik faaliyetlerine de hemen başlamıştır. Sinod bunların tekrar Ortodoks inancına kazandırılmasını amaçlamıştır. Guberniya valilik arşivlerinde bu Hıristiyan cemaatlerin yerleştirildiği yerlerdeki cemiyet faaliyetleriyle ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır.

Bakü Guberniya Valiliği'nin yazışmalarından oluşan arşiv dosyalarında Rusların yerleştirildiği kasaba ve köylerde sosyal, kültürel sorunlardan da söz edilmekte ve devlet kurumlarının kendi aralarında koordinasyon sağlayarak bu sorunları çözmeye çalıştığı görülmektedir. Sinod'a hitaben yazılan mektuplarda da özellikle kilise ve dinî okul ihtiyacı vurgulanmaktadır. Bakü Guberniya Defterhanesi'ne ait bir belgede acilen Nikolayevka, Petropavlovka, Borispol gibi köylerde kilise inşa edilmesinin öneminden bahsedilmekte ve Maliye Bakanlığı'ndan bu iş için para ayırması istenmektedir.¹⁰⁷

Başka bir belgeden 1859 senesi Bakü Guberniyası'nın nüfus sayımına göre artık 12.604 bin Ortodoks Rus nüfusun Azerbaycan'a yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Radikal tarikat mensubu Ruslar'dan sonra 1834 senesinde Ortodoks Ruslar'ın da ülkeye yerleştirilmesi konusunda karar alınmış ve takip eden yıllarda Hıristiyan nüfusun,

¹⁰⁷ Bağirov, *Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane*, s. 77.

Müslüman nüfusla mukayesede, azlık olmasına rağmen ekonomik ve sosyal alanda çok etkin oldukları görülmüştür.¹⁰⁸

Bakü Guberniyası'na yerleştirilen Ruslar, Rusya'nın güney vilayetleri ve İdil boyu bölgeleri olan Saratov, Voronej, Tavriçeski, Tambov, Orenburg, Bessarabiya'dan getirilmişlerdir. Lenkeran kazasının köy ve kasabalarına ise Ruslar 1838'den itibaren yerleştirilmeye başlanmışlardır. Prişip ve Nikoloyevkaya 1840'de, Novogolka ve Astarahankaya 1845'de, Andreevkayaise 1847'de kurulmuştur.

XIX. asrın sonlarına doğru artık Rus nüfus ister Bakü'de olsun isterse diğer guberniyalarda olsun hızlı şekilde artmıştır. 1886 senesinin nüfus verilerine göre Kuzey Azerbaycan'ın şehir nüfusunun % 10.44'ü Ruslar'dan oluşsa da bu rakam 1897 verilerinde epey artış göstermiştir. Mesela iki önemli şehirde bu nüfus oranı şöyleydi: Bakü % 34.82 Lenkeran % 15.68.¹⁰⁹ Aynı yıllarda Molokanların Şamahı ve Gökçay bölgelerine yerleştirilmelerine de devam edilmiştir.¹¹⁰

---

¹⁰⁸ A.g.e, s. 85.

¹⁰⁹ E. Muradaliyeva, *Goroda Severnogo Azerbaydjana Vo Vtoroy Polovine XIX veka, İzdatelstva. Bakinskogo Universiteta*, 1991, s. 84.

¹¹⁰ Muradaliyeva, a.g.e, s. 85.

3.5. Muğan Projesi

Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da gerçekleştirmeye çalıştığı en büyük Ortodoks Rus projesi, Muğan Projesi'dir. Doğrudan imparatorun himayesinde bölgeye gönderilen çeşitli inceleme heyetleri Aras ve Kür nehirleri arasındaki büyük arazilerin bütün yerel özelliklerini, iklim şartlarını, toprağın verimliliğini vs. öğrenerek burada büyük bir Rus yerleşiminin gerçekleştirilmesi imkanlarını araştırmışlardır.¹¹¹ Muğan bölgesinde ilk Rus kasabası 1860'lı yıllarda kurulmuştur.¹¹²

Muğan Ovası, Kür (Kura) ve Aras ırmakları boyunca uzanırken, aynı zamanda Talış Dağları'na da yakın bir coğrafi mekânda yer almaktadır. İran sınırı boyunca uzayan bu geniş topraklarda Şahseven Türk boyuna ait nüfus yaşamaktaydı. Bu bölge Bakü Guberniyası'nın Cevat ve Lenkeran kazalarına bağlıydı. Buranın yerel Müslüman halkı Muğan'ın Aras ve Kür nehirleri kıyısı boyunca Talış Dağları etrafında, Salyan Ovası'nda meskûnlaşarak geçimini hayvancılık, tarım ve balıkçılıkla sağlamaktaydı. İran sınırı boyunca kuzey sınırları Dağıstan'a, Kahetya'nın içlerine doğru genişleyen bu bölgede büyük bir Rus vilayeti oluşturma fikri daha Knez Dundukov-Korsakov'un (1820-1893) zamanında oluşmuş ve ilk Rus köyü olan Petropavlovka'nın inşasına başlanmıştır. Bu köy 1868 yılında Güney Kafkasya'dan göç eden 70 Rus ailesinden müteşekkildi. Petropavlovka'da başarılı bir Rus yerleşim biriminin oluşturulması, Kafkasya Genel Valisi G. S. Golitsin'in bölgenin Ruslaştırılma-

¹¹¹ S. A. Melik-Sarkisyan , *Muganskaya Step. Estestvenno –İstoriçeskiy i Selsko-Hozyaystvenniy Oçerk*, SPB, 1897, s. 2.

¹¹² M. N. Avdeev, *Mugan i Muganskaya Step*, Baku, 1927, s. 16.

sıyla ilgili projelerini güncel hâle getirerek hızlandırmıştır. Onun talimatıyla Kafkasya'nın her bir guberniyasında farklı alanlardan uzmanların katılımıyla komisyon kurulmuş, yeni Rus yerleşim birimlerinin inşası için uygun araziler tespit edilmiş, burada alt yapı çalışmalarına başlanmıştır.¹¹³

Rusya İçişleri Bakanlığı'na ait arşiv belgelerinden, Rozalion-Soşalskiy soyadlı bir müfettişin Bakü Guberniyası Devlet Hazine İdaresi'nin memurlarıyla birlikte guberniyadaki yerleşime açılacak hazine topraklarının tespit edilmesi amacıyla görevlendirildiğini öğreniyoruz.¹¹⁴ Bakü Guberniyası'na bağlı Muğan bölgesine yaklaşık bir milyon Rus'un yerleştirilmesi planlanmıştır. Bu kolonilerin oluşmasıyla Doğu Kafkasya'nın merkezi tamamen Ruslaştırılmış olacaktı. Artık Muğan'da inşaat ve altyapı çalışmaları hızlanmış, boş arazilerin verimli hale getirilmesi amacıyla Büyük Sarıcalı, Golitsin, Vorontsov sulama kanallarının inşasına başlanmıştır. Toprak Komisyonu Başkanı Krivoşin, Muğan Projesi'yle ilgili olarak "*Burada Rus projesi başladı ve bu proje bizimle daha çok güç ve kuvvet bularak gelişecektir*"¹¹⁵ demiştir.

Bu, jeostratejik açıdan da Rusya için çok önemli bir projeydi. Bu projenin uygulanmasında Azerbaycan'ın Hıristiyanlaştırılması niyeti yanında Osmanlı korkusu da yatmaktaydı. Ruslar olası bir Kafkasya isyanı sırasında Osmanlı ordularının Urmiye'ye girerek Küçük Asya'da konuşlanan Rus askerî birliklerini kuşatacağından ve daha sonra Kars ve Batum'u ele geçirebileceklerinden endişe etmiştir. Rusya kendi açısından uluslararası konjoktörün en zor zamanında böyle bir saldırının olabileceğini düşünerek Osmanlı'yı, Gürcü ve Ermenileri de özerklik vaadiyle yanına çekerek Dağıstan'a kadar uzanan bölgeyi ele geçirebileceğini düşünmüştür.¹¹⁶ Bu yüzden Kafkasya'nın doğusunda Rus askerî birliklerine aktif lojistik destek sağlayacak yaklaşık bir milyonluk Rus nüfusun varlığı da Rusya için çok önemli olmuştur. Ruslar bu büyük Mugan Rus vilayetinin ileride çevredeki bütün bölgelerde Rus nüfusun çoğalmasında lojistik rolü üstleneceğini düşünmüşlerdir. Muğan Projesi bu

¹¹³ ADTA, F.391, say.1, iş.33, L.392.

¹¹⁴ GDTA, F.12, op.3, d.4, L.4-42.

¹¹⁵ Zapiska Glavno Upravlyayşego, s. 30.

¹¹⁶ Novaya Ugroza Ruskomu Delu, s. 61.

açından Azerbaycan'ın ve bölgenin tamamının kaderini değiştirecek nitelikte önemli bir proje idi.

Petropavlovka'dan sonra burada oluşturulan ikinci köy, Nova-Nikolayevka'ydı. Buraya da Ruslar Ekatrinaslavyanski, Herson, Bessarabiya'dan getirilmiştir. Bu yeni kurulan köylerin sulama işlerinin yapılabilmesi için Rus idaresi Maevski başkanlığında bir mühendis grubunu da kanallar inşa etmek üzere bölgeye göndermiştir. Üçüncü Rus yerleşim birimi ise Novo-Aleksandrovka'ydı. Bu köyün su ihtiyacını karşılamak için Golitsin kanalı diye adlandırılan yeni bir kanal inşa edilmişti. Aleksandrovka'da diğer iki köyde olduğu gibi kilise ve okul binaları yapılmıştır. Yalnız Ruslar burada Aras ve Kür nehirlerinin daima taşma tehlikesi olduğunu dikkate almamış ve gerçekleşen bir taşkınla Aleksandrovka köyü sular altında kaldığı için başka bir araziye taşınmak zorunda kalmışlardır. 89 evden oluşan bu köye 504 Rus yerleştirilmiştir.¹¹⁷ Golitsin Sulama Kanalı boyunca uzanan hazine arazisinde Kür Irmağı'nın sol sahili boyunca daha üç Rus yerleşim alanı oluşturulmuştur: Pokrovskiy, Alekseyevskiy, Novo-Mihaylovka. Bu üç köye toplam 826 kişilik nüfus yerleştirilmiştir.¹¹⁸

Golitsin Sulama Kanalı inşaatının başarılı bir şekilde sonuçlanmasıyla aşağıda adlarını vereceğimiz daha yedi Rus kasabasının teşkili planlanmıştır: Otradnıy, Nikonovskiy, Novo-Donetskiy, Şatilovskiy, Vladimirovka, Novaya Herson ve Mugan Projesi'nin uygulanmasında ciddi rol üstlenen Rus milliyetçisi Bakü Gubernatörü Şapoşnikov adına kurulan kasaba. XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında Aras Nehri'nin sağ sahilleri boyunca Muğan topraklarında yeni Rus kasabalarının oluşturulması işine devam edilmiştir. Muğan Projesi bir devlet projesi olduğu için Rusya'nın bütün devlet kurumları bu işe destek vermişlerdir. Özellikle Krestyan Bankası (Köylü Bankası) Rus yerleşimciler için ister toprak satın alınmasında ister onların ekonomik özgürlüklerinin sağlanmasında her türlü mâlî desteği sağlamıştır.¹¹⁹

¹¹⁷ A.g.e, s. 40.

¹¹⁸ A.g.e, s. 41.

¹¹⁹ İ. İ. Thorjevskiy, *Otçet O Slujebnoy Poezdka Na Kavkaz*, SPB, 1909, s. 6.

Muğan Projesi'nin ardından Rusya, Şirvan ve Mil ovalarını da Rus yerleşimcilere açmayı planlamış, yukarıda da zikrettiğimiz gibi kalabalık bir Rus yığınağı oluşturmayı hedeflemiştir. Müfettiş Thorjevski Muğan bölgesindeki çalışmaları, sulama kanallarını, Aras Nehri'nin daima su ihtiyacını karşılmasını ve verimli iklimi inceleyerek bu projenin hem siyasî hem de ekonomik olarak altın bir proje olduğunu söylemiştir.¹²⁰ Onun vermiş olduğu rakamlardan Muğan'ın kuzey kısmında eski Aras Nehri ile yeni nehir arasındaki yerde 125.000 ruble para harcanarak 36 bin desyatin toprak, yerleşime açık hale getirilmiş ve burada 12 Rus göçmen kasabası oluşturulmuştur.¹²¹ Bu kasabalara yerleştirilen Ruslar için hazine arazilerinden toprak ayrılmakta, Rusya'dan hazır ahşap evler getirilerek kurulmakta, her ay belli miktarda para yardımı yapılmakta, ayrıca Müslüman Türklerin saldırılarından korunmak için de onlara bedava silah dağıtılmaktaydı.¹²²

Çarın talimatıyla Muğan bölgesine yerleştirilen Rusların üretmiş olduğu pamuğu satın alan firma, onlara özel yüksek fiyat politikası belirlemiştir. Bu da onların ürettiği pamuğun Tatarların (Türklerin) ürettiği pamuktan daha kaliteli olmasıyla izah edilmekteydi. Çarlık idaresi her yönden ayrımcılık, müstemlekecilik ve asimilasyon politikaları yürütmekteydi. Buralara gelen Rus memurları da bu durum ile Tatarlar arasında Ruslar'a karşı artan hoşnutsuzlukları itiraf etmişlerdir. Ruslara ayrılan hazine arazilerinin bir kısmı çoğu zaman işletilmemekte ve onlar bu toprakları buranın yerli halkı olan Müslüman Türklere kiraya vermekteydi. Türkler bir zamanlar kendilerinin olan bu toprakları, şimdi buraya yeni yerleştirilen ve arkalarında her türlü devlet desteği olan Hıristiyan Ruslardan kiralamak zorunda bırakılıyorlardı. Bu durumu, bölgede incelemelerde bulunan, müfettiş Thorjevskiy şöyle anlatmaktadır: *"Muğan'da Ruslara ait toprakların Tatarlar tarafından kiralınması, pamuk tarlalarındaki kurttan daha tehlikelidir. Bu durum onları Rusların bu bölgeye neden getirildiğinin siyasî ve ekonomik manasını anlamaya sevk etmektedir. Rusların bu bölgede barınmasının onların gözünde hiçbir manevî, insanî gerekçesi*

¹²⁰ Thorijevski, a.g.e, s. 8.

¹²¹ A.y.

¹²² Thorjevski, a.g.e, s. 10.

yoktur. Şimdi Ruslar önceleri Tatarların olan bu toprakları devletten bedava alıyorlar ve onlara para karşılığı kiraya veriyorlar.”¹²³

Bu satırlar, çok adaletsiz olan bir durumun, Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu, insanî hassasiyetleri fazlasıyla aşan, asimilasyon politikalarının itirafı niteliğindedir. Yeni oluşturulan Rus kasabalarına özellikle Kafkasya'nın işgal edilmesinde önemli görevler üstlenmiş Rus devlet adamlarının, generallerin isimleri verilmekteydi. Grafskiy, Bolşoy Vorontsova, Daşkovo, Kotlyarevski, Karyaginski, Baryatinski, Muravevski, Klubinskiy, Puşkinskiy, Griboyedovskiy bu kasabalardan bazılarıydı. Muğan'da toplam 26 kasaba oluşturulmuş, buraya yaklaşık 18.000 Rus nüfus yerleştirilmiştir.¹²⁴ 1915 senesi verilerinden artık Muğan'da 53 Rus köy ve kasabasının oluşturulduğu belli olmaktadır.¹²⁵

Buralara özellikle hayvancılık, balıkçılık ve tarımla uğraşmak isteyen Rus aileleri seçilerek yerleştirilmiştir. Onların başarılı bir şekilde bölgede tutunabilmesi için çarlık yönetimi her türlü yardımı yapmıştır. Rus göçleri başlar başlamaz kilise inşa edilmesi kararı alınmıştır ki Bakü valisi Kolyubakin, Arhipiskop Evseviya'nın da onayını alarak Muğan bölgesine yakın ilk Rus yerleşim birimi olan Cevat'ta bir kilise inşasını guberniya inşaat bölümüne havale etmiştir. Sinod'un kilise inşaatı için ayırmış olduğu paralar yeterli olmadığından bazen bu köy ve kasabalarda yeni kiliselerin inşası için Rusya'daki misyoner cemiyetlerinden yardımlar geldiği gibi bazen de bu bölgelerde iskân edilen Ruslar adına Moskova gazetelerinde yardım talebi duyuruları yapılmıştır.

Muğan bölgesine yerleştirilen 85 Rus'un imzasıyla *Vedomosti* gazetesinde yayınlanan böyle bir yardım talebi duyurusundan sonra Moskova sâkini M. İ. Kolesnikov burada yerli ahali tarafından kurulan Göç Cemiyeti'ne kilise-okulun inşası için 5.000 ruble bağışta bulunmuştur.¹²⁶ 1888'de Bakü Hıristiyanlarının dinî lideri başpiskopos Aleksandr Yunitski'nin katılımıyla Cevat Kilisesi'nde ayin düzenlenmiştir. Çarlık idaresi, Müslümanların yaşadığı büyük kasaba ve köylerde camilerin, okulların açılmasına bin bir bahane

¹²³ Thorjevskiy, *a.g.e.*, s. 20.

¹²⁴ Şavrova, *a.g.e.*, s. 43.

¹²⁵ Avdeev, *a.g.e.*, s. 18.

¹²⁶ Bağirov, *Pereselençeskaya Politika Çarizma v Azerbaydjane*, s. 704.

ile engeller çıkarırken 20 haneden müteşekkil bir yerleşim birimine bile kilise inşa etmiştir. Bu kilisede görev yapan papazlar arasında özellikle Aleksandrovskiy Misyoner Ruhban Okulu'nun müdavimleri dikkat çekmektedir.¹²⁷ Muğan'da yaşayan Müslüman Türklerle Ruslar arasında sürekli devam eden husumetin nedenini kilise kaynakları Rus göçmenlerin gelişiyile Müslümanlara ait toprakların onların elinden alınarak yeni Rus göçmenlere verilmesi olarak gösterse de bu nefretin temelinde, yapılan misyonerlik çalışmaları ile Hıristiyanlığı Müslümanlar arasında yayma çabaları yatmaktadır.

1867 senesinde Lenkeran bölgesinde yeni bir Rus köyünün kurulmasına başlanmıştır. Pravoslovnaya köyü Astarhan'ın Enotayevskaya bölgesinden buraya göç ettirilen Ortodoks nüfustan oluşuyordu. 1868 yılında ise daha iki yerleşim birimi kurulmuştur: Mihaylovka ve İvanovka. Kubar ve Kuba bölgelerinde de birkaç Rus köyü inşa edilmiştir. Bunların en büyüğü Zurabovka köyüdür. Aynı ayrı Rus işadamları da devletle beraber Rusların yerleştiği kasaba ve köylerde kilise-mektep inşaatı için para yardımında bulunmuşlar ve bizzat bu kiliselerin açılışına da katılmışlardır. Bunlardan biri yine yukarıda bahsettiğimiz Moskovalı tüccar Kolesnikov'dur. O Lenkeran'daki bir Rus köyünde kilise inşaatı için 5 bin ruble para yardımında bulunmuştur.¹²⁸

XIX. asrın sonlarına doğru artık Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde yüzden fazla Rus köyü kurulmuştur. D. İ. İsmailzade, kapsamlı araştırmalar yaparak Kafkasya'daki Rus yerleşim birimlerinin listesini yayımlamıştır. Guberniyalar üzerinden Kuzey Azerbaycan'da kurulan Rus yerleşim birimlerinin listesi aşağıda verilmiştir:¹²⁹

Bakü Guberniyası

Gökçay Kazası: İvanovka, Karamaryam Russkoe, Kyululi.

Cevat Kazası: Aleksandrovka, Alekseevka, Arhangel'skiy, Bar'yatinskoe, Bezobrazova, Borodinskiy, Bruslilovka, Burnaşevskiy, Velikoknyajeskiy, Vladimirovka, Vorontsovka, Vrevskiy, Golovino, Grafskoe, Gribodeovskiy, Groznoe, Gurkino, Daşkovskiy, Evdokimovskoe, Ekaterinaslavkoe, İzmailovskoe, İllarionovka, Karya-

¹²⁷ Bağirov, a.g.e, s. 157.

¹²⁸ Bağirov, a.g.e, s. 451.

¹²⁹ İsmailzade, a.g.e, s. 289-303.

ginskoe, Kozlovskoe, Kolyubakino, Kotlyarevskoe, Krivoşenskoe, Kryukovskiy, Kubinskoe, Kulubinskiy, Kutuzovskiy, Labinsevskiy, Lermontovskiy, Mloyaroslavskiy, Matveevskiy, Menşikovskiy, Mil-yutinskiy, Mingrelskoe, Mihaylovka, Mihaylovskiy, Moskovskoe, Muravesvskiy, Nijegorodskoe, Nikolaevka, Novaya Herson, Nova Vasiliyevka, Novo Donetsкое, Nova İvanovka, Orlov, Osipovskoe, Otradnenskoe, Petropavlovka, Petrovo-Polskoe, Pokrovka, Poltovskoe, Potemkinskiy, Preobrajenskoe, Puşkinskiy, Romanovka, Rum-yantsevskoe, Saşelovskoe, Severskoe, Semenovskiy, Sleptssevskoe, Smolenskiy, Stanislovskoe, Stolipino, Suvorovskoe, Suslova, Taty-anovskiy, Tverskoe, Tenginskoe, Fadeevskoe, Fedorovka, Fokinskoe, Haritonovskiy, Şapoşnikova, Şatilova.

Kuba Kazası: Aleksandrovka, Alekseevka, Aleskevskoe Tovarışestvo, Borispol, Vasilievskoe Tovarışestvo, Vladimirovka, Ekaterinovka, Elenovkar, Ermolovka, Kozlyakovka, Kusarı, Mihaylovka, Nikolaevka, Nova-Mihaylovka, Pavlovka, Petropavlovka, Rodnikovka, Şırvanskoe, Erivanskiy Hutor.

Lenkeran Kazası: Agdaş, Alekseevka, Ali-abad Nijniy, Ali-Balan, Andreevka, Astarı, Astrahanka, Vel, Vyatskoe, Golitsino, Grigorevka, Dmitrievka, Kamışevka, Krepostnoe, Mihaylovskoe, Nikolaevka, Novogolsk, Olhovka, Petrovka, Podgornoe, Pokrovka, Pravoslavnoe, Privolnoe, Prişib, Severniy Forşmardt, Burdjali, Kızıl Ağaç.

Şamahı Kazası: Alekseevka, Altı Ağaç, Astrahanka, Govri-lovka, Djebanı Russkoe, Dmitrievka, Marazı Russkoe, Marevka, Nova-Poltavka, Hilmilli, Çuhur-yurt.

Yelizavetpolskaya Guberniyası.

Areş Kazası: Aleksandrovka, Vladimirovka, Pavlovka, Romanovka.

Cevanşir Kazası: Levan-Arh, Orlova-Denisovka

Yelizavetoploskiy Kazası: Alekseevka, Borısı Russkie, Georgievskaya, Golitsino, Goreloe, Kovalevka, İvovka, Mihaylovka, Novo-ivanovka, Petrovka, Rozaliniovka, Saratovka, Slavyanka, Spasskoe, Troitskoe, Frezevka.

Zengezur Kazası: Bazar-çay, Borisovka.

Kazah Kazası: Alekseevka, Golovino, Delijan Noviy, Elizavetino, Zelenaya Polyana, Mihaylovka.

Karyagin Kazası: Grafskoe, Karyagino.

Nuha Kazası: Alekseevka, Mihaylovka, Nekrasovka, Petropavlovka.

Şuşa Kazası: Alekseevka, Kotlyarevka, Kuropatkino, Lısogorskiy, Nikolaevka, Skobolevka, Sunjenka, Hocalı, Hankendi, Hanaşenskaya.

Revan Guberniyası

Yenibayazid Kazası: Aleksandrovka, AhtıNijnie (Russkie), Elenovka, Nadejdino, Novo-Mihaylovka, Semenovka, Suhoy Fontan

Aleksandrapolskiy Kazası: Voskresenka, Nikitino

Nağçıvan Kazası: Karmalinovka

Revan Kazası: Novo Nikolayevka

Novaya Herson, Astrahanka gibi köy adlarından buraya yerleştirilen Rusların gelmiş oldukları köyleri, kasabaları da tespit etmek mümkündür. Bunlar, Rus toponimleridir. Diğer köy isimleri ise çar ailesi ve Kafkasya'da görev yapmış genel valiler, bölgenin işgal edilmesinde ciddi rol üstlenmiş generaller ve askerler şerefine verilen isimlerdir.

3.6. İngiloy Meselesi ve Ruslaştırmaya Karşı Başlatılan 1863 İsyanı

Çarlık yönetimi uzun süren savaşlar sonrası hâlâ zapturapt altına alamadığı Kuzeybatı Azerbaycan'da daha sert ve gizli metotlarla Hıristiyanlaştırma işine başlamıştır. Bu bölge dinî hassasiyetleri en yüksek olan ve Dağıstan ile Çeçenistan'ın Ruslar'a karşı direnişini sürdüren dindar dağlı halklarıyla akrabalık ilişkileri olan Müslümanların yaşadığı bir bölgeydi. Yine bu bölge, Gürcistan'la sınır komşusu olması nedeniyle de Rusya için ciddi önem arz etmekteydi. Buradaki Car-Balaken cemaati Avar, Türk ve İngiloy köylerinden oluşmuştu.¹³⁰ Türk köylerine aynı zamanda Moğol köylerinin adı da verilmiştir. Buranın esas etnik yapısını oluşturan Türkler, nüfusun yaklaşık üçte ikisini meydana getirmekteydiler.¹³¹

Aşağı yukarı 50 bin nüfusa sahip olan Avarlar¹³², Türk-Moğol köyleriyle çok yakın ilişki içindeydiler. Onlar, İslam dinine bağlı,

---

¹³⁰ İ. P.Petruşevski, *Djaro-Balakanskije Volne Obşestvo V Perviy Treti XIX Stoletiyeye. Vnutrenniy Stroy i Borba s Rossiyskim Kolonialnum Nastupleniem*, Tiflis, 1934, s. 21.

¹³¹ Cavadova Zerine Eliëkber gızı, *Şimali-Gerbi Azerbaycan: Tarihi-Demografik Tedgigat*, Bakı, 2004, s. 116.

¹³² Avarlar: Müslüman Kafkasya Avarları Çeçenistan, Dağıstan ve Azerbaycan'ın Zakatala-Balaken bölgesinde yaşamaktadırlar. 2009 senesi nüfus sayımına göre Azerbaycan'da 49,8 bin Avar yaşamaktadır. Bir görüşe göre Avar Kağanlığı'nın da varisi olan Kafkasya Avarları Türkçeden farklı bir dil kullanmaktadırlar. Bu dağlı millet başka bir görüşe göre ise Kaspi tayfalarından gelmektedirler. Avarlar kendi aralarında Avarca konuşsalar da diğer dağlı milletlerle aralarında Türkçe konuşmaktadırlar. Onlar Azerbaycan topraklarına XVI. asırdan itibaren yerleşmeye başlamışlardır. İlk dönemler Kahetya Çarlığı onları savaşçı bir halk olarak sınırlarını dış saldırılardan korumak için bölgeye davet etmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz.

inançlı bir halktır.¹³³ Bölgenin en eski kavimlerinden biri de İngiloylardır. Tarihçiler sayıca az olan İngiloyları eski Alban kavimlerinden biri olarak kabul etmektedirler. İngiloylar eski dönemlerde Hıristiyan dinine girmişlerse de Orta Çağ'dan itibaren Türkler ve Avarların etkisiyle İslam dinini kabul etmişlerdir.

Kuzeybatı Azerbaycan'da Rus işgaline karşı en fazla direnen, dağlara ve ormanlık alanlara çekilerek özel askerî birlikler kuran ve Ruslara karşı savaşan Car-Balaken ile bu bölgeyi hakimiyet altına almak, Rusya için çok mühimdi. Buradaki Müslümanların Dağıstan'ın dağlı halklarıyla birlikte daima Ruslar'a karşı direnmesinin altında yatan faktör elbette ki din kardeşliğidir. Bu bölgedeki Müslümanlar işgalcilerle savaşmayı kutsal cihad olarak görmüşlerdir. Bu yüzden Rusya, Car-Balaken halkının dinî duygularının zayıflatılması ve dönüştürülüp Ruslaştırılması işine özel önem vermiştir. İngiloyları çar yönetimi kendisine daha yakın görmüş, buradaki projelerinin uygulanabilmesi için onları kullanmayı planlamıştır. İngiloyların "zorla kabul ettikleri İslam'dan eski dinlerine" dönüşlerini sağlamak, Rusya'nın buradaki siyasî, kültürel, dinî hesaplarına hizmet edecek en iyi ideolojik argüman olarak ortaya çıkmaktadır. Bu işe özel önem verildiğine dair, dönemin Rus kaynaklarında fazlasıyla bilgi ve belge bulunmaktadır.

Rus yönetimi, Kafkasya'nın işgalinde onlara ciddi destek sağlayan Ermenilere, Azerbaycan coğrafyasında olduğu gibi bu bölgede de özel ilgi göstermiştir. Onları ve İngiloyları burada kendi amacı doğrultusunda yönlendirmiştir. İşgal süreci ve sonrasında İngiloyların Hıristiyanlaştırılmasına, onlar aracılığıyla da Türkler ve Avarlar arasında Hıristiyanlık propagandalarının yürütülmesine başlanmıştır. Ancak Rusların onca çabalarına ve İngiloylara özel imtiyazlar, statüler vermelerine rağmen 1822 yılına kadar onlardan yalnızca 16 kişi Hıristiyanlığı kabul etmiştir.¹³⁴

XIX. asrın ortalarına doğru artık Car-Balaken'deki isyanların bastırılması ve askerî yönetimin bölgeyi kontrol altına almasından sonra İngiloylar arasında Hıristiyanlığa dönenlerin sayısında artış

Mehemmedhesen Velili (Baharlı), *Azerbaycan coğrafi-Tebii etnografik ve İgtisadi Mülâhizat*, Azerneşir, Bakı, 1993).

¹³³ Baharlı, *a.g.e.*, s. 25-29.

¹³⁴ AKAK, T.VII, dok.200, Tiflis, 1874.

görölmeye başlanmıştır. Buralarda Hıristiyan misyonerlerin sayısı ile inşa edilen yeni kiliselerin sayısı her yıl artmıştır. Özellikle İngiloyların bazı vergilerden muaf tutulması ve onlara çeşitli imtiyazların verilmesi, bu artışın önemli nedenlerindedir.¹³⁵ Sadece 1851 senesinde Car-Balaken'de 3 kilise inşa edilmiştir.¹³⁶ Daha sonraki yıllarda ise Gah, Elibeyli, Goragan, Yenikend ve İlisu'da yeni kiliseler inşa edilmiştir.¹³⁷ Bu kiliselerin faaliyetlerine ve misyonerlik çalışmalarına Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetlerinin anlatıldığı bölümde ayrıntılı olarak değinilecektir.

Kaynaklar XIX. asrın sonlarına doğru Zakatala'da yaşayan İngiloyların çoğunluğunun artık Hıristiyanlaştığını belirtmektedirler.¹³⁸ AKAK'ta yer alan bir belgede Yenikend ve İlisu'da yaşayan 5.442 İngiloy'dan 3.697'sinin Hıristiyanlığı seçtiği bildirilmiştir.¹³⁹ Bu duruma 1830 Kararnamesi'nin de önemli etkisi olmuştur. Bu kararnamede Hıristiyanlığı kabul eden İngiloyların tâbi oldukları toprak sahiplerine ödemiş oldukları özel vergiler kaldırılmış ve onlara kısmî özgürlükler verilmiştir.

Teşvik ve imtiyaz kullanılma yoluyla Hıristiyanlaştırma çabaları sürerken aynı zamanda bu politikalara itirazlar da devam etmiştir. Farklı dönemlerde lokal isyan ve toplumsal hareketlenmeler görülse de bölgeyi sarsan şiddetli bir isyan 1863 yılında yaşanmıştır. Bu, Zakatala-Balaken Askerî Valisi Şalikov'un doğrudan himayesiyle Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti misyonerlerinin günden güne genişleyen Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı bölge halkının Hacı Murtuz liderliğinde gerçekleştirdiği isyandır. Çarlık Rusyası'nın, uzun süren yorucu savaşlardan sonra ancak bastırabildiği, dinî duyarlılığın en yoğun olduğu Zakatala-Balaken bölgesinde esasen Mugal veya Tatar olarak adlandırılan Türkler, Lezgiler, Avarlar ve İngiloyların yaşadığını yukarıda belirtmiştik. Bu bölgenin az sayılı yerli halklarından biri olan İngiloylara dair de bilgi sunmuştuk. Bu halk asırlardır komşu olduğu Müslüman Türk-

¹³⁵ AKAK, T.X, dok.203, *Otçet Knyaza M. S.Vorontsova za 1849-1851 godi*.

¹³⁶ A.y.

¹³⁷ AKAK, T.XII, s.1349, *Otçet Knyaza Baryatinskogo za 1857-1859 godi*.

¹³⁸ E. M. Letifova, *Severo-Zapadny Azerbaydjan: İlisuyskoe Sultanstva*, Baku, 1999, s. 77.

¹³⁹ AKAK, T.XII, *Otçet Knyaza A. İ. Baryatinskogo za 1857-1859 godi*.

ler, Avarlar ve Lezgilerden de etkilenerak İslamiyet'i kabul etmiş ve onlarla birlikte barış ve huzur içinde yaşamıştır. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kendisine sosyal destek sağlayacak etno-demografik, dinî değişimi hedefleyen ve Kafkasya'nın Müslüman halklarına bir türlü itibar edemeyen Rusya, Zakatala-Balaken bölgesinde İngiloyların eskiden Hıristiyan olmaları tezinden yola çıkarak onlar arasında yürüttüğü Hıristiyanlık propagandalarına meşruiyet kazandırmaya çalışsa da burada asıl amaç, İngiloylar üzerinden bölgenin tamamının Hıristiyanlaştırılması olmuştur.

Bölgedeki İngiloyların durumunu anlatan Rus kaynakları sözde İngiloyların daima Tatar veya Lezgi Müslümanlarınca baskı altında tutulduklarını ve bu baskı sonucunda geleneksel dinlerini terk ederek Müslüman olduklarını vurgulamışlar ve bu duruma karşı çıkamamalarının sebebinin de iktisadî açıdan Müslümanlara bağımlı olmaları ile açıklamışlardır. İngiloylar onların topraklarında çalışmakta ve yaşamlarını da buradan temin etmekteydiler. Bu yüzden İngiloylara tekrar Hıristiyanlığa döndükleri takdirde vergilerden muaf tutulacakları, kullandıkları toprakların onlara verileceği, hazine topraklarından ekstra pay alacakları gibi vaatler verilip Hıristiyanlaştırma politikaları yürütülmüştür. Bu vaatler yalnız İngiloylar için değil, Hıristiyanlığı kabul edecek bütün halklar için de geçerli olmuştur.¹⁴⁰

Bölgede görev yapan Rus memurlarının raporlarında İngiloyların artık korku hissinden kurtularak Hıristiyanlığı kabul etmeye başladıkları ileri sürülmüştür. 1850-1851 senelerinde İlisu bölgesinden birkaç kişilik İngiloy heyetinin Tiflis'e giderek orada Hıristiyanlığı kabul ettiği ve Kafkasya İşgal Valisi Vorontsov'un onları kabul edip görüştüğü bildirilse de bu şahısların kimliğine dair hiçbir bilgi verilmemektedir.¹⁴¹ Yine Rus kaynaklarında 1850-1858'e kadar olan dönemde Hıristiyanlığın İlisu bölgesinde başarılı bir şekilde yayıldığı iddia edilmekte, Müslümanların bu sürece itiraz etmedikleri, İngiloyları dinsiz bir kavim olarak gördükleri için sessiz kaldıkları belirtilmektedir. Rus memurlarına göre Hıristiyanlaştırma faaliyetleri yayılarak Balaken-Zakatala bölgesinin tamamını kapsamaya başlayınca Müslümanlar arasında hoşnutsuzluklar da artmaya

¹⁴⁰ *Kavkazskiy Sbornik*, T.X, Tiflis, 1886, s. 587.

¹⁴¹ *Kavkazskiy Sbornik*, s. 587.

başlamıştır.¹⁴² Bu durumun oluşmasında bölgenin yeni askerî valisi, 1863 İsyanı sırasında öldürülen Knez Şalikov'un göreve gelmesiyle yoğunlaşan misyonerlik çalışmalarının da ciddi katkısı vardır. Rus yazarlar, İngilizlerin gönüllü olarak Hıristiyanlığa döndüklerini ve bunun yalnız Türk, Lezgi ve Avarlardan oluşan Müslüman nüfusun hoşnutsuzluğuna neden olduğunu iddia etseler de kendi kaynakları bunun tam tersini söylemektedir.

Arşivlerde yer alan belgelerde, zaman zaman İngilizlerin yerel yöneticilerin onları çeşitli dayatmalarla Hıristiyanlığı kabul etmeye zorladıkları yönünde üst makamlara yazdıkları şikâyet dilekçeleri vardır. Bu durum aslında onların İslam dinine bağlı olduklarını ve Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin baskıcı boyutunu da göstermektedir.¹⁴³ Rus kronolojistleri bu şikâyet dilekçelerinin bölgenin zengin ve etkin Müslüman ahalisinin açık gizli tehditleri sonucu İngilizlerce yazıldığını iddia etmektedirler. Ancak nedense Rus işgaline kadar bu bölgede aynı köyde huzur içinde, kardeşçe yaşayan farklı etnik kökenli insanların işgal sonrası yürütülen maksatlı politikalarla aralarına fitne, ayrılık tohumlarının ekildiği görmezlikten gelinmektedir. Bu halkları bir arada tutan değerlerin İslamiyet olduğu ve işgal sonrasında bu tür zorakî dayatmalar ve dönüştürme politikaları ortaya çıkınca da huzursuzlukların arttığı, kardeşliğin bozulmaya başladığı aşıkârdır.

Aynı kaynaklar Müslümanlar arasında baş gösteren memnuniyetsizlik ve itirazların aslında millî ve dinî baskı sonucu değil, ekonomik nedenlerden ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Sözde Lezgi toprak sahipleri, Hıristiyan misyonerlerden Hıristiyanlığı kabul eden İngilizlerin çalıştıkları Lezgi toprak ağalarının mülkiyetinde olan toprakların onlardan alınarak İngilizlere verileceği ve İngilizlerin Lezgi topraklarında çalışma zorunluluğunun ortadan kalkacağı yönünde propagandaları duyarak ekonomik çıkarlarını koruma amaçlı isyan ve itiraz hareketlerini organize etmişlerdir.

Giderek artan memnuniyetsizliklerde, misyonerler tarafından yürütülen bu tür propagandaların etkili olduğu kuşkusuzdur. Ancak bu yaklaşım, kasıtlı olarak 1863 İsyanı'nı ve sonraki itirazları dinî temelden kopararak sadece ekonomik nedenlere indirgemek,

¹⁴² *Kavkazskiy Sbornik*, T.X, Tiflis, 1886, s. 589.

¹⁴³ *Kavkazskiy Sbornik*, T.X, s. 588.

Hıristiyanlaştırma dayatmalarına karşı oluşan halk itirazlarını görmezden gelmek ve saptırmak anlamına gelmektedir. 1858 senesinde bütün bölge halkı arasında hoşnutsuzluklar had safhaya ulaştınca işgal yönetiminin Şalikov'dan bu çalışmaları geçici olarak durdurmasını ve misyonerlerden de daha tedbirli davranmalarını istemesi üzerine Müslümanların itirazları az da olsa dinmiştir.

Dönemin kaynaklarını incelediğimizde Müslüman kamuoyunda Şalikov Rus yönetiminin bütün bölgeyi Hıristiyanlaştırmaya devam edeceği kanaatinin bu kararlara rağmen devam ettiği de anlaşılmaktadır. Bu kanaatin oluşmasının başlıca nedeni, Şalikov'un himayesiyle misyonerlerin sayısında günden güne artış olması ve artık Lezgi, Türk ve Avar köylerinden tek tek de olsa bazı kişilerin Hıristiyanlığı kabul ettiğine dair haberlerin dolaşmasıdır. Ancak Hıristiyanlığı yeni kabul eden Türk, Avar ve Lezgilere tanınan imtiyazlarla içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak isteyen az sayıdaki insan veya almış olduğu cezaların hafifletilmesi yahut bağışlanmasını umut eden cezalı bazı şahıslar dışında kimsenin bu Hıristiyanlaştırma propagandalarına itibar etmediği de aşikârdır. 1845 senesinde misyoner Vasili Porozov'un Sinod Gürcistan Bölümü Başkanı, Gürcistan Yegzarhı Neydor'a hitaben yazdığı mektubunda, cezaevindeki bir Tatar'ın Hıristiyan dinini kabul etmek istediği bildirmiştir. Vasili Porozov, ismini yazmadığı bu Tatar'ın kendi rızasıyla Hıristiyan dinini seçmek istediğini bildirirse de daha sonra onun Rusça anlamadığını ve suçu dolayısıyla da pişmanlık duyduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴ Bu tür münferit müracaatlar dışında bölge Müslümanlarının kendi dinlerine bağlı kaldıkları, Rus kaynaklarına da teyit edilmektedir.

Özellikle Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin bölgede yürütmüş olduğu faaliyetler, bu çalışmalara dair Rus basınında yer alan haberler, bölge insanının hoşnutsuzluğunu her geçen gün artırmıştır. Nihayet 1862 senesinde Balaken'de tamamı Müslümanlardan oluşan bir kasabada çar yönetiminin kilise inşa etme kararı alması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu olay, Müslümanlar arasında Hıristiyanlaştırma dayatmalarının durdurulması için toplumsal direnişin gerekli olduğu yönündeki kanaati

¹⁴⁴ GDTA, F.488, op.1, d. 11104, L.1-6.

pekiştirmiştir. Bu kilise inşaatı ise Müslümanlıktan imtina ederek Hıristiyanlığı seçtiğini bildiren Gürcü kökenli Murtuzeli Halacev ve yandaşlarının talebi üzerine yapılmaya başlanmıştır. Hıristiyanlığı kabul ederek Aleksandr adını alan bu adamın Gürcistan knez ailesine akraba olduğuna dair kaynaklarda bilgiler vardır.

Murtuzeli Halacev, Balaken bölgesine yerleştikten sonra yerel halkın istifadesinde olan toprakların onun mülkü olduğu yönünde defalarca Rus yönetimi nezdinde iddialar ortaya atsa da bu iddialarını kanıtlayacak yasal bir delil gösterememiş ve bu iddiaları reddedilmiştir. Şimdi bölgedeki misyonerlerin vaatlerini fırsat olarak gören Halacev, kendi akrabalarından 5 kişiyi de ikna ederek Hıristiyan olmuş ve ardından Hıristiyan olmanın imtiyazlarından faydalanmayı düşünmüştür. 1861 senesinde Şalikov, yeni dindaşı Aleksandr Halacev'in talebini haklı bularak Balaken Müslümanlarının mülkiyetinde olan bu toprakların onun mülkü olduğunu kabul etmiştir.¹⁴⁵ Bu karar ve hemen ardından burada kilise inşaatına başlanması Balaken halkının Rus yönetiminin sinsi politikalarına karşı nefretini daha da körüklemiştir. Yine bu karar Rus askerî idaresinde subay olan, Balaken Müslümanlarının değer verdiği bir ismin, Hacı Murtuz'un da işgal yönetimine baş kaldırmasına, dinî taasubunun uyanmasına neden olmuştur. Halacev de zaten Hacı Murtuz'un bir Balaken Müslümanı olarak Rus yönetimi nezdinde itibarından dolayı ondan nefret etmekte ve onu kendi çıkarlarının gerçekleşmesinin önünde engel olarak görmekteydi. 1863 İsyanı'nın lideri Hacı Murtuz'un aslında Knez Şalikov'la iyi ilişkileri vardı. Ancak Şalikov'un Hıristiyanlık taassubu ve devlet politikası bu ilişkilerin önüne geçmiştir.

Balaken'de kilisenin inşaatına başlandıktan bir ay sonra Hıristiyanlığı kabul eden birkaç kişi öldürülmüş ve misyonerler can güvenliklerinin olmadıkları yönünde yönetime şikâyetle bulunmaya başlamışlardır. Rus kaynakları bölgede Rus ve Hıristiyan karşıtlığının doruk noktasına ulaştığını ve yeni Hıristiyan olanların korku içinde olduklarını yazmaktadır. Hatta Koragan köyünün 6-7 sene önce Hıristiyanlığı kabul eden İngiloy sâkinleri 1863 senesinde Tiflis'e, Kafkasya Genel Valisi'nin huzuruna giderek ondan

¹⁴⁵ *Kavkazskiy Sbornik*, T.X, s. 592.

İslamiyet'e dönmelerine izin vermesini rica etmişlerdir.¹⁴⁶ Bu izin talebinin KGV'ye yönlendirilmesi Azerbaycan'da yürütülen her türlü Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin doğrudan KGV'nin kontrolünde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

Rus yönetimi Balaken'deki bu korku ortamının baş müsebbibi olarak Hacı Murtuz ve arkadaşlarını görmekteydi. Dağıstan bölgesi askerî komutanı Tarhan Muravov, Şalikov'a yazdığı mektupta Hıristiyanlaştırma faaliyetinin sekteye uğratılmaması ve yeni Hıristiyan olanların can güvenliğinin sağlanması için Hacı Murtuz ve arkadaşları Ali Ebubekir oğlu ve Ali İsmail oğlunun Rusya'ya sürülmesinin elzem olduğunu bildirmiş, Şalikov Hacı Murtuz'un Rusya karşısında hizmetlerini öne çıkararak onun böyle bir şey yaptığına inanmadığını beyan etmiştir.¹⁴⁷ İsyân çıkacağı yönündeki söylentilerin artması üzerine Şalikov, kilise inşaatını geçici olarak durdurarak Hacı-Murtuz'u Aliabad'a kaymakam olarak atamış ancak bu, bölge halkının kafasında oluşan olumsuz kanaatlerin silinmesine yetmemiştir.

Hacı Murtuz daha sonra İslam şeriatına bağlı kalacağına bütün halkın önünde yemin etmiştir. Giderek daha çok insan onun etrafında birleşmiştir. Geriye dönüşü mümkün olmayan bir sürecin başladığını, Çarlık yönetiminin hiçbir zaman Müslümanları Hıristiyanlaştırmak ve müstemleke altında tutmak niyetinden vazgeçmeyeceğine emin olan Hacı Murtuz, görevinden istifa ederek halkın yanında yer almıştır. Bu olay onun bütün bölge üzerindeki etkisini daha da artırmıştır. Nitekim komşu köylerden de onun yanına gelenler bu işgal rejimine karşı savaşmak gerekliliği yönünde çağrılar yapmışlardır. 1863 Haziran ayının başlarında Rus ordusu Hacı Murtuz liderliğindeki Müslüman grupların önce saldırıya geçerek Zakatala Kalesi'ni ele geçirecekleri, isyanın daha sonra Dağıstan'a kadar bütün bölgeye yayılacağı, Osmanlı'dan kutsal cihad başlatmak yönünde çağrılar olacağı yönünde duyumlar olarak teyakkuza geçmiştir. Knez Tarhan Muravov, bütün bunları Tiflis'e, Kafkasya Genel Valiliği'ne raporla bildirerek daha fazla askerî destek talebinde bulunmuştur. Zakatala Kalesi'nin savunmasına İlisu İngiloylarından oluşan ve yeni Hıristiyan olanların kurduğu

¹⁴⁶ *Kafkazskiy Sbornik*, T.X, s. 595.

¹⁴⁷ A.y.

atlı birlik de katılmıştır. Hacı Murtuz bir gün devam eden Zakatala kuşatmasında kaleyi ele geçiremediyse de Balaken'e geri çekilerek burada konuşlanan Rus birliğine saldırmış ve Şalikov'u esir alarak öldürmüştür. İsyan amacına ulaşmasa da bu başkaldırıdan sonra Ruslar bölgedeki Müslümanlara daha dikkatli davranmak zorunda kalmışlardır.

IV. BÖLÜM

GUBERNİYALAR ÜZERİNDEKİ ORTODOKS KİLİSE FAALİYETLERİ

XIX. asırda Azerbaycan hanlıklarının Rusya tarafından peş peşe işgal edilmesinden sonra, Rusya'nın göç politikaları gereğince bölgeye yerleştirilen Rus nüfusun sayısında artış sürdükçe, Ortodoks kiliselerinin de sayısı artmaya başlamıştır. Askerî birliklerde kurulan Rus kiliselerini hesaba katmazsak Bakü'de ilk sivil Rus Ortodoks kilisesi 1815 senesinde faaliyete geçmiştir. Ardından Şamahı, Gence, Kuba, Revan ve diğer Azerbaycan şehir ve kasabalarında da Rus kiliseleri açılmıştır. İşgal sonrası açılan bu Rus kiliseleri, Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde inzibatî idarî birim olan guberniyalarda faaliyetlerini devam ettirmişler, yönetim olarak guberniya yepiskoplarına¹, onlar da Gürcistan Yegzarhiyası'na tâbi olmuşlardır. Gürcistan'ın Rusya İmparatorluğu'na katılmasının ardından 30 Temmuz 1811 tarihinde Tiflis'te kurulmuş olan bu yegzarhiya tarihî Türk hanlıklarının toprakları olan şimdiki Ermenistan ve Azerbaycan topraklarındaki Ortodoksluk faaliyetlerini de yönettiği için çalışmamız açısından önem arz etmektedir.

Bu manada Gürcistan Yegzarhiyası'nın kuruluşu, faaliyetleri ve Sinod'la olan ilişkileri hakkında daha ayrıntılı bir biçimde durmak gerekmiştir. 1783 tarihinde imzalanan ve Gürcistan'ın Rus himayesi altına geçişini düzenleyen Georgiyevsk Antlaşması'nda Gürcistan Ortodoks Kilisesi'nin yasal konumunu da belirleyen ayrıca bir madde bulunmaktadır. Bu maddeye göre Gürcistan Başpiskoposu,

---

¹ Psikoposluk.

Rusya Sinodu'nun üyesi olmuştur.²1801 senesinde Çar I. Aleksandr'ın emirleri doğrultusunda Gürcistan bir guberniya yönetim şekliyle Rusya'nın egemenliği altına alındıktan sonra 1811 yılında Gürcistan Yegzarhiyası'nın kuruluş tarihine kadar olan dönemde Gürcistan Katalikos Patriki hem Sinod'a hem de Kafkasya Ordusu komutanlarına tâbi olmuş ve bu dönemde Gürcistan topraklarında Rus Sinodu'na bağlı psikoposlukların oluşturulmasına da devam edilmiştir. AKAK belgelerini incelediğimiz zaman Gürcistan Katalikos Patriki II. Antoni ile gerek general K. F. Knorring³ gerekse selefi Sisyanov arasında yetki karmaşası ve sorun yaşandığını görmekteyiz.⁴ Gürcistan'ın Rusya ile birleştirilmesinin ardından devam eden Kuzey Kafkasya işgali sırasında Rusya'nın devlet politikası, bölgedeki bütün Hıristiyan kiliselerinin, Sinod'un Gürcistan bölümünün Gürcistan Yegzarhiyası'nın çatısı altında toplanmasına ve bütün kilise faaliyetlerinin bu çatı üzerinden yürütülmesine yönelik olmuştur. 1811 yılında Gürcistan Yegzarhiyası oluşturulduktan sonra ilk Yegzarh başpsikopos unvanıyla Varlaam Eristavi olmuştur. 30 Ağustos 1814 tarihinden itibaren de Tiflis merkezli Gürcistan-İmeretiya Sinod İdaresi oluşturulmuş ve Kuzey Kafkasya'daki bütün Ortodoks faaliyetler bu idarenin kontrolünde yürütülmeye başlanmıştır. Bakü, Revan ve Yelizavetpol (Gence) guberniyalarındaki Ortodoks kiliselerde görev yapan din adamları Gürcistan Yegzarhiyası ve Sinod'un Gürcistan yönetimi tarafından atanmıştır. 1864 senesinden itibaren Gürcistan Yegzarhiyası'nın "*Duhovny Vestnik Gruzii*" adlı süreli yayını da yayınlanmıştır. Azerbaycan coğrafyasında çok sayıda yeni kiliselerin açılması ve Ortodoks faaliyetlerin genişlemesiyle birlikte 1905 senesinde ilk defa Ortodoks Yeparhiyası⁵ kurulmuştur ki bu, Bakü Yeparhiyası'dır. Aşağıda Kuzey Azerbaycan coğrafyasındaki bu Ortodoks kilise faaliyetlerini guberniyalar üzerinden ayrıntılı bir biçimde incelemeye çalışacağız.

² *Georgiyevskiy Traktat*, Tiflis, 1983, s. 74.

³ K. F. Knorring: 1802 senesinde oluşturulan guberniya statülü Gürcistan Yüksek Yönetiminin Başkanıdır

⁴ AKAK, T.2, s. 264.

⁵ Başpsikoposluk

4.1. Bakü Guberniyası

Bakü guberniyası Kuzey Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma faaliyetinin en fazla yapıldığı idarî birimdir. XIX. asrın ilk yarısı itibariyle guberniya topraklarına 12.604 Ortodoks Rus yerleştirilmiştir. Bu da toplam nüfusun % 2.7'sine tekabül etmekteydi. 1.868 rakamlarında bu Rus nüfus 14.521 kişiye yükselmiştir. Bu da guberniya nüfusunun % 4.66'sına denk geliyordu.⁶ 1.873 nüfus sayımında ise Bakü Guberniyası genelinde Ortodoks Rusların sayısı 18.229 kişi olarak kayıt altına alınmıştır.⁷ XIX. asrın sonlarına gelindiğinde özellikle Ortodoks Rus nüfusun kitlesel olarak guberniya topraklarına yerleştirildiğini görüyoruz. Bu Rus yerleşim birimlerinde açılan kiliseler, kilise mektepleri, onarılan kiliseler, okullar, oralarda görev yapan Hıristiyan din adamları ve faaliyetleri yönünde elimizde geniş bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Ayrıca Bakü'de 1906 senesinde Başpsikopos A. Yunitskin'in tertip ettiği Rusça yayınlanan *Bakü Guberniyası'ndaki Kilise ve İbadethanelerin Tarihi (1815-1905)* adlı çalışma da buradaki Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin anlaşılması açısından önemli bir kaynak niteliğindedir.

1905-1906 senelerinde Bakü Guberniyası'nın haftalık yayın kuruluşu olan *Bakinskije Gubernskie Vedomosti*'de yayınlanan bu çalışma, 1906 yılında bir misyoner cemiyet olan Bakü Yasa Öğreticileri Kardeşliği Cemiyeti tarafından toplu olarak basılmıştır. Gürcistan Yegzarhı Palladiya'nın *Pastır* dergisinde (1890, no. 2) yayınlanan Kafkasya'daki bütün kiliselerin tarihinin yazılması gerekliliği konu-

---

⁶ N. Zeydlits, "Etnografiçeskiy Oçerk Bakinskoy Guberniy", *Kavkazskiy Kalendar*, Tiflis, 1870, s. 47.

⁷ *Sbornik Svedeniy O Kavkaze*, Tiflis, 1880, T.7.

sundaki talimat niteliğindeki makalesinden sonra pek çok kilisede bu konuda bir çalışma başlatılmış ve daha sonra bütün bu çalışmalar toplanarak Başpsikopos Yunitski tarafından yayınlanmıştır.

Bu çalışma, çoğunlukla, Bakü Guberniyası'nda açılmış olan kiliselerden gelen değerlendirme ve notlara dayanmak suretiyle ortaya çıkmıştır. Patrik Aleksandr Yunitski aynı zamanda bir dönem Çarlık Rusyası'nın Bakü Guberniyası'nda gerçekleştirdiği misyonerlik faaliyetlerini yönlendiren, organize eden, kilise hiyerarşisinde önemli görevlerde bulunan bir din adamıdır. Zira Bakü Gubernatörlüğü'nün başkanıdır. Ortodoks kiliseleri inşaat komisyonunun da başkan yardımcısı olan Yunitski, aslında bütün kilise inşaatı ve faaliyetlerini doğrudan yönetmiş ve neredeyse bütün önemli Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde imzası yer almıştır. A. Yunitski aynı zamanda Bakü Guberniyası genelinde oluşturulan Göç Komisyonu'nun da başkanıydı. Bakü Guberniyası'nda inşa edilecek Ortodoks Rus kiliselerinin inşaatıyla ilgili yapılan anlaşmalarda genellikle onun imzası bulunmaktadır.⁸

Yunitski'nin Bakü'deki en büyük Rus kilisesi olan A. Nevski Kilisesi'nin inşaatıyla ilgili komisyon adına ayrı ayrı tüccarlar, işadamları ve firmalarla imzalamış olduğu mal ve hizmet alımı anlaşmalarının hepsi incelendiğinde aslında dönemin Bakü iktisadî elitine dair bir görüş ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda bu anlaşmalar Rus yönetiminin müstemleke politikalarını bir kez daha teyit eder niteliktedir. Kilise inşaatında hazineden para alan, kendisiyle iş yapılan veya kendisinden mal alınan tüccarların hemen hemen tamamı ya Rus ya Ermeni ya da Gürcü Hıristiyanlardır. Şimdi Yunitski'nin imzasıyla yapılan bu anlaşmalarla hazineden yüklü miktarda para alan tüccarların listesine ve aldıkları paralara bir göz atalım: Stepan Mihayleviç Pavlov 6.530 ruble, Kazar Vartanoviç Arutunov 18.000 ruble. Yine Pavlov, başka bir mal alım antlaşmasından 19.680 ruble, yine aynı Pavlov 18.850 ruble, başka bir Ermeni tüccar Ovanes Avakoviç Alab 9.000 ruble, David Grigoryeviç Elbakidze 1.100 ruble. Ressam Mihail Mihayloviç Yaroviç'a da kilisenin aziz resimleriyle süslenmesi işinin ihale edildiği anlaşılmaktadır.⁹

⁸ ADTA, F.305, op.1, iş.2.

⁹ ADTA, F.305, op.1, iş.2.

Araştırmamızın kronolojik sınırlarını oluşturan dönemde bütün Azerbaycan guberniyalarında faaliyetini sürdüren Ortodoks kiliseler, Gürcistan Yegzarhiyası tarafından yönetilmekteydi. Guberniyalara piskoposlar atanmakta ve onlar aracılığıyla kilise faaliyetleri yönetilmekteydi. Bu dönemde Bakü Guberniyası'nda 4 piskopos görev yapmıştır: D. Zotikov, O. Aleksapolskiy, Liyapidevskiy ve A. Yunitskiy. Ekim 1904'ten itibaren yapılan bir idarî reformla Bakü Guberniyası genelindeki kiliselerin yönetimi iki kısma bölünerek diğeri Gürcistan Yegzarhiyası'na bağlanmıştır. Birinciye Bakü, Şamahı, Kuba ve Gökçay kiliseleri, ikinciye ise Lenkeran ve Cevat kazalarının kiliseleri bağlanmıştır.¹⁰

Bakü Guberniyası'ndaki Kilise ve İbadethanelerin Tarihi adlı çalışma, Azerbaycan topraklarında Hıristiyan varlığının tarihiyle ilgili yanlı, Hıristiyan taassubuyla dolu, Rus emperyal hedeflerine hizmet eden iddialarla başlamaktadır. Alban Tarihi ise onların komşuları olan Keltlerin, Sümerlerin tarihleri ve kimlikleri çarpıtılarak verilmektedir. Bu milletlerin etnik kimlikleri ile ilgili konularda Ermeni tezleri esas alınmış veya Albanların Kafkasya'nın dağlı milletlerinin ecdatları oldukları tezi ortaya atılarak onların eski dönemlerde Hıristiyan oldukları, daha sonra ise İslam orduları tarafından zorla Müslümanlaştırıldıkları iddia edilmiştir. Tarihi hakikatlerden uzak olan bu yaklaşım tarzı aynı zamanda Azerbaycan topraklarında Selçuklu'ya kadar Türk nüfusunun varlığı fikrini inkâr etmekte, buraları önceleri Hıristiyan olan az sayıdaki dağlı halkların veya Ermenilerin aslı yurdu olarak görmektedir. Albonopol, Bakü Kutsal Apostalu Varfolomey'in ilk öğretilerinin yayıldığı, çarmlıha çekildiği kadim bir Hıristiyan şehri olarak, yine yoğun Rus göçünün yaşandığı ve Mil-Muğan Projesi'nin uygulandığı bölge olan Kür-Aras bölgesi de kutsal Hıristiyan metinlerine dayanmak suretiyle Hıristiyanlığın yaşandığı Edem bölgesi olarak anlatılmaktadır. Bu yaklaşım ve değerlendirmelere baktığımızda ne Bakü Guberniyası'nın ne de Mil-Muğan bölgesinin bir tesadüf sonucu yoğun Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı olmadığını görüyoruz. İleride Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin Azerbaycan'da yapmış olduğu misyonerlik çalışmalarını incelerken de Ruslar'ın sürekli bu

¹⁰ *Istorii Tserkvey i Prikhodov Bakinskiy Gubernii.1815-1905*, Baku, 1906, s. 190.

ideolojik tarih tezine atıfta bulunarak sözde eskiden de Hıristiyan olan dağlı milletleri Müslümanların “esaretinden” kurtarmak niyetini taşıdıklarını göreceğiz.

Çarlık yönetimi Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerinde başarılı olmak için her guberniya ile bunlara bağlı kazalarda kilise ve onlar nezdinde ruhban okulları, misyoner okulları açılmasına aşırı ihtiyaç duymuştur. Bunun için Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde yeni Hıristiyan köy ve kasabalarının oluşturulması hızlandıkça buralarda kiliselerin de inşasına başlanmıştır. Ayrıca Rus askerî birliklerinin, Rus işçi gruplarının çalıştıkları, yaşadıkları yerlerde bunların dinî ihtiyaçlarını karşılamak bahanesi ile yeni kiliseler inşa edilmiştir. Bu kiliselerin bünyelerinde kurulan okullarla ilgili arşivlerde detaylı bilgiler mevcuttur.¹¹

İşgal sonrası Bakü'de ilk kilise inşaatına 1 Ocak 1815 tarihinde Gürcistan'daki Kafkas ordularının komutanı N. F. Rtişev'in talimatıyla başlanmış, David İvanov adlı bir Gürcü de ilk keşiş olarak, inşa edilecek kilise için görevlendirilmiştir. Bu ilk “kutsal” Nikolay Kilisesi bir Türk câmiinin kiliseye dönüştürülmesiyle açılmıştır.¹²Nikolayev Kilisesi'nde daha sonra keşiş olmuş N. Bogolomov'un arşivinde bulunan bir rapordan, kendisinin, bu kilisenin bütün faaliyetleri, gelir giderleriyle ilgili Sinod'un Gürcistan bölümüne yazılı bilgi sunduğu anlaşılmaktadır.¹³

Bakü Guberniyası'ndaki kiliselerin tarihlerinin yazılmasındaki esas amaç elbette ki Azerbaycan'daki Hıristiyan varlığının yaşadığı tarihî süreç ve merhaleleri ortaya koyarak tarih şuurunu canlı tutmak, Çarlık Rusyası'nın Hıristiyanlığa hizmet tarihini yazarak gelecek kuşaklarda Ortodoksluk ve Rusluk bilincine hizmet etmek olmuştur. Bizim açımızdan bu tür kilise kayıtları aynı zamanda Azerbaycan topraklarında uygulanan müstemleke, Hıristiyanlaştırma, dayatma ve zulümlerin inkâr edilemez ispatı niteliğindeki belgelerdir. “Ruslar Azerbaycan'da Hıristiyanlaştırma faaliyetinde bulunmadı” diyenlere de çok açık bir cevaptır.

¹¹ GDTA, F.488, op.1, d.7364.

¹² *Istoriî Tserkvey i Prikhodov*, s. 10.

¹³ GDTA, F.488, op.1, d.7949.

Bakü Guberniyası'ndaki Ortodoks Kiliseler ve İbadethaneler Tarihi adlı çalışma, cemiyet arşivleri, diğer dosyaları ile birinci el kaynakları incelediğimizde, Ortodoks misyonerlik faaliyetlerinin yoğun olarak yaşandığı diğer önemli bölgenin Rusya ve Gürcistan sınırındaki Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesi olduğu kanaatine varırız. Genellikle dindar Sünnî Müslümanların yaşadığı bu bölge, Gürcistan ve Dağıstan'la sınırdaş olması sebebiyle Rusya'nın yoğun dikkatini çeken bir bölge olmuştur. İşgal sürecinde Car-Balaken bölgesini kontrol altına almak, Rusya için hiç de kolay olmamıştır. Buradaki direniş ve isyanlar, uzun süre devam etmiştir. Yukarıda da vurguladığımız gibi İngilizlerin varlığından dolayı Rusya, buranın Hıristiyanlaşmasına özel önem vermiştir.¹⁴

Bu bölgede yapılan misyonerlik faaliyetlerini Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin çalışmalarının anlatıldığı bölümde ayrıntılarıyla ele alacağız. Bölgede baş gösteren 1863 İsyanı'na da yukarıda değinmiştik. Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde bu dönem Zakatala bölgesinde yapılan Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı artan itirazlar ve köylerde yaşanan heyecan ve dalgalanmalarla ilgili oldukça fazla rapor ve belgelere de rastladık.¹⁵ Bu bölgede de yeni kiliseler, kilise okulları açılmış, açılan okullarda eğitim-öğretim Rus dilinde yapılarak Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma olanca hızıyla sürdürülmüştür.

Petrol ve sanayi şehri olan Bakü, bir guberniya merkezi olarak yoğun Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı haline gelmiştir. Rus Çarı III. Aleksandr'ın bizzat temelini attığı Knez Aleksandr Nevski adına inşa edilen kilise kompleksi, burada inşa edilen kiliselerin en büyüğü olmuştur. Çar hazinesinden karşılanarak inşa edilen Bakü'deki bu en büyük kilise külliyesinin temeli, 1888'de çar ve ailesinin Kafkasya ziyareti sırasında törenle atılmıştır.¹⁶ Nevski Kilisesi 1898'de Kafkasya İşgal Valiliği ve Bakü Guberniyası'nın yüksek idarî ve dinî yönetici kadrolarının katılımıyla ibadete açılmıştır. Kilisenin açılış törenine Gürcistan Yepiskopu ve Tiflis'teki

¹⁴ AKAK, T.XII, Otçet Vorontsova, s. 1390.

¹⁵ GDTA, F.493, Op.1, d. 1609.

¹⁶ *Çarskaya Semya Na Kavkaze 18 Sentyabrya-14 Oktyabrya 1888 goda*, (Sostavlena po Poruçeniyu Glavno-Naçalstuvuyuşşogo General- Adyutanta Knyaza Dondukova-Korsukova), Tiflis.

ruhanî okulun rektörüyle beraber farklı bölgelerde faaliyet gösteren kiliselerden papazlar ve Rus şirketlerinin yöneticileri de katılmıştır.¹⁷

Güristan Başpiskoposu, resmî tören sonrası bu kilisenin bahçesinde inşa edilen ruhban okulunda çalışacak din adamlarının, öğretmenlerin, Kafkasya'nın çeşitli bölgelerinden gelen papazların ve kilise görevlilerinin katılımıyla halkla görüşmüştür. Guberniyadaki Hıristiyanların dinî lideri Yunitski, konuşmasında; buraya kadar katettikleri zorlu yoldan, Kafkasya'da Rus varlığının geçmişinden, zorlu işgal sürecinden bahsetmiş ve burada hazır bulunanları geçmişe layık olmaya, Hıristiyan dininin yayılması uğrunda çalışmaya, fedakârlık yapmaya davet etmiştir. Hatta o, Çar Aleksandr tarafından kilisenin temellerinin burada atılmasını Tanrı'nın bir lûtfu olarak anladığını söylemiş ve bu hadiseye kutsal bir değer atfetmiştir.¹⁸

Yunitski İncil ve diğer kutsal metinlerle desteklediği konuşmasında, yerel dilleri öğrenip İsa öğretilerinin insanlara ulaştırılmasını kutsal dinî görev olarak orada bulunanlara empoze etmiştir. O, konuşmasında biraz daha ileri giderek Bakü'den eski bir Hıristiyan merkezi olarak bahsetmiş, eski Albanya'ya atıfta bulunarak bu şehri Albonopol olarak takdim edip burada sözde var olan Hıristiyan ruhunun tekrar canlandırılmasının öneminden söz etmiştir.¹⁹ Bu konuşma aslında Azerbaycan'ın dört bir tarafından gelen Hıristiyan misyonerler, papazlar için ideolojik rehber niteliği taşımakta, Müslümanlar arasında misyonerlik çalışmalarının verimli yürütülmesi için gerekli doktrinleri de içermektedir. Konuşan diğer din görevlilerinin konuşmalarında, sözde, İslam'ın gelişiyile Hıristiyanlığın bu topraklarda asırlardır devam eden varlığına son verildiği yönündeki iddialar da dikkat çekicidir. Burada Rusların kurtarıcı misyonundan, Rus bayraklarının bu şehirde dalgalanması ile birlikte kilise çanlarının tekrar duyulduğundan, Tanrı'nın Rusları özellikle bu dini korumak için seçtiği türünden nutuklarla kilisenin açılışı yapılmış ve oradaki misyonerlere gerekli talimatlar verilmiştir.

¹⁷ *Istorii Tserkvey i Prikhodov*, s. 23.

¹⁸ *A.g.e.*, s. 27.

¹⁹ *A.g.e.*, s. 28.

Gürcistan Başpiskoposu, kilise ilahî grubunun söylediği ilahîler eşliğinde âyini tamamladıktan sonra Bakü Gubernatörü Yunitski evinde, Guberniya Meclis Başkanı Ahund Molla Cavadzade başkanlığındaki Müslüman din adamları heyetiyle görüşmüştür. Onlar da bu üst düzey görevli misafiri selamlamış, çar hazretlerinin himayesi altında yaşamaktan mutlu olduklarını beyan ederek kilise açılışından dolayı onu tebrik etmişlerdir. Müslüman din adamları, misafirlere aynı zamanda Kuran'a göre İsa peygamberin kutsal misyonundan da bahsetmişlerdir.²⁰

Aynı gün törene katılan Gürcüstan Başpiskoposu şerefine, üst düzey memurların ve din görevlilerinin katılımıyla öğle yemeği verilmiş ve burada bazı konuşmalar yapılmıştır. Törene katılan *Kaspi* gazetesi başyazarı Ali Merdan Bey Topçubaşov konuşmasında ünlü hayırsever iş adamı Hacı Zeynelabidin Tagiyev'i orada bulunanlara takdim etmiştir. Topçubaşov'un konuşmasından, Bakü'de kilise ve ruhban okulunun inşasına Tagiyev'in 3 bin ruble yardımında bulunduğu da anlaşılmaktadır.²¹

Bakü Kiliseler Külliyesi bünyesinde Aleksandr Nevski Kilisesi'yle beraber 4 ayrı kilise ve ruhban okulu da faaliyetini sürdürmüştür. Bunlardan ilki Kazan İlahî Analar Cemiyeti (Tatarlar arasında misyonerlik çalışmalarıyla ün kazanmış bir cemiyet) şerefine yapılan Ober Sinodu'nun Bakü Kilisesi'ne hediye ettiği İsa ikonunun da yer aldığı Pobedonosı adındaki kilise idi. İkinci kilise 1899'da, Ortodoks mezarlığının girişinde mimar Buynova'nın projesiyle inşa edilmiştir. Bu kilisenin Rus Ortodoks iş adamlarının maddî katkılarıyla inşa edildiğine dair bilgi verilmiştir.²² Kilise Hıristiyan inancına göre Bakü'de ilk Hıristiyan davetçi ve çilekeşlerden olan Apostol Varolomey'in ismini taşımıştır. Bünyesinde bir okul da barındıran üçüncü kilise ise, Bakü tren istasyonu yakınlarında o zamanki adı Stanislavskiy olan sokakta inşa edilmiştir. Bu kilisenin de Hıristiyan hayırseverlerden toplanan paralarla yapıldığına dair kilise defterine not düşülmüştür. Dördüncü kilisenin ise şehrin pazar meydanında din adamı Arhangel Mihail'in adına inşa edildiği bilinmektedir. Bu kiliseler bünyesinde kurulmuş olan misyoner

²⁰ A.g.e, s. 30.

²¹ A.g.e, s. 31.

²² A.g.e, s. 32.

okullarında her sene 300'den fazla kız ve erkek çocuğun eğitim aldığı ve kilise yönetimlerinin yeni Hıristiyan olmuş aile çocuklarının bu okullara alınmasına önem verdiği anlaşılmaktadır.

Yine hem ibadethane hem de kilise okulu olarak görev yapan Hıristiyan merkezleri, aynı zamanda fabrikaların içinde de açılmaya başlanmıştır. Bu merkezler özellikle çeşitli fabrikalarda çalışan Hıristiyan işçiler için yapılmıştır. Spaso-Preobrajenskaya merkezi de bunlardan birisidir. Bu ibadethane ve okul, Şibayev soyadlı bir Rus işadaminin fabrikasında kurulmuştur.

Bakü demiryolları kilisesi adındaki ahşap bir kilise de Rusya'daki Gönüllü Hıristiyanlık Cemiyeti'nin mâlî desteğiyle kurulmuştur.

1893 senesinde Bakü şehir mahkemeleri baş hâkimi N. T. Jilov'un cezaevlerini ziyareti sırasında mahkûmlardan ibadethane talebi gelmesi üzerine Guberniya Cezaevleri Genel Müdürlüğü bünyesinde yeni bir kilisenin açılması için karar alınmıştır. 16 Numaralı Cezaevi binasında böyle bir ibadethane kurulmuş, ancak daha sonra buranın kilise için uygun olmadığı belirtilerek valiliğin mimarlık şubesine yeni tespit edilecek bir yerde mahkûmlar için kilise inşa edilmesi yönünde talimat verilmiştir. Bu kilisenin inşaatı için devlet bütçesinden 12.477 ruble para ayrılmıştır.²³

Balahanı-Sabunçu petrol sanayiinde çalışanlar için inşa edilen Balahanı-Sabunçu kilisesi ise 1899'da inşa edilmiştir.²⁴ Makariya Egipetskogo ismini taşıyan bu kiliseyi Hıristiyan petrol milyarderlerinin kendi paralarıyla inşa ettikleri kayıtlarda belirtilmiştir. Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'nde, Bakü'de inşa edilen diğer kiliseler gibi bu kilisenin de inşaat aşamasını, malzeme alımını, inşaat sürecinin bütün safhalarını ayrıntılarıyla yansıtan Ortodoks Kilise İnşaatı Komisyonu'na ait dosya bulunmaktadır. Dosyada kilise ile ilgili bilgiler bütün ayrıntılarıyla yer almaktadır.²⁵ 26 Mayıs 1898 tarihinde tertip edilen komisyonun inşaat raporlarından ve toplantı tutanaklarından, petrol çıkarma bölgesi olan Sabunçu-Balahanı bölgesinde çalışan Hıristiyan petrol sanayiindeki işçiler için bu kilisenin inşa edilmesi kararının 1892'de alındığı anlaşılmaktadır. Kilise inşaatına ise 1898'de başlanmıştır. II. Kafkasya Garnizon Bölge-

²³ ADTA, F.875, op 1, iş.2.

²⁴ Yunitski, a.g.e, s. 67.

²⁵ ADTA, F.875, op.1, iş 3, ADTA, F.875, op.1, iş.1, ADTA, F.875, op.1, iş.2.

si'nin inşaat mühendisi F. E. Gavrilov başkanlığında yapılan kilise inşaat komisyonu toplantısında Başpapaz Yunitski, P.O. Gukasov, Narkovskiy, İ. K. Rılskiy, Y. D. Halinskiy, İ. P. Medvedov ve İnşaat Komisyonu Sekreteri V. K. İstomin de hazır bulunmuştur.²⁶

Kafkasya Valiliği ve Gürcistan Yegzarhiyası'nın talimatı ile oluşturulan komisyonun ilk toplantısında Rus petrol sanayicisi S. M. Şibayev'in yaptığı 12.000 ruble bağış ve Yunitski tarafından daha 1892 senesinde bu kilise inşaatı için toplanan 3.186 ruble bağış ile Gürcistan Yegzarhiyası tarafından ona takdim edilen bağış defteri de komisyon toplantısına sunulmuştur.²⁷ Komisyon aynı zamanda kilise inşaatı için bağış toplamak amacıyla devlet idarelerine bağış kutularının konulmasını, Azerbaycan'da iş yapan ticarî firmalara mektuplar yazılarak bağış istenmesini, ayrıca *Kaspi* gazetesinde inşaat komisyonunun, yani bağışları kabul edecek insanların isimlerinin yayınlanmasını da uygun görmüştür.²⁸ İnşaat komisyonunun rapor ve değerlendirmelerinde Sabunçu-Balahanı petrol sanayi işçilerinin % 20'sinin Ortodoks Hıristiyanlardan oluştuğu belirtilse de bu rakamın abartılı olduğu bir gerçektir. Komisyon bu kilise inşaatının önemine vurgu yaparken buradaki Ortodoks Hıristiyan işçi sayısının giderek artacağı fikrini ileri sürmüştür.

Komisyon üyesi D. D. Buynov'un teklifiyle bu kilisenin Bizans mimarisi tarzında inşa edilmesi kararı alınmıştır. Kilise arazisinin genişletilmesi gerekliliğinin tartışıldığı toplantıda komisyon üyesi K. V. Hagel'in ünlü Bakü petrol milyarderi Nobel'in ofisinden gelen mektuba dair bilgi sunduğu ve bu mektupta Nobel yönetiminin onlara ait olan bu arazinin kilise mülkiyetine eklenmesine itiraz etmediği anlaşılmaktadır.²⁹ Komisyonun sonraki toplantılarından birinde ise Nobel yönetiminin kilise inşaatı için 5.000 ruble de bağış yaptığını öğreniyoruz. Nobel'in yalnızca bu kilise için değil, Bakü'deki diğer kiliselere de muntazam olarak yaptığı yardımların makbuzları arşiv dosyalarında mevcuttur.³⁰

²⁶ ADTA, F.875, op.1, İ.ş.3, L. 1.

²⁷ ADTA, F. 875, op.1, İ.ş.3, L.2.

²⁸ ADTA, F.875, op.1, İ.ş.3, L.3.

²⁹ ADTA, F.875, op.1, İ.ş.3, L. 5

³⁰ ADTA, F. 875, op.1, İ.ş.3, L. 23.

Yine Petrol Sanayicileri Şûrası'nın XI. Kurultayı'nın, bu kilisenin inşaatı için şûranın kendi bütçesinden de 10.000 ruble para ayırma kararı aldığı anlaşılmaktadır. Bakü Piskoposu Yunitski'nin komisyona sunmuş olduğu bilgidен Kafkasya Genel Valisi ve Gürcistan Yegzarhiyası'nın bu kilisenin inşaatıyla ilgili sürekli bilgi istedikleri, başpiskoposun Bakü'ye yapacağı ziyarette buraya da uğramak arzusunda olduğu görülmektedir. Kilise inşaatının devam ettiği dönemde ise Bakü petrol sanayiinde çalışan Ortodoks Hıristiyanların dinî vecibelerini yerine getirebilmeleri için komisyonun kararıyla petrol çıkarma bölgesine 300 kişinin ibadet edebileceği ahşap bir kilise yapıldığı da anlaşılmaktadır. Komisyon bu kiliseye Yunitski'den din görevlisinin atanmasını da istemiştir. Bu ahşap kilisenin maliyeti ise 3.396 ruble olmuştur.³¹ Komisyon tutanaklarında kilise inşaat bütçesine yapılan bağışlar ve harcanan paralar en ince ayrıntıyla yer almaktadır. Mesela 1 Ocak 1899 tarihli kilise bütçesinin analiziyle ilgili tutulan bir tutanakta o sene kilise inşaat bütçesine 18.246 ruble girdiği ve bu meblağdan 3.685 rublenin harcandığı, kilise inşaat bütçesinde 14.560 rublenin kaldığı anlaşılmaktadır.³²

Bakü Guberniya Defterhanesi'ndeki 11 Mart 1899 tarihli, 4102 numaralı belgeden Gürcü Yegzarhı'nın Simon Liadze'yi 500 ruble, yardımcısı Dmitriy Kazanski'yi de 175 ruble maaşla bu yeni inşa edilen kiliseye din görevlisi olarak atadığını öğreniyoruz.³³

Başkent Bakü'de inşa edilen başka bir kilise-ibadethane olan Bakü Askerî Kilisesi de Bayıl bölgesindeki askerî limanda 1868 senesinde inşa edilmiştir. Bu kilisenin temel atma töreninde generallerin hazır bulunduğu ve kilisenin 1871 senesinde ibadete açıldığı bilinmektedir. Bu kiliseyle beraber 1873 senesinde başka bir Rus askerî üssünde, Salyanski alayında da bir kilisenin inşa edildiği iddia edilse de arşivlerde bu kiliseyle ilgili ayrıntılı bilgi bulamadık.

Askerî birlikler, fabrikalar, iş yerleri bünyesinde olduğu gibi, Halk Eğitim Bakanlığı'na bağlı eğitim kurumlarında, özellikle kilise-ibadethane inşasına önem verilmiştir. Bu ufak kiliseler, öğrencilerin manevî ihtiyaçlarını karşılamak adı altında kurulmuştur.

³¹ ADTA, F.875, op.1, İ.ş.3, L. 19.

³² ADTA, F.875, op.1, İ.ş.3, L. 21.

³³ ADTA, F.875, op.1, İ.ş.2, L.25.

Bakü Klasik Gimnazyumu'na ait arşiv belgelerinden burada 1897 senesinde gimnazyumun rektörü ve Aleksandr Nevski kilisesinden papaz Petr Potaşev'in yakın desteğiyle kilise-ibadethane açıldığını ve eğitim şûrasında gençlerin dinî-manevî eğitiminde bu kilisenin rolününün epey önemli olduğunun vurgulandığını anlıyoruz. Bakü'de ticaret yapan N. A. Terentev, A. N. Lihuşin gibi pek çok Rus işadamının okul bünyesindeki kiliseye sürekli maddî yardımda buldukları anlaşılmaktadır.³⁴ Bakü Teknik Lisesi bünyesinde kurulan küçük Nevski Kilisesi de eğitim kurumlarındaki Hıristiyan ibadethanelerinden birisiydi. Azerbaycan'da misyonerlik faaliyetleriyle ün kazanmış Nina adındaki kız lisesinde de ayrıca bir kilise faaliyet göstermiştir. Bu kız lisesi ilk olarak 1848 senesinde Şamahı şehrinde açılmış, 1861'de de Bakü'de aynı isim altında kurulmuştur. Bu kurum Şamahı'de özel eğitim kurumu olarak tesis edilse de daha sonra Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanarak bütçesi maliyeden karşılanmıştır. Nina Kızlar Lisesi ve yukarıda ismi geçen diğer eğitim kurumlarının birer misyoner merkezi olduğu yönünde Müslüman halk arasında kanaat oluştuğunu Rus kaynakları da teyit etmektedir. Bu liselerin Bakü'deki bölümü Bakü Askerî Valisi Knez Tarhana Maurava'nın girşimiyle açılmış, ilk olarak Hazar deniz kuvvetlerinin denizciler evinde eğitime başlamıştır.³⁵ Bu ve bünyesindeki diğer kiliseler, genç kuşakların manevî eğitiminde başarılı çalışmalarından dolayı Bakü Valiliği tarafından ödüllendirilmiştir.

1913 yılı rakamlarına göre sadece Bakü şehrinde 18 Ortodoks kilisesi inşa edilmiştir. Bunlar şunlardır: Aleksandro-Nevskiy, Nikolayevskiy, Portovaya, Rojdestvenskaya, Pograniçniy, Nikolayevski pazarı kiliseleri, Şibayev Fabrikası Kilisesi, Çornogorodskaya, İmperator III Aleksandr Gimnazı kiliseleri, Flotskaya, Askerî Kilise, Teknik lisedeki kilise, Spasoobryajenskaya Kilisesi, Balahanı Makari Kilisesi, Nina Kilisesi, Ramanı Kilisesi, Zavokzalnaya Kilisesi, Bileceri Kilisesi.³⁶

Bakü'den sonra guberniyanın tarihî, coğrafi ve ekonomik önemiyle ikinci büyük şehri olan Şamahı da, Hıristiyanlaştırma çalışmalarının odağı haline gelen şehirlerden birisidir. İşgal sonrasında

³⁴ Yunitski, *a.g.e.*, s. 73.

³⁵ *A.g.e.*, s. 79.

³⁶ ADTA, F.46, İş.458, L.32.

burada art arda kiliseler inşa edilmeye başlanmıştır. Bunlardan en büyüğü Şamahı Nikolayev Kilisesi Külliyesi idi. Bu kilisede görev yapan ve bölgede bu faaliyetiyle de ün yapan ilk misyoner, Papaz Vasili Stepanoviç Porozov'dur. 31 Ocak 1902 yılında yaşanan Şamahı Depremi'nde tamamen kullanılmaz hale gelen bu kilise, XIX. asrın ilk yarısında inşa edilmiştir. Yunitski'nin kayıtlarında Şamahı şehrinde 1845 senesinde binlerce tarikatçı Rus ve 300'den fazla Ortodoks Rus ailesinin yaşadığı belirtilmiştir.³⁷

1820 yılından itibaren Şamahı işgal yönetimi, almış olduğu bir kararla Ruslaştırma-Hıristiyanlaştırma politikalarına destek amacıyla Ruslar'ın şehir ve etraftaki köy ve kasabalara yerleştirilmeleri için gerekli alt yapı çalışmalarına başladığını, çeşitli tedbirlerin alındığını açıklamıştır. İlk dönemler burada konuşlanan Rus askerlerinin dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş olan bu kiliseler zamanla Rus nüfusun çoğalmasından dolayı daha da genişletilmiş ve yeni kiliseler inşa edilmiştir. Çarlık yönetiminin Hıristiyanlaştırma politikaları gereği tarikatçı Rusları yoğun olarak Şamahı'ya yerleştirdiğini zikretmiştik. Bu aileler kitleler halinde 40'lı yıllardan itibaren buraya göç ettirilmişlerdir. Şamahı Şehir Emniyet Müdürlüğü'nün verilerine göre şehirde; Molokanlar 295'i erkek ve 198'i kadın olmak üzere toplam 493 kişiden, Subotnikler 33'ü erkek ve 39'u kadın olmak üzere toplam 72 kişiden ibaretti. Ancak köy ve kasabalar da dâhil bütün Şamahı kazasında ise Molokanların sayısı 6.479'u erkek ve 6.127'si kadın olmak üzere 12.606 kişiye ulaşmış, Subotnik tarikatı üyeleri ise 570'i erkek ve 509'u kadın olmak üzere 1.079 kişi civarında olmuştur.³⁸

Yunitski'nin yayımladığı bu rakamların hangi seneye ait olduğu anlaşılmasa da Gürcistan ve Azerbaycan devlet arşivlerindeki 60'lı yılların istatistikî verileriyle örtüşmektedir. Bu radikal tarikat mensuplarının yaşadıkları köy ve kasabalarda kendi ibadet yerleri de vardı. Ortodoks Kilisesi'nin onlar arasında sürdürmüş olduğu bütün yoğun misyonerlik çalışmalarına rağmen bu tarikat mensuplarının çoğunluğu kendi tarikatlarına sıkı sıkıya bağlı ve Ortodoks akideye dönmemeye kararlıydılar. 1858 senesi rakamlarında Şamahı şehir merkezinde yaşayan Ortodoks Rus aile sayısının 446'ya

³⁷ A.e, s. 81.

³⁸ A.g.e, s. 90.

ulaştığını görüyoruz. Yunitski, kayıtlarında, Şamahı etrafında oluşturulan Ortodoks Rus kasabalarından en büyüğünün Novo Dmitrovka olduğunu bildirmiştir. Bu kasaba, 1872'de Rusya'nın çeşitli vilayetlerinden getirilen dindar Hıristiyan ailelerinden oluşmuştur.

Şamahı kazasına bağlı kasabalardan Rus nüfusun yoğun olarak yerleştirildiği bir başka yerleşim birimi ise Altı Ağaç'tı. Burası Şamahı'nın en güzel manzaraya sahip yerlerindendi. Buraya ilk gelenler, Rusya'nın Tula bölgesinden göç ettirilen radikal tarikatçı 80 Rus ailesiydi. İşgal yönetimi Ortodoks nüfusun buraya yerleştirildiği döneme kadar Rus tarikat mensuplarının her türlü aşırılık ve suça varan hareketlerine göz yummak zorunda kalsa da daha sonra kiliseyle birlikte onların ıslahıyla meşgul olmaya başlamıştır.³⁹

Yunitski'nin yayımladığı çalışmada Bakü, Şamahı ve diğer önemli şehirlerdeki kiliselerin emlakı, bu külliyelerin içindeki papazların yaşadığı evler, okullar, buraya hediye edilen eşyalar ve bunların kimler tarafından hediye edildiğine dair ayrıntılı bilgiler vardır. Sinod'un Gürcistan yetkilisinin onayladığı 1872 ve 1891 senelerine ait olan bir listede de bu kiliselerin emlakı gösterilmektedir.⁴⁰

Şamahı'daki kiliseye değerli eşyalar hediye eden insanlar arasında T. A. Drujinina, A. K. Doynikovoy, M. N. Alekseyevoy, Ö. P. Kodorojnov gibi Rus işadamları ve bürokratların isimleri vardır. Ayrıca kilise ziyaret defterlerinden de mesela Kişinyov, Ryazan, Türkistan psikoposlarının da Nevski Kilisesi kompleksini ziyaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu kiliselerde görev yapan, önde gelen Hıristiyan misyonerlerin, keşişlerin unutulmadığı ve isimlerinin tarihe not edildiği de bilinmektedir. *Bakü Guberniyası'ndaki Ortodoks Kilise ve İbadethanelerin Tarihi*'nde övgüyle bahsedilen bazı önemli misyonerler hakkında biz de aşağıda kısaca bilgi vermeye çalışacağız.

Dmitri Zotikov: Rusya'nın Duşet şehrinde doğmuş ve Tiflis Ruhanî Mektebi'nde din eğitimi almıştır. Uzun zaman Gürcistan'ın Telavi ve Gori bölgelerindeki Hıristiyan ruhban okullarında öğretmenlik yapmış, daha sonra Şamahı'daki kiliseye atanmıştır. En son görev yeri olarak da Bakü Hıristiyan Okulu gösterilmektedir. Dmitri Zotikov'un Hıristiyanlığa hizmet ve faaliyetlerine Yunitski övgüler dizmektedir. Zotikov'un ünlü bir misyoner olduğu ve faaliyetinin

³⁹ A.g.e, s. 95.

⁴⁰ A.g.e, s. 35.

esasen iki noktada yoğunlaştığı belirtilmiştir. Müslümanların Hıristiyanlığa kazandırılması ve Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'a sürgün ettiği radikal tarikatçıların tekrar Ortodoks inancına döndürülmesi yönündeki faaliyetleri başarılı bulunmuştur.

Papaz Sergey Lyipidevskiy: Moskova'da doğmuş, Moskova Ruhanî Akademisi'nde eğitim almıştır. Çok akıllı ve hatip biri olarak tanıtılmaktadır. Birkaç yıl Tiflis Gimnazyumu'nda ders vermiş, daha sonra Bakü Kilise Külliyesi bünyesinde Hıristiyan din okulunun açılmasında görev almıştır. Lyipidevskiy aynı zamanda Moskova Metropoliti Sergey'in yakın akrabasıdır.

O. Ovorskoy: Tambov Ruhanî Okulu'ndan mezun olmuştur. 1868 senesinde Bakü'ye Hıristiyanlığın yayılması işinde çalışmak için gelmiştir. Bakü'de açılan Rus mektebinde görev yapmış, hem Rus dili hem de din eğitimi vermiştir. Onun bazen kendi parasını din çalışmalarında harcadığı kaydı düşülmüştür. Ovorskoy aynı zamanda kilise bünyesinde kız ve erkeklerden müteşekkil ilahî grubunu da kurmuş, onların eğitiminde önemli rol üstlenmiştir. Bu misyoner din adamının faaliyetlerine Şamahı'da da rastlamaktayız.

P. Potaşev: Novgorod'da doğmuştur. Petersburg'ta yüksek dinî tahsilini tamamladıktan sonra Bakü'ye gelmiştir.⁴¹

Azerbaycan'da Hıristiyanlığın yayılmasında cemiyetler, kiliseler, kilise okulları ve kiliselerin desteğiyle kurulan Rusya'nın çeşitli şehirlerindeki misyonerler cemiyetler ile sıkı ilişkiler içerisinde bulunan oluşumlarda aktif rol üstlenmişlerdir. Aleksandr Nevski Kilisesi'nin bünyesinde oluşturulan Bakü Kril-Meodiyevskiy Kilise İlahîleri Sevenler Kardeşlik Cemiyeti bunlardan birisidir. Bu cemiyetin 28 kilise mektebine yardım ettiği, dinî kitaplar satan mağazasının olduğu, kilise bünyelerinde kreşler açarak onları himaye ettiği; halk kütüphanesi ve emeksever dernekler adı altında örgütlenerek buralarda Hıristiyanlığın yayılmasına hizmet ettiği de bilinmektedir.⁴²

KMKİSKC'nin faaliyetleri incelendiğinde 10 yıllık süre içerisinde cemiyetin çeşitli etkinlik ve yapılanmalar için 200 bin rubleden fazla para harcadığı görülmektedir. Bu meblağın zamanın şartlarında çok büyük para olduğu göz önünde bulundurulduğunda yapı-

⁴¹ A.g.e, s. 47.

⁴² A.g.e, s. 49.

lan çalışmaların boyutu anlaşılmaktadır. Bir diğer cemiyet, Bakü Ortodoks Mezarlığı Cemiyeti de esas faaliyet ve ilgi alanını burada bulunan Hıristiyan mezarlığının bakımı olarak belirtmiştir. Bu cemiyetin gelirleri arasında mezarlık malzemeleri üretim atölyesi ve başka ticarî faaliyetlerden elde edilen gelirler gösterilmektedir. Bakü'de kurulan diğer bir Hıristiyan örgütü de Yasa Öğreticileri Kardeşliği Cemiyeti'dir. Ekim 1898'de kurulan bu cemiyetin daha çok entelektüel Hıristiyan davetçilerini bir araya getirdiği anlaşılmaktadır. Toplantılarında dinî kitapların okunduğu, ayrı ayrı dergilerde yayımlanan ve yankı uyandıran dinî makalelerin öğrenilip öğretildiği bir merkezdir. Bu cemiyetin zengin bir kütüphaneye sahip olduğu, sohbet ve derslerinde güncel dinî sorulara cevap arandığı, yeni Hıristiyan olan kişilerin itikadının kuvvetlendirilmesi noktasında faaliyetler yaptığı bilinmektedir.⁴³

Bakü Ortodoks Hıristiyanlarının gündelik hayatının tasvir edildiği bilgilerden onların pazar âyini için kiliseye gitmeye özen gösterdikleri, her sabah sofrada başında dua ettikleri, bayramları ise farklı kesimlerinin farklı şekilde kutladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca 1860'lı yıllara kadar Bakü'de Hıristiyan gençlerin evlenecek kadın bulmakta zorlandıkları ve evlenmek için Rusya'nın çeşitli şehirlerine gittikleri anlaşılmaktadır. Onların yeni Hıristiyanlaşan Tatarlar ve Molokanlarla evlenmeye özendirildikleri belli olmaktadır. Hatta Rusya'dan kızların evlenmek için Bakü'ye geldikleri gibi ilginç bilgiler de Yunitski'nin çalışmasında yer almaktadır.

Bakü'de petrol sanayiinin gelişmesiyle birlikte Rus hayat kadınlarının buraya ayak bastığı, hatta onlardan ibaret genelevlerin bile açıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum özellikle Müslümanlar arasında yozlaşma ve dejenerasyonun artmasına neden olmuştur.

Müslüman nüfus, Hıristiyanlığı seçen az sayıdaki soydaşlarına karşı dışlayıcı ve aşağılayıcı tavır takınmakta, onları toplum hayatına katmamakta ısrar ederek Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine karşı durmaya çalışmıştır. Bakü'de bazen yeni Hıristiyan olanların öldürüldüğü gibi abartılı iddialar da kilise kayıtlarında yer almaktadır. 1850'li yıllarda Ortodoks Hıristiyanlığı seçen bir Tatar ailesinin katledildiğini yazan bir belgede, insanları Hıristiyanlığa çağıran bir

---

⁴³ A.y.

baba ve anneye ait cesetlerin din değiştirmelerinden bir hafta sonra deniz kıyısında dilleri kesilmiş vaziyette bulunduğu iddia edilmiştir. Ancak bu aile fertlerinin isimlerine dair kaynakta hiçbir bilgi yer almamaktadır.⁴⁴

Bakü ve Şamahı gibi büyük şehirlerde sanayi gelişmesi, yeni fabrikaların açılması, petrol üretiminin artması Rusya'nın çeşitli bölgelerinden fakir Rusların iş bulmak umuduyla Bakü'ye akın etmelerine neden olmuştur. Bu süreçte Rus idaresinin oluşturmaya çalıştığı dindar Ortodoks Rus algısının giderek zayıfladığı görülmektedir. Fakir, içki düşkünü Ruslar'ın şehirde yaygın hale gelmesiyle Hıristiyanlık açısından olumlu devam eden seyrin değiştiğini Rus misyonerleri iddia etmişlerdir. Fabrika sahiplerinin kendi fabrikalarında açtıkları mağazalarda içki satarak hem yerli hem de Rus işçilerin maaşlarını buralarda harcamalarını teşvik ettikleri de bir gerçektir. Büyük şehirlerde hem Müslümanlar hem de Ruslar arasında bozulma hızlanmış, Ruslar içki ve eğlenceye dalarak artık kiliseye gitmez olmuşlardır. Rus papazları bu dönemden itibaren bozulmanın başladığını belirtmişlerdir.⁴⁵

XIX. asrın sonlarına doğru uluslararası sermayenin Bakü petrol sanayiinde boy göstermesiyle birlikte farklı Hıristiyan mezheplerin faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını görüyoruz. Bu aynı zamanda Ortodoks din görevlilerinin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Çünkü onların mezhep temelli misyonerlik çalışmaları, Rus nüfusu üzerinde de olumsuz etki uyandırmıştır. Bu arada bir taraftan radikal Rus tarikatçıları diğer taraftan da Baptistler, Katolikler, Ortodoks Ruslar faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu Hıristiyan akımları kullanarak bazı Hıristiyan devletlerin istihbarat kurumları da Bakü'deki faaliyetlerini yoğunlaştırarak bu işe ciddi miktarda para harcamışlardır.

Ortodoksluğa sızma girişimlerinin ayrı ayrı devletlerin çıkarları doğrultusunda planlandığı düşünülebilir. XIX. asrın sonları XX. asrın ilk yıllarında artık Bakü'de farklı Hıristiyan akımları evlerde de ayinler, sohbetli toplantılar düzenleyerek yeni katılımcılarla kendi yandaşlarını genişletmişler ve aynı zamanda Ortodoks propagandaları önünde en büyük engeli oluşturmuşlardır.

⁴⁴ A.g.e, s. 52.

⁴⁵ A.g.e, s. 55.

Dönemin Baptist ve Molokanları şarap içmeyerek günahtan uzak durmaya çalışmışlardır. Onlar kendilerini günahlardan arındırılmış insanlar olarak görerek, ibadethanelerinde ayinlerini muntazam olarak sürdürmüşlerdir. Yine kendilerine ait marşlar ile ilahî grupları oluşturmuşlardır.⁴⁶

Rus kilisesi de, ister radikal Rus tarikatçıları olsun isterse diğer Hıristiyan akımlar olsun, bunların arasında misyonerlik çalışmalarına devam etmiş ve onları Ortodoks Rus çizgisine çekmeye çalışmıştır. Tarikatçı Ruslar Müslümanlar arasında dindar Rus imajının oluşmasına katkı sağlamışlar ve Müslümanlar içinde kendi propagandalarını yapmamaya özen göstermişlerdir. Kilise bu tarikat mensuplarının ana vatan Rusya'dan çok uzaklarda, Müslüman Türkler arasında kendi yurtlarını özleyerek ıslah olacaklarını, devletlerine sıkı sıkıya sarılacaklarını düşünmüştür. Ortodoksluğa dönüş toplu olarak gerçekleşme de önemli sayıda tarikatçı, tekrar Rus Kilisesi'ne kazandırılmıştır. Burada cemiyetin misyonerlik çalışmalarının rolü kuşkusuz büyüktür. Yerel iklim şartlarına uyum sağlayamayan, buradaki yaşam standartlarını beğenmeyen Molokanlar, Ortodoks çizgisine dönmeyi, kendi yurtlarına dönmek için bir araç olarak da görmüşlerdir.

1852'de 17 Molokan ailesi Naum Mironov başkanlığında toplanmış, Şamahı Askerî Komutanlığı'na dilekçe yazarak bağışlanmalarını ve Ortodoks kilise inancına dönmelerinin temin edilmesini rica etmiştir. Siyezen Askerî Birliği'nin komutanı Molokanların yaşadığı Altı Ağaç askerî komutanına gönderdiği mektupta şu bilgi ve emirleri vermiştir: *"Bu günlerde Şamahı şehrinin papazı Zotov, senin kontrolün altındaki köye yeni Hıristiyanlaştırma törenine katılmak üzere gelecektir. Onun bütün talep ve isteklerini yerine getirmeni ve gerekli emniyet tedbirlerini almanı istiyorum. Tören ve sonrasında herhangi bir şikâyet tarafımıza ulaşırsa sorumluluk sana ait olacaktır."* 2 Ocak 1853'de Zotov, Altı Ağaç'a geldiğinde büyük bir tören düzenlemiş ve 89 Molokan bu törenle Ortodoksluğa geçmiştir.⁴⁷

Yalnız Ortodoksluğa geçiş, bu Molokanlar için hiç de kolay olmamış, çarlık idaresi bu insanları eski mezheptaşlarının saldırılarından korumak ve yeni Ortodoksluğu seçeceklerin can güvenlikle-

⁴⁶ A.g.e, s. 61.

⁴⁷ A.g.e, s. 95.

rini sağlamak için Kossaklardan oluşan askerî bir bölük görevlendirmiştir. Bu törenin ardından Şamahı Valiliği'nin fermanıyla Altı Ağaç Orta Kervansaray'da yeni Ortodoks kilisesinin inşa edilmesi yönünde karar alınmıştır. Molokanların inşaatı engelleme çabaları sonuç vermemiş, 1855'de kilisenin inşaatı tamamlanarak ibadete açılmıştır.⁴⁸ Zotikov ve Zlotarev soyadlı papazlar bu kilisede görev yapmışlardır.

XIX. asrın sonlarına doğru Altı Ağaç, Hil Mili, Astrahanka ve Morozu köylerinde tarikat mensubu Ruslarla Ortodoks Rusların sayısı aşağıdaki gibidir: Altı Ağaç'ta 503 Ortodoks, 2.158 Molokan; Hil Mili'de 3.054 Molokan, Astrahanka'da ise sadece 11 Ortodoks vardı. Bu köyde Molokanlar 2.052, Baptistler 59 kişiydi. Morozu köyünde ise 1.804 Molokan yaşamaktaydı.⁴⁹ Bu istatistikler aslında bütün çabalara ve Ortodoks misyonerlerin propagandalarına rağmen tarikatçıların başarısız olduklarını ve kendi tarikat mensuplarının sayısını fazla artıramadıklarını göstermektedir.

Rusya ile sınırdaş Azerbaycan hanlık merkezlerinden biri olan Guba'da da Hıristiyanlaştırma faaliyetleri olanca hızıyla devam etmiştir. Bu şehirdeki ilk Hıristiyan kilisesi 1834 senesinde Rus askerî ve sivil personelin dinî ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiştir. Ancak Guba'ya da Rusya'nın çeşitli bölgelerinden Rus nüfusun göçü hızlanınca bu kilisenin ihtiyaçları tam karşılamadığı ve yeni bir kilise inşaatının gerekli olduğu kilise idaresi tarafından çarlık idaresine bildirilmiştir.

Kilise ile Bakü Guberniya Valiliği arasındaki yazışmalardan yeni kilisenin Müslümanların yaşadığı şehrin merkezindeki pazar yerine yakın inşa edilmesinin planlandığı, bunun için arazinin tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra ciddi tepkilerin ortaya çıkabileceği ihtimali üzerine bu karardan vazgeçilmiş, şehrin batı kısmında esasen Rus ve Ermenilerin yaşadığı yerde Mehmet Ali Mahmutoğlu'na ait özel mülk toprağı elinden alınarak burada kilise inşaatına karar verilmiştir.⁵⁰ Bakü Valiliği'nin imzaladığı kararnemeyle bu kilisenin inşasına hazineden 15.228 ruble para ayrılmıştır. 4 Aralık 1865 tarihinde Kafkasya Genel Valisi Mihail Nikolayeviç

⁴⁸ A.g.e, s. 96.

⁴⁹ A.g.e, s. 98.

⁵⁰ A.g.e, s. 102.

şahsen bu kilisenin projesini onaylamıştır. 1851-1903 arasında yeni inşa edilen bu Uspenski Kilisesi'nde aşağıda ismi geçen papazlar görev yapmıştır.

1. Andrey Nikolayev: 1859-1861 arasında görev yapmıştır. Rusya Şatski Ruhban Okulu mezunudur.
2. Sergey Vasiliyev Remizov: 1862-1874 arasında görev yapmıştır. Tula Lisesi'nden mezun olmuştur.
3. Vasili Dimitriyev Aleksapolski: 1875-1882 arasında görev yapmıştır. Tiflis Ruhban Okulu mezunudur.
4. Petr Ermolayev Gromov:1882-1884 arasında görev yapmıştır. Stavropol Ruhban Okulu mezunudur.
5. Aleksey Ponamarev:1884-1894 arasında görev yapmıştır. Tambov Ruhban Okulu mezunudur.
6. Venedikt Gorodetskiy:1894-1903 arasında görev yapmıştır. Kamenets Podolskoy Özel Okulu'ndan mezun olmuştur.
7. Yevgeni Pokravskiy:1903'den itibaren görev yapmıştır. Kursk Ruhban Okulu mezunudur.⁵¹

Guba köy ve kasabalarına da Hıristiyan nüfus yerleştirilmiştir. Rusların yerleştirildiği bu köylerde de kiliseler, ibadethaneler inşa edilmiştir. Bu köylerden ilki Mihaylovka'dır. Dağistan sınırında bulunan bu köyde inşa edilen Hıristiyan kilisesi, 1877-1878 Rusya-Osmanlı savaşı sırasında Dağistan Müslümanları tarafından imha edilmiştir.⁵²

Guba'da kilise inşa edilen bir başka köy Hacı Hüseyin köyüdür. Bir Türk köyü olduğu halde daha sonra Ruslaştırılmış, buraya Rusya'nın farklı bölgelerinden gelen Ruslar yerleştirilmiştir. 1891'de sözde çeteler oluşturarak saldırılar gerçekleştirdikleri, gasp yaptıkları için bu ve komşu köyler tamamen Türklerden arındırılmış, boşalan evlere Hıristiyanlar yerleştirilmiştir. Bakü Valisi Roggen'in talimatıyla köyün ismi de Elenovka olarak değiştirilmiştir. Elenovka'yla beraber 40 evden müteşekkil (94 erkek ve 99 kadın) komşu Aleksandrovka, 42 evden müteşekkil (123 erkek ve 84 kadın) Petropavlovka, 32 evden müteşekkil (78 erkek ve 75 kadın) Borispol

⁵¹ A.g.e, s. 107.

⁵² A.g.e, s. 108.

köyleri de Ruslaştırma politikası doğrultusunda oluşturulmuş, buradaki kilise külliyesi de bu köylerin hepsine hizmet vermiştir. Takip eden yıllarda ise İçişleri Bakanlığı kendi bütçesinden para ayırarak buraya yerleştirilen Hıristiyanların dinî ihtiyaçlarını karşılamak için yeni kilise inşaatını başlatmıştır.⁵³ Kilisenin inşaat projesini mühendis Markarov hazırlamış, Bakü Guberniya Valiliği de bu projeyi onaylamıştır. Bu 4 köye yerleşen Rusların buralara hangi guberniyalardan göç ettirildikleri, örf ve gelenekleri, karakteristik özellikleri, dinlerine bağlılıkları vs. konularda ayrıntılı olarak arşiv dosyalarında bilgiler bulunmaktadır. Yunitski'nin kayıtlarında Hıristiyan din görevlilerinin özellikle Elenovka köyünde yerleşen Rusların kiliseye gelmemeleri ve içkiye fazla düşkün olmalarından şikâyetçi olduklarını öğrenmekteyiz. Ukrayna'nın çeşitli şehirlerinden getirilen Aleksandrovka ve Petropavloka köylerinin sakinleri ise dinlerine daha bağlı olarak tasvir edilmektedirler.⁵⁴

Gusar da Guba'ya komşu ve Dağıstan'a bitişik bir bölge olarak Rusya'nın askerî, stratejik çıkarları ile Dağıstan'ın güvenliği açısından önemliydi. Burada yine büyük bir Rus askerî üssü bulunmaktaydı. Bu askerî kışladaki kiliseyle Gusar merkezindeki Kazan Kilisesi, inşa edilen ilk kiliselerdendi. Bu kilisenin işgalin ilk dönemlerinde buradaki asker ve sivil görevlilerin kullanmaları için inşa edildiği bildirilse de daha ilk günlerden itibaren buralarda misyonerlik çalışmalarının başladığı anlaşılmaktadır. Gusar'a da Rusya ve Ukrayna'nın çeşitli bölgelerinden Hıristiyanlar göç ettirilmiş, Şirvan, Ermolovski, Nikolayevski gibi tamamen Rus göçmenlerden oluşan köyler oluşturulmuştur. 277 kişiden oluşan Şirvan'da bu köyün ihtiyacını karşılayacak ufak bir kilise inşa edilmiştir. Ermolovski köyü de 300 kadar Rus göçmenden oluşmaktaydı. Bu köy Şahdağ zirvesine yakın bir yerdedir. Nikolayevka köyü de Kuru Irmağı'nın kıyısında kurulmuştur. Buraya göç etmek isteyen Ruslar, her türlü vergi ve mükellefiyetlerden muaf tutulmuşlardır. Bu köylerin hepsinde kiliseler inşa edilmiş ve buraya devlet bütçesinden maaş alan din görevlileri atanmıştır. Ancak iklim şartları ve çeşitli hastalıkların boy göstermesi sebebiyle Rus nüfus burada

⁵³ A.g.e, s. 115.

⁵⁴ A.g.e, s. 119-121.

barınamamış, çarlık yönetiminin bu bölgede nüfus oranını kendi lehine değiştirme çabaları sonuç vermemiştir.

Azerbaycan'ın güneyinde, yani İran'la sınırdaş olan bölgelerde de Rus işgal yönetimi din ve kültür emperyalizmini öne çıkaran politikalarını sürdürmüştür. Burada özellikle Lenkeran şehri İran'la sınırdaş ve önemli bir liman şehri olması hasebiyle Rus yönetiminin iştahını kabartmıştır. Bu yüzden Lenkeran'da Hıristiyanlaştırma faaliyetleri işgal sonrasında yoğun bir biçimde devam etmiştir. Lenkeran aynı zamanda balıkçılar açısından en müsait liman şehriydi. Rusya'nın Kuban, Temruk şehirlerinden balıkçı aileler özel teşviklerle Lenkeran'a getirilmiştir. Temruk'tan gelenler Astara yakınlarında neredeyse bir kasaba kadar nüfus yoğunluğuna sahip olmuşlardır.⁵⁵ Yine buraya önceden Rusya'nın çeşitli bölgelerinden radikal Hıristiyan tarikat mensupları göç ettirilmiş, onlardan müteşekkil Nikolayevka ve Podgornom adlı yerleşim birimleri kurulmuştur.

Lenkeran şehir merkezinde iki kilise faaliyette idi. Bunlardan en büyüğü Lenkeran Mihaylo-Arhangelskaya Kilisesi'ydi. Bu, 1839 senesinde işgal ordusu askerlerince kurulan ahşap kilisenin yerine yeniden inşa edilen büyük bir kompleksti. Bu kilisenin bünyesinde dinî okulda eğitim verilmekteydi. Bizans mimarî üslubunda inşa edilen bu kilise, devlete 33.000 rubleye mal olmuştur.⁵⁶ 1895 senesinde Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Nikolay Mihayloviç, kilise bünyesindeki okulu ziyaret ederek buraya 100 ruble bağışta bulunmuştur. Bakü'den ve başka bölgelerden papazlar ve misyonerlerin Lenkeran'daki bu okulu mütemadiyen ziyaret ettikleri bilinmektedir. Yunitski'nin kayıtlarında bu okulda öğretmenlik yapan ve tamamı Ruslardan oluşan 13 bayan öğretmenin listesi ve onların bitirdikleri okullara ait bilgiler de bulunmaktadır. Bu öğretmenlere Sinod'dan yaklaşık 400 ruble maaş bağlanmıştır.

Lenkeran'ın merkezindeki ikinci kilise ise Mariya Magdalena ismini taşıyan mezarlık kilisesiydi. Bu merkezî Lenkeran kiliselerinden başka Mihaylovka'da da devlet bütçesinden 10.104 bin ruble para harcanarak 1869 senesinde başka bir Ortodoks kilisesi inşa

---

⁵⁵ A.g.e, s. 131.

⁵⁶ A.g.e, s. 129.

edilmiştir. Bu kilisenin de bünyesindeki kilise okulunda misyonerler eğitim faaliyetini sürdürmüşlerdir.

Kür Nehri kıyısındaki Salyan bölgesine de Rusya'dan balıkçı aileler göç ettirilmiştir. Şamahı'nın Merezi köyünden 62 Molokan ailesi, resmî makamlardan izin almadan, kendi inisiyatifleriyle orayı terk ederek Salyan'a gelmiş ve burada yaşamaya karar vermişlerdir. Burada inşa edilen ilk kilise Petro Pavlovkaya Kilisesi'dir. Bu kiliseye devlet hazinesinden 24.099 ruble para ayrılmıştır. Burada 1889'da Boji Promisel Kilise Okulu açılmıştır.⁵⁷ Salyan'daki bu kilisede Anemnodist Progressov, Andrey Krasnov, Stefan Verderskiy, Dmitri İmiadze, Nikolay Sadovski, Aleksandr Tatunov adlı papazlar görev yapmışlardır.

Muğan Projesi doğrultusunda güney bölgelerine özellikle tarım, hayvancılık ve balıkçılıkla uğraşmak isteyen Rus aileleri seçilerek yerleştirilmiş ve onlara hazine topraklarından geniş araziler tahsis edilmiştir. Onların burada kalıcı hale gelmesi için çarlık yönetimi her türlü yardımı yapmıştır. Buraya Rus göçleri başlar başlamaz bir kilise inşa edilmesiyle ilgili karar alınmıştır. Bakü Valisi Kolyubakin, Başpsikopos Evseviya'nın onayını alarak Muğan bölgesine yakın ilk Rus yerleşim birimi olan Cevat'ta kilise inşaatının yapılmasını guberniya inşaat birimine havale etmiştir. Sinod'un kilise inşaatı için ayırmış olduğu paralar yeterli olmadığından bu köy ve kasabalarda yeni kiliselerin inşası için ayrı ayrı misyoner cemiyetlerden yardımlar yapılmış, bazen de bu bölgelerde yerleşen Ruslar adına Moskova gazetelerine yardım talebiyle ilanlar verilmiştir.

Azerbaycan'ın yine bir başka ilçesinde Gökçay'da da kilise açılmıştır. Aslında burası XIX. asrın ilk çeyreğinde Rus ordusunun işgali sırasında orduya lojistik destek sağlamak ve haberleşmeyi yürütmek amacıyla kurulan bir istasyondan ve onun etrafında konuşlanan küçük bir askerî birlikten oluşmuştu. 1860 yılındaki şiddetli depremden sonra guberniya merkezi Şamahı'dan Bakü'ye taşınmış ve Bakü'ye taşınma imkânı olmayan şehrin fakir nüfusu da yakınlardaki Gökçay'da yaşamaya başlamıştır. Daha sonraları ise burada pazarlar kurulmuş, nüfus artmış ve Gökçay, kaza merkezi olarak gelişmiştir. Buranın kaza merkezi olarak gelişmeye başlama-

⁵⁷ A.g.e, s. 151.

sıyla buraya Rus nüfusun göç ettirilmesine başlanmıştır. Ticaretin gelişmesi ile Gökçay'da Ermeni nüfusun arttığı ve Ermeni tüccarların buralara yerleştiği ve daha sonra da Rus yönetiminden kilise talebinde bulunduğu dair arşivlerde bilgiler yer almaktadır. Kaza reisi Çerkasov'un Ermeni bir hanımla evliliğini kullanan Ermeniler, onun aracılığıyla Gökçay'da Ermeni kilisesi inşa etmek istemişlerse de Çerkasov, Bakü Guberniyası Hıristiyanlarının lideri Yunitski'ye yazmış olduğu mektupta Gökçay'a Ermeni kilisesi değil, Ortodoks kilisesi kurulması talebinde bulunmuştur.⁵⁸

Çerkasov, guberniya valiliğine gönderdiği diğer mektubunda Gökçay'daki Ortodoks Hıristiyan sayısını 150 kişi olarak bildirmektedir.⁵⁹ Sinod'un Gürcistan yetkilisinin onayıyla Gökçay'da kilise inşasına başlanmıştır. 1899 yılında ibadete açılan kiliseye Tiflis'te merkezî deposu bulunan Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin deposundan dinî doküman getirilmiştir. Bu kilisenin ilk görevli papazı da İvan Andreyeviç Vasilyev olmuştur. Gökçay Kilisesi'ne de farklı Rus iş adamlarından, Hıristiyanlığı yayan ama hayır kuruluşları adıyla perdelenen misyoner örgütlerden yardımlar yapıldığı, malzeme gönderildiği, kilise eğitiminde ortaya çıkan maddî ihtiyaçların onlar tarafından karşılandığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Bakü Guberniyası'ndaki kiliselere bağlı toplam 28 misyoner okulu açılmıştır. Gürcistan yegzarları, Halk Eğitim Bakanlığı'nın yetkilileri, Kafkasya işgal valileri, bu okullardan övgüyle bahsetmişler, öğrenciler zaman zaman Rusya'nın çeşitli guberniyalarında düzenlenen yarışmalara katılarak ödül almışlardır.⁶⁰ 1894'te bu kilise okullarında toplam 439 öğrenci okurken 1904'te artık 665'i erkek ve 436'sı kız öğrenci olmak üzere sayı 1.101'e yükselmiştir. Yine 1904 rakamlarına göre bu okullarda Müslüman ailelerden 28 öğrenci eğitim görmüş, okul öğrencilerinin çoğunluğunu Ortodoks ve tarikatçı Ruslar, Ermeniler ve Gürcüler oluşturmuştur.⁶¹

⁵⁸ A.g.e, s. 175.

⁵⁹ A.g.e, s. 177.

⁶⁰ A.g.e, s. 189.

⁶¹ *Stattışeskie Obzor Tsrekovno-Prihodskih Şkol Bakinsky Guberniy*, Baku, 1906.

4.2. Revan Guberniyası

1441 yılında Ermeni Kilisesi'nin Kilikya'dan Çuhursaat (şimdiki Revan)'taki Uçkilise köyüne taşınmasıyla bu tarihî Türk topraklarında Hıristiyan unsurların artışı görülmeye başlanmıştır. Revan Hanlığı, Rus işgaline uğradıktan sonra çarlık idaresinin uyguladığı etno-demografik politikalar sonucu Türk-Müslüman devleti olmaktan çıkarak Ermenileşmiştir. 1827 yılından itibaren geçici Revan İşgal Yönetimi'nin oluşturulmasıyla birlikte Müslüman nüfusun baskı ve işkencelerle kendi yurtlarından İran'a, Osmanlı topraklarına ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göç süreci de başlamıştır. 1827'de hanlık etrafında çatışmaların şiddetlendiği dönemde yaklaşık 4.500 Türk ve Kürt Müslüman aile, Revan Hanlığı'nı terk etmek zorunda kalmıştır.⁶²

1828 senesinde çarlık yönetimince burada Ermeni vilayetinin oluşturulmasıyla resmen ileride kurulacak bir Ermeni devletinin de temelleri atılmış oldu. Eçmiyazin Kilisesi ve Rus kilise-devlet ittifakının ortak faaliyetiyle her yıl bu tarihî Türk ilinden Müslüman nüfus göçe zorlanmış ve buraya Ermenilerin getirilmesine devam edilmiştir. Pambak - Şuragel bölgesindeki bu Ermeni vilayeti 1840 yılına kadar kurumsal varlığını korumuş, 10 Nisan 1840 Kararnesi'yle de Revan Hanlığı arazisinde Gürcistan-İmeretiya Guberniyası'na bağlı Revan, Nahçıvan ve Aleksandropolski adlarıyla üç vilayet teşkil edilmiştir. 1850'de ise Revan Hanlığı arazisinde yeni bir Ermeni devleti kurma politikaları gereği bu üç vilayet temelinde Revan Guberniyası kurulmuş ve daha sonra Bayezid ve Kars da bu guberniyaya bağlanmıştır.

---

⁶² AKAK, T.VII, d. 511, s. 547.

Revan Hanlığı'nın işgali sırasında yurtlarını terk eden Müslüman nüfusun geri dönmeleri engellenmiş, evlerine el konularak Ermeniler yerleştirilmiştir. 1828 Nisan ayında Kafkasya İşgal Valisi Paskeviç'in bu ailelerin kendi yurtlarına dönmesini resmen yasaklayan fermanı yayınlanmıştır.⁶³ Türkmençay Antlaşması sonrası Rus devlet politikası gereği Paskeviç ve İran'la diplomatik görüşmelere başkanlık eden A. S. Griboyedov'un aktif çalışmaları ve Eçmiyazin Kilisesi'nin desteğiyle İran Ermenilerinin kitlesel olarak Revan Hanlığı arazisine yerleştirilmelerine başlanmıştır.⁶⁴ Türkmençay Antlaşması'nın maddeleriyle Ermenilerin İran'dan Azerbaycan topraklarına göç ettirilmelerinin önündeki engeller ortadan kaldırılmış, onların bütün mal varlıklarını kendileriyle birlikte Revan topraklarına taşıyabilmeleri için kolaylıklar sağlanmıştır. Ayrıca Rus yönetimi onları 6 yıl boyunca bütün vergilerden muaf tutmuş ve her bir Hıristiyan Ermeni ailesine mâlî destek de sağlayarak Ermenilerin Rusya tarafından işgal edilen Türk-Müslüman coğrafyasına yerleşmelerini teşvik etmiştir.⁶⁵ Paskeviç, Albay Lazerev'e gönderdiği talimatnamede Ermeniler başta olmak üzere diğer Hıristiyan unsurların Revan Hanlığı ve Nahçıvan topraklarına yerleştirilmesinin önemine dikkat çekmiştir: "*Hıristiyan unsurları, Revan ve Nahçıvan topraklarına yerleşmeleri için ikna etmek lazım. Zira orada Hıristiyanların sayısını mümkün olduğunca artırmak gereklidir.*"⁶⁶ Nitekim işgalin hemen sonrasında Revan Hanlığı'ndaki 1582 yılında Osmanlı tarafından inşa edilen Cuma Camii, İ. F. Paskeviç tarafından Ortodoks kilisesine dönüştürülmüştür.⁶⁷

Bu göç sürecinde aktif rol üstlenen Rus subaylarının tespitlerine göre Türkmençay Antlaşması sonrasındaki yıllarda 15 bin Hıristiyan aile Revan Hanlığı topraklarına yerleştirilmiştir.⁶⁸ Ermeni nüfusun buraya yerleştirilmesine paralel Rus-Ermeni ittifakının baskıları ve işkenceleri sonucu Müslüman nüfusun hanlık arazi-

⁶³ AKAK, T.VII, d.438, s. 490.

⁶⁴ İ. K. Enikolopov, *Griboedov i Vostok*, Erevan, 1974, s. 118.

⁶⁵ AKAK, T.VII, dok.561, s. 603-604.

⁶⁶ Rafik Safarov, *İzmenenie Etničeskogo Sostava Naseleniya İrevanskoy Gubernii v XIX-XX v.*, Baku, 2009, s. 152.

⁶⁷ H. Y. Verdıyeva, *XIX Esrin Birinci Yarısında Şimali Azerbaycan'ın Ehalisi*, Baki, 1993, s. 21.

⁶⁸ Enikolopov, *a.g.e.*, s. 129.

sinden göç ettirilmesi devam etmiştir. Ermenilerin Azerbaycan topraklarında meskûnlaştırılması işi, birkaç teze konu olacak kadar kapsamlı bir konudur. Farklı aşamalardan geçerek bir Türk hanlığı olan Revan Hanlığı'nın Ermeni devletine dönüştürülmesi ve bununla yetinilmeyerek diğer Azerbaycan topraklarına doğru genişlemesiyle gelişen tarihî olaylar ve bu projenin bir Rus projesi olması da kuşku götürmez tarihî hakikatlerdendir. Çalışmamızda tarihî Türk topraklarında Rus nüfus ve Ortodoks kilise faaliyetleri üzerinden Hıristiyanlaştırma konusu ele alındığı için Ermeni meselesine fazla girmek istemiyoruz.

Rus işgal yönetiminin hanlık topraklarına yerleşmesi ve daha sonra da buranın Revan Guberniyası'na dönüştürülmesiyle birlikte bu guberniya topraklarına askerî yerleşim birimleri, tarikatçı Ruslar ve Ortodoks nüfus aracılığıyla Rusların yerleştirilmesine başlanmıştır. XIX. asrın 30'lu, 40'lı yıllarında artık Revan Guberniyası'nda tarikatçı Rusların yaşadığı 6 yerleşim birimi oluşturulmuştur. Bu Rus nüfus esasen Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilmiştir. 1851 yılı rakamlarına göre Revan Guberniyası'nın Aleksandropol ve Yeni Bayezid vilayetlerine 2.520 kişilik 422 Rus ailesi yerleştirilmiştir.⁶⁹ XIX. asrın ikinci yarısından itibaren de Ortodoks Rusların Revan Hanlığı arazisine yerleştirilmesine başlanmıştır. 1870 yılında Yelizavetpol (Gence) Guberniyası'nın Kazah kazasındaki Mihaylovka köyünün Rus sakinlerinden 20 aile, Revan kazasına getirilerek burada Novo Nikoloyevka adlı yeni bir yerleşim birimi daha kurulmuştur.⁷⁰ Artık 1873 yılı rakamlarında guberniyada yaşayan Rusların sayısı 4.525 kişiye yükselmiştir.⁷¹ Revan Guberniyası'nın başka bir vilayeti olan Nahçıvan'daki Rus nüfus da askerî personel ve onların ailelerinden, 1871'de buraya göç ettirilmiş olan radikal tarikatçılardan oluşmaktaydı. Revan Valisi N. N. Karmalin'in ismini taşıyan Karmalinovka (eski adı Biçenek)'da Molokan ve Subotnik tarikatı mensubu Rus aileleri

⁶⁹ Safarov, *a.g.e.*, s. 156.

⁷⁰ F. T. Markov, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Erivanskogo Uezda", *Materilai Dlya izučeniya Ekonomičeskogo Bita Gosudarstvennih Krestyan Zakavkazskogo Kraja*, T.1, Tiflis, s. 5.

⁷¹ N. K. Nikoforov, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Krestyan Zapadnoy Çasti Nahiçivaskogo Uezda Erivanskiy Gubernii", *MİEBGKZK*, T.1, Tiflis, 1885, s. 529.

yaşamaktaydı. Burada yaşayan Molokanlar ibadet evi oluşturarak kendi inançlarını sürdürmeye devam etmişler ve Ortodoks Ruslar da askerî birliklerdeki kiliselerde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.⁷²

Revan Guberniyası'nın başka bir vilayeti olan Yeni Bayezid, 1873 yılı Rus istatistik raporlarına göre 77 köyden oluşmaktaydı. Bu köylerden 48'i Türk, 19'u Ermeni, 6'sı Rus, 2'si Kürt, biri Yunan köyü ve bir de karma olmak üzere çeşitli etnik gruplardan oluşmaktaydı.⁷³ Buradaki Rus köyleri esasen tarikatçı Ruslardan müteşekkildi.

Kavkazskiy Kalendar'da yer alan 1914 yılı rakamlarına göre artık XX. asrın başlarında Revan Guberniyası'nın Aleksandropolskiy, Nahçıvan, Yeni Bayezid, Sürmeli, Şerur-Dereleyiz, Revan ve Eçmiyazın vilayetlerindeki ayrı ayrı yerleşim birimlerinde toplam 16.408 Rus yaşamaktaydı.⁷⁴

Guberniyaların etno-demografik durumuna dair makaleler, raporlar hazırlayan dönemin Rus müellifleri, özellikle Revan Guberniyası'na yerleştirilen Rusların ve Ermenilerin eğitim çalışmalarına katılma hususunda hevesli olduklarından bahsederek, Müslüman nüfusun eğitim düzeyinin aşağı olmasından şikâyet etmişlerdir. Ancak bu makalelerde, asimilasyon hedefli yaklaşımlar görmezlikten gelinmiştir. Müslüman aydınlarca başlatılan, millî kaynaklarından beslenen ve millî kurumlar aracılığıyla devam ettirilmek istenen her türlü eğitim seferberliği sürekli engellenmiştir.

Revan Kalesi'nin ele geçirilmesinden hemen sonra, 1827'de, General Paskeviç'in talimatıyla Revan'daki tarihî cami, Ortodoks kilisesine dönüştürülmüştür.⁷⁵ Revan Guberniyası'na da tarikatçı Ruslardan sonra kitlesel olarak Ortodoks Rus nüfus yerleştirilmiştir. XIX. asrın sonlarına doğru artık bu guberniyada binlerce Ortodoks Rus yaşamaktaydı. 1877-88 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası işgal edilen Kars vilayeti de Revan Guberniyası'na bağlanmıştır. Sadece Kars vilayetine 27.856 Rus yerleştirilmiştir. XIX. asrın sonları ve

⁷² Nikoforov, "Ekonomičeskiy Bit", *MİEBGKZK*, T.1, s. 562.

⁷³ A. V. Parvitsko, *Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Kreştyan Severo-Vostoçny Çasti Novobeyazetskogo Uezda, Erivanskoy Gubernii, Materila Dlya İzuçeniya Ekonom. Bit. Gosudarst. Kreştyan*, T. IV, Tiflis, 1886, s. 99-101.

⁷⁴ İsmailzade, *Russkoe Kreştyanstvo*, s. 239.

⁷⁵ Stepan Stepanyan, *Russkaya Pravoslavnaya Tserkiv V Armenii*, s. 1.

XX. asrın ilk yıllarında Rus kilisesi, guberniya topraklarında yoğun propaganda çalışmalarına başlamıştır. Revan Guberniyası'ndaki Ortodoks kiliseleri de Gürcistan Yegzarhiyası çizgisinde Rusya Sinodu'na bağlanmıştır. Bu kiliseler Revan, Aleksandropoloski ve Kars olmak üzere üç inzibatî birim üzere yönetilmişlerdir. Aleksandropoloski Ortodoks Ruhanî İdaresi'ne bağlı kilise ve diğer ibadet yerleri şunlardı: Turkaşen Kilise Külliyesi, Olgovskiy, Çepigiskiy, Verişanskiy, Mejingertskiy ve bazı başka küçük ibadet evleri ile bu kiliselere bağlı kilise okulları faaliyetlerini sürdürmekteydi. Revan Ortodoks Ruhanî İdaresi'ne aşağıda isimlerini verdiğimiz kiliseler bağlanmıştır. Revan Pokrovski Kilise Külliyesi, Kirika ve Gulit adına Köylisar Kilisesi, Dvin Kilisesi, Bogorodiçno-Uspenskiy Kilisesi, Yeni Bayezid Kilise Külliyesi, Georgiya ve Karakilise demir yolu kiliseleri, Baş Noraşen Kilisesi, Privolıpenskiy, Pobedonosoviy kiliseleri.

Kars kilise yönetimi altında ise toplam 19 kilise bulunmaktaydı: 1) Uspenskiy Kilisesi, 2) Georgiyev Kilisesi 3) Aram Vartan Kilisesi, 4) Ardostskiy Kilisesi, 5) İlpinskiy Kilisesi, 6) Nikolay Kilisesi, 7) Golitsinskiy Kilise Külliyesi, 8) Pokrovskiy Kilisesi, 9) Zagadjinskiy Kilisesi, 10) İslamsorskiy Kilisesi, 11) Laloglu Kilisesi, 12) Odintsovskiy Kilisesi, 13) Petropovlovskiy Kilisesi, 14) Plo-dorotnenskiy Kilisesi, 15) Subatan Kilisesi, 16) Tuysinskiy Kilisesi, 17) Halif oğlu Kilisesi, 18) Horoşevskiy Kilisesi ve 19) Samavatskiy Kilisesi.⁷⁶ Rusya işgal ettiği Osmanlı topraklarında yeni askerî yerleşim birimleri oluşturmuş ve bu topraklara Rusların göçünü teşvik ederek aynı zamanda yeni kiliseler açmıştır.

Revan Guberniyası'nın farklı bölgelerine yerleştirilen Ruslardan yerel makamlara, bölgenin kilise görevlilerine zaman zaman, onlar için ayrılan yerleşim birimlerinde kilise inşaatı için destek verilmesi talepleri gelmiştir. Özellikle Kars bölgesinden bu tür taleplerin yer aldığı dilekçeler, arşiv dosyalarında yer almaktadır. Odintsovka köyüne yerleştirilen Rusların sayısında önemli bir artış olduğu için 1896'da ikinci bir kilise inşası için talep gelmiş, 1898'de ise yeni piskoposluk kilisesinin inşası için devlet 104 desyatın toprak ayırmıştır.⁷⁷

⁷⁶ Stepanyan, *a.g.m.*, s. 116.

⁷⁷ GDTA, F.493, op.1, d.95.

Guberniya merkezindeki yetkililer Revan'daki Ortodoks kilise külliyesi burada yaşayan Ortodoksların sayıca çokluğu ve ihtiyaçlarını tam karşılayamadığı gerekçesiyle yeni bir kilise inşaatı için karar almışlardır. 7 Aralık 1891 tarihinde Revan şehir yönetimi şurası yeni kilise inşaatı için toprak ayrılmasına dair karar almış, 11 Temmuz 1894 tarihinde Rusya İçişleri Bakanlığı projeyi onaylamış, 1900 senesinde ise Revan Gubernatörü başkanlığında kilisenin yapımı için inşaat komisyonu kurulmuştur.⁷⁸

XIX. asrın sonlarında Revan Guberniyası'nın Aleksandropol kazasında ise sivil Rus yerleşimciler için Kutsal Georgiya adında bir kilise külliyesi ve 4 de askerî kilise görev yapmaktaydı. 154. Derbent Alayı'nın kilisesi, mezarlık sokağında Saroyan adlı bir Ermeni'nin evinde açılmıştır. Bakü ve Dragunsku alaylarındaki askerler ibadetlerini Şimal Alayı'nda ve Kazak Köprüsü denilen yerdeki kiliselerde yapmaktaydılar. 1902 yılında Aleksandropol şehir yönetim şûrasının kararıyla şehirde ikinci Ortodoks kilisesinin inşaatı için 10 desyatın toprak ayrılmıştır.

XIX. asrın sonlarında Gürcistan Yegzarhiyası'nda oluşturulan misyonerlik idaresi, Revan Guberniyası'nda çalışmalarını hızlandırmıştır. Burada özellikle Müslüman nüfus arasında yoğun çalışmalar yapılmış, din değiştirenler için ayinler tertip edilmiştir. Kars bölgesinde, artan bu misyonerlik çalışmalarına tepkiler yoğunlaşınca Kars Askerî Gubernatörü 19 Eylül 1896'da bölgedeki bütün kiliseler ve din görevlilerini Müslümanların saldırılarından korumak amacıyla jandarma biriminin teşkiline karar vermiştir.⁷⁹

Çeşitli vaat ve kandırmalara maruz kalarak Hıristiyanlığı seçen az sayıda insanın isimlerine de arşiv dosyalarında rastlamak mümkündür. Ali Söğüt köyünden Aslan Mustafa oğlu, Laloğlu köyünden Mustafa Hasanoğlu, Hıristiyanlığı kabul edip, isimlerini de Hristofor ve Kostantin olarak değiştirmişlerdir.

Kiliselere bağlı Ortodoks kilise okularının açılması da Rus Kilisesi'nin misyonerlik çalışmalarında önemli hedeflerinden birisi olmuştur. Hemen hemen bütün kiliselerde aynı zamanda Hıristiyan okulları da faaliyet göstermiştir. Sadece Kars bölgesinde Laloğlu Kilise Okulu'nda 85, Bölükbaşı Kilise Okulu'nda 63, Elçekmez

⁷⁸ Stepanyan, *a.g.m.*, s. 117.

⁷⁹ Stepanyan, *a.g.m.*, s. 119.

Kilise Okulu'nda 43, Verişan Kilise Okulu'nda 38, Çıplaklı Kilise Okulu'nda 42, Zaladcin Kilise Okulu'nda 92 öğrenci eğitim almışlardır. Bu okullarda eğitim gören öğrencilere ağırlıklı olarak Rus dili, Ortodoks Hıristiyan mezhebinin esasları, dualar, ayinler öğretilmiştir.

Kilise ve okullarda görev yapan papazlar, başarılı misyonerlik çalışmalarından dolayı ödüllendirilerek, Kudüs ziyaretine gönderilmişlerdir. Meselâ Kars köylerinden birinde görev yapan Papaz Medlingert Evistafiy Nikolayev, böyle başarılı faaliyet yaptığı için Kudüs'e gönderilmiştir.⁸⁰

---

⁸⁰ Stepanyan, *a.g.m*, s. 120.

4.3. Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası

1803 yılında Rus işgal kuvvetleri, Türklere karşı nefretiyle ün kazanmış Gürcü asıllı Kafkas İşgal Orduları Komutanı Sisyanov komutasında Gence'yi işgal etmiş, camiye sığınan insanlara bile acımayarak büyük katliamlar yapmıştır. Gence hanı Cevat Han ve komutasındaki birlikler, Rus ordusuyla sonuna kadar savaşarak şehit olmuşlardır. Sisyanov Gence'yi ele geçirdikten hemen sonra şehrin ismini değiştirerek Çariça Yelizavet'in şerefine Yelizavetpolski adını vermiştir. Üstelik şehrin asıl ismini kullananlara da para cezası getirmiştir.⁸¹ Ayrıca Sisyanov Gence'yi işgal ettikten sonra şehrin camilerinden birini kiliseye dönüştürmüştür.⁸²

Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası Gence Hanlığı, Karabağ Hanlığı'nın bir kısım vilayetleri ile Şemşeddin Sultanlığı'nın inzi-batî toprakları üzerinde kurulmuştur. Azerbaycan'a getirilen ilk Hıristiyan grup Almanlar, bu guberniya arazisine yerleştirilmiştir. Daha önce Yelizavetpolski Guberniyası'ndaki Rus yerleşim birimleri hakkında bilgiler vermiştik. Bu yerleşim birimlerinin birçoğunda kiliseler, ibadet evleri, kilise okulları faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Gence'nin merkezinde guberniyadaki bütün kiliselerin tâbi olduğu Aleksandr Nevski adında çok büyük bir Ortodoks kilise külliyesi bulunmaktaydı. Gence şehrinde aynı zamanda iki kilise daha vardı. Bunlar Nikolay Çudortvord adına Mezarlık Kilisesi (Kladbişenskaya) ve Hacikent'teki Tihiniyskiy Kutsal Ana kilisesiydi.⁸³ 1890'lı

⁸¹ N. A. Abelow, "Ekonomiçeskiy Bit Gosudarstvennih Kreştian Elizavetpolskago Uezda, Elizavetpolskoy Guberniy", *MİEBGKZK*, Tiflis, 1887, s. 1.

⁸² İ. P. Kovalevskiy, *Kavkaz. İstoriya Zavoevanie Kavkaza*, T.2, S. Peterburg, 1915, s. 61.

⁸³ *Pamyatnaya Knijka Elizavetpolskiy Guberniyi na 1910 god*, Elizavetpol, 1910, s. 21.

yıllardan itibaren merkezi Nevski Kilisesi'nde görevli olan Piskopos Mihail Evstafeviç Mdainarov, guberniyadaki bütün kilise faaliyetlerini yönetmekteydi. Misyonerler A. İvanov, İ. Karvçin, S. Maksimenko, Y. Rıpalev, N. Gogunov, P. Hizanov, Gence merkezindeki kiliselerde görevli olarak çalışmalarını sürdürmekteydiler.⁸⁴ Guberniyanın pek çok vilayet ve kasabalarında da kiliseler inşa edilmeye başlanmış, Ortodoks Hıristiyan nüfusun bölgeye yerleştirilmesine paralel olarak kilise faaliyetleri de hız kazanmıştır.

Guberniyaya bağlı Kazah şehir merkezinde ve Armutlu köyünde G. Pobedonosov adına kilise inşa edilmiştir. L. Natidze, İ. Kandelaki, İ. Meliksişvili gibi papazlar Kazah'taki bu kiliselerde misyoner faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Guberniyaya bağlı Ağdaş'ta da Nikolay Çudotvorts adına kilise faaliyet göstermekteydi. Gence Guberniyası'nda misyoner çalışmalarının yoğun olarak yaşandığı başka bir bölge de Vartaşen (şimdiki Oğuz) bölgesiydi. Buradaki zengin etnik mozaik, Rus idaresinin dikkatini çekmekte, kilise etnik azınlıkların Hıristiyanlaştırılması işine özel önem vermekteydi. Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti faaliyetlerinin incelendiği bölümde bu bölgedeki misyonerlik çalışmaları ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Vartaşen'de A. Nevski ve Golitsinskaya kiliseleri ve onlara bağlı kilise okulları olanca hızıyla bölgede çalışmalarını sürdürmekteydi. Yine guberniyaya bağlı Gedebey kentinin merkezinde N. Çudotvorts adına kilise ve Rozalonovskaya köyünde Rozalonovskaya Kilisesi ve kiliseye bağlı okul faaliyetini sürdürmekteydi. Bölgedeki misyonerlik çalışmalarıyla ünlü Georgi Şoşin, Gedebey'deki bu kilisede görevli olmakla beraber kiliseye bağlı okulda da öğrencilere Ortodoks Hıristiyanlığın esaslarını öğretmekteydi.⁸⁵ Guberniyanın başka bir şehri Nuha'da Tryoh-Svyatiteley Kilisesi ve Kışlak köyünde de G. Pobedonosov adına Kışlakskaya Kilisesi inşa edilmiştir.

Bütün guberniyalarda Türk olmayan az sayıda etnik gruplar, birinci derecede yapılan Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin hedefi haline gelmiştir. Yelizavetpolskaya Guberniyası'nda da durum farklı değildi. Nuha kazasına bağlı olan Vartaşen köyü, özellikle burada yaşayan Udinlerden dolayı misyonerlerin rahat çalışmalar

⁸⁴ *Pamyatnaya Knijka*, s. 22.

⁸⁵ *Pamyatnaya Knijka*, s. 21.

yaptığı bir yerd. Rus kaynakları Udinleri bazen Ermenilere bazen de Gürcülere ait bir millet olarak takdim etmişlerdir.⁸⁶ Kilise-devlet ittifakı, Udinlerin kahir ekseriyetinin Müslüman olduğu gerçeğini gözardı ederek onların geçmişte Hıristiyan olduklarını iddia etmekle burada yürüttükleri misyonerlik faaliyetlerine kendilerince haklı gerekçeler uydurmuştur. Hem Ermeni Gregoryen Kilisesi hem de Ortodoks Kilisesi, Udinler arasında misyonerlik çalışmalarını sürdürmekteydi. 1873 yılı rakamlarında artık Vartaşen'de Ortodoks Hıristiyan sayısı 606 kişiye yükselmiştir. Burada 113 Ortodoks aile yaşamakta ve bu Ortodoksların çoğu da Udinlerden oluşmaktaydı.⁸⁷

Vartaşen'de cemiyetin desteğiyle açılan kilise okulu ise tam bir misyoner yuvası haline gelmiştir. Gah ve Gorağan'da da çarlık hazinesinin maddî desteğiyle inşa edilmiş iki kilise faaliyetlerini sürdürmekteydi. Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası'nın Şuşa ve Cebrail kazalarında da Rus nüfusun buraya yerleştirilmesinin akabinde Ortodoks kiliseleri açılmış, misyonerlik çalışmaları yapılmıştır. Şuşa ve Cebrail kazaları Karabağ Hanlığı'nın Rusya'ya ilhakına kadar bu hanlığa bağlıydı. İşgal sonrası bu bölgelere Rusya'nın Ermeni projesi doğrultusunda Ermenilerin de yerleştirilmesi teşvik edilmekte, Ermeni Gregoryen Kilisesi de faaliyetini genişletmekteydi. Ancak bu kazalarda nüfusun etno-demografik yapısının değiştirilmesi yönündeki bütün çabalara rağmen 1825-1830 tarihine ait Rus kayıtlarında Türk nüfusun çoğunluğu oluşturduğu tespit edilmektedir. Rus müellif A. G. Dekonska'nın kaza emniyet arşivlerine dayanarak bu bölgenin nüfus dağılımına dair yazmış olduğu makale, Karabağ'da Ermeni nüfusun çoğunluğu oluşturduğu yönündeki Ermeni iddialarına karşı en tutarlı delildir. Bu rakamlara göre Şuşa kazasındaki 68 köyden 39'u Türk, 28'i Ermeni, 1'i ise Rus köyüdür. Cebrail kazasında ise 62 köyden 42'si Türk, 18'i Ermeni, 1'i Rus, 1'i de Kürt köyüdür. Şuşa kazasındaki 150 kişilik Rus köyü Ortodoks Ruslardan, Cebrail kazasındaki 207 kişilik Rus köyü de Molokanlardan oluşmaktaydı.⁸⁸

⁸⁶ A. N. Arashaniyants, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Kretyan Nuhinskogo Uezda ,Elizavetpolskoy Guberniy", *MIEBGKZK*, T.IV, Tiflis, s. 21 .

⁸⁷ Arashaniyants, *a.g.m.*, s. 21.

⁸⁸ A. G. Dekonsko, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarstvennih Kretyan v Şuşinskoy Cebrailskom Uezdah, Elizavetpolskoy Guberniy", *MIEBGKZK*, T.IV, Tiflis, 1886, s.

Şuşa'daki Rus köyü, bugün Ermenilerin sözde Karabağ Ermeni Devleti'nin başkenti ilan ettikleri Hankendi'dedir. Bu yerleşim birimi, Karabağ'daki Rus askerî birliklerinden terhis olunan asker aileleri için kurulmuştur. XIX. asrın sonlarına doğru buradaki Ortodoks Rusların sayısı 500'ü geçmiştir.⁸⁹ Şuşa vilayetine bağlı Gorus'ta Gorus Kilisesi, sınır muhafızları alayında görevli asker ve subaylar için Uspenski Kilisesi, Karyagin köyünde (şimdiki Füzuli) Karyaginskaya A. Nevski Kilisesi, Skobolevka ve Nikolayevka köylerinde de daha iki kilise faaliyet göstermekteydi. Şuşa kazasına bağlı bir başka kilisede, Terter Arhangelo-Mihaylovskaya Kilisesi'nde 1900'lü yıllarda Pevtuhov ve Potkatinskiy soyadlı iki papaz görev yapmaktaydı.⁹⁰

Yelizavetpolskaya (Gence) Guberniyası'nda Rus nüfusun en yoğun yaşadığı kaza, Yelizavetpol'du. 1873 yılı rakamlarına göre burada 8 Rus köyü vardı ve Gence kazasında 3 Ortodoks kilisesi faaliyet göstermekteydi.⁹¹ Diğer guberniyalarda olduğu gibi Gence'de de ayrıca Göç İdaresi kurulmuş ve bu idare denetiminde Müslüman-Türk ahalinin yaşadığı bölgelerde yeni Hıristiyan köy ve kasabaları oluşturulmuştur. 1905 yılında artık guberniya sınırlarında bu şekilde 18 köy ve kasaba kurulmuştur. Şuşa kazasında devlet desteğiyle Nikolayevka, Skobelevka, Kuronatkinio, Kotlyarova, Golitsino, Frezevo gibi köyler kurulmuş, buraya yerleştirilen Rus ailelere hazineden karşılıksız para yardımı yapılmıştır.⁹² Bu köylerde ya Eğitim Bakanlığı'na bağlı Rus okulları ya da kiliseler bünyesindeki okullar eğitim vermişlerdir.

1880'li yıllarda bu Rus köylerinden 285 aile, işgal sonrasında Kars'a gönderilmiştir. Bu aileler aşağıdaki Rus köylerinden oraya yerleştirilmiştir: Slavyanka köyünden 113, Nova-Saratovka'dan 58, Borisov Russkiy'den 22, Novo-Trotsko'dan 39, Novo-Spassko-

---

231.

⁸⁹ A. G. Dekonsko, *a.g.m.*, s. 232.

⁹⁰ *Pamyatnaya knijka*, s. 2.

⁹¹ N. A. Abelov, "Ekonomičeskiy Bit Gosudarsvennih Krestyan Elizavetpolskogo Uezda, Elizavetpolskoy Guberniy", *MİEBGKZK*, Tiflis, 1887, s. 22 .

⁹² *Pamyatnaya Knijka Elizavetpolskoy Guberniy Na 1910 God*, (pereselençeskoe delo), s. 29.

go'dan 19, Novo Gorlago ve Novo-İvanovka'nın her birinden de 2 aile.⁹³

Kilise faaliyetlerinin önemli bir yönünü, guberniyalarda açılan kilise okulları oluşturmuştur. Bu okulların çoğunluğu ya Gürcistan Yegzarhiyası'na ya da Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığı Berpa Cemiyeti'ne bağlı olarak eğitim faaliyetlerini sürdürmüştür.

1903 senesinde Elizavetpolskaya Guberniyası'nın Frezevka, Rozalinovka, Nikolayevka, Sunjinsk kasabalarında 1904-1905 yıllarında ise Mingrel, Alekseyevka köylerinde kilise okulları açılmıştır.⁹⁴Kilise okullarında okuyan öğrenciler sabah akşam ayinlere iştirak etmişler, kiliseye gitmişler ve kutsal kitaptan parçalar okumuşlardır.⁹⁵ 1908 rakamlarına göre Elizavetpolskaya Guberniyası'nın 14 kilise okulunda toplam 516 öğrenci eğitim görmekteydi.⁹⁶

Guberniya yönetiminin yayın organı olan *Vedomosti*'nin 1908 yılına ait 25 ve 26 no'lu sayılarında yer alan ve guberniyadaki eğitim faaliyetlerini konu edinen raporda, yeparhiyaya ve Ortodoks Kilisesi'ne bağlı ortaokul sayısı 12 olarak kaydedilmiştir. Bu okullarda 338 erkek ve 146 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Bu öğrencilerin etnik, dinî kimliği şöyleydi: 376 Rus, 5 Gürcü, 30 Yunan, 19 Udin, 21 Ermeni, 28 Tatar, 2 Yahudi, diğer milletlerden 3 öğrenci. Bu okullarda eğitim gören Rus öğrencilerin 75'inin tarikatçı Rus, 28'inin Türk Müslüman, 19'unun da Udin Müslüman ailelerin çocukları olduğu dikkate alınırsa kilisenin özellikle bu üç istikamette misyonerlik çalışmalarını yoğunlaştırdığı söylenebilir: Tarikatçı Ruslar, Müslüman Türkler ve diğer etnik Müslüman azınlıklar.⁹⁷1908 yılında devlet hazinesinden guberniyadaki Ortodoks kilise okullarına toplam 6.268 ruble para ayrılmıştır.⁹⁸ Bu okullarla beraber guberniya sınırları dâhilinde kurulmuş kilise ve bir gimnazyum da parlak istikbal vaat eden öğrencilerin eğitim aldığı, yoğun misyonerlik ve asimilasyon faaliyetlerinin odağı haline gelen okullardı. Yine 1908 yılı raporlarında Yelizavetpol Erkek Gimnazyumunu,

⁹³ Abelov, *a.g.m.*, s. 21.

⁹⁴ ADTA, F.844, İş.30, L.9-10.

⁹⁵ ADTA, F.844, İş.88, L.7.

⁹⁶ ADTA, F.844, İş.88, L.5.

⁹⁷ *Pamyatnaya Knijka*, (Narodnoe prosvetzenie, Vedomosti N.25,26), s. 29.

⁹⁸ *Pamyatnaya Knijka*, s. 31.

Yelizavetpol Kutsal Nina Okulu ve Şuşa Realnı Lisesi'nde toplam 241 Türk Müslüman öğrenci eğitim almaktaydı.⁹⁹

Azerbaycan ve Gürcistan devlet arşivlerinde bu okulların birçoğunun kuruluşu, denetimi ve ihtiyaçlarıyla ilgili çeşitli dosyalar yer almaktadır. 1895 yılında kurulmuş olan Gürcistan Yegzarhiyası Eğitim Şûrası Yelizovetpol Bölmesi'ne Yelizovetpol Gimnazyumu'ndan Papaz İvan Vostorgov ve Şulgin üye olarak atanmıştır¹⁰⁰ Gürcistan Yegzarhiyası'nın eğitim şûrasına bağlı kilise okullarında guberniyada yaşayan Hıristiyan ailelerin çocuklarına öncelik tanınsa da Müslüman ailelerin çocukları da bu okullarda okumaktaydı. Bu okullar Sinod Eğitim Şûrası'nın 17 Eylül 1899 tarihli 182 no'lu yönetmeliği esasında faaliyetlerini tanzim etmekteydiler.¹⁰¹ Bu okulların yıllık raporları, okullarda görev yapan öğretmenler ve öğrencilerin listeleri de arşiv dosyalarında yer almaktadır.

Gürcistan Yegzarhiyası Eğitim Şûrası'nın Yelizavetpol, Dilican, Gedebey, Vartaşen bölgelerindeki kilise okullarının 1896-97 eğitim-öğretim yılı için düzenlediği dosyada Yelizovetpol Kilise Okulu'nda eğitim gören öğrencilerin sayısı 33 olarak gösterilmiştir. Bu öğrencilerden 15'i erkek, 18'i ise kızdır. Önceki eğitim yılıyla kıyaslandığında öğrenci sayısı 13 kişi artmıştır. Bu öğrencilerden 21'i Rus, 2'si Gürcü, 4'ü Ermeni, 2'si Tatar, 3'ü ise Yunan'dı. Öğrencilerin 19'u Ortodoks, 8'i radikal tarikatçı çocuğu, 4'ü Ermeni Gregoryen, 2'si Müslüman'dı.¹⁰² Dilican Kilise Okulu öğrencilerinin sayısı ise 120 kişiden ibaretti. Bunlardan 84'ü erkek, 36'sı ise kız öğrenciydi. Önceki eğitim yılıyla kıyaslandığı zaman burada da 16 kişilik bir artış söz konusu olmuştur. Yine öğrenciler ağırlıklı olarak Ortodoks Ruslar, Rus tarikatçılar ve Ermenilerin çocuklarından oluşmaktaydı.¹⁰³ Gedebey Kilise Okulu'nda ise 33 öğrenciden 26'sı erkek, 7'si de kız öğrenciydi. Bu öğrencilerden 9'u Türk ailenin çocuğuydu. Vartaşen Okulu'nda ise 24 öğrenci kilise eğitimi almaktaydı. Bunların da tamamı erkek öğrencilerden oluşmaktay-

⁹⁹ A.y.

¹⁰⁰ ADTA, F.844, op.1, İş.1, L.6.

¹⁰¹ ADTA, F.844, op.1, İş. 29.

¹⁰² ADTA, F.844, op.1, İş.15, L.1.

¹⁰³ ADTA, F.844, op.1, İş.15, L.1-2.

dı.¹⁰⁴ Gürcistan Yegzarhiyası Eğitim Şûrası müfettişleri, bu okullardaki eğitim sürecini devamlı denetlemekteydi. Arşiv dosyalarında çocuklarının bu okullarda okumasını isteyen ayrı ayrı ebeveynlerin dilekçeleri de yer almaktadır. Bu dilekçelerden aynı zamanda okul velilerinin kimlikleri, görevleri, milliyetlerine dair bilgiler elde etmek mümkündür.¹⁰⁵ Bu kilise okullarında genel olarak Rus dili, Hıristiyanlığın ana esasları, dinî ayinler ve Rus tarihi Rusça olarak öğretilmekteydi. Okulun kütüphanesinde yine Hıristiyanlık öğretilerini yayan kitaplar ağırlıktaydı.¹⁰⁶

Bu okullara din hocası olarak atanan öğretmenlerin bazılarının cemiyetle de temas halinde oldukları anlaşılmaktadır. Dosyalarda bu papaz öğretmenler hakkında detaylı bilgiler yer almakta, onların Gürcistan Yegzarhiyası'na okuldaki durumla ilgili raporlar yazdıkları görülmektedir. Yelizavetpol Kilise Okulu'na atanan A. İvanov'un, Samaridze'nin, İ. Kiknadze'nin böyle raporları dosyalarda mevcuttur.¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ ADTA, F. 844, op.1, İş.15, L. 2-3.

¹⁰⁵ ADTA, F.884, op.1, İş.5.

¹⁰⁶ ADTA, F. 844, op.1, iş.9.

¹⁰⁷ ADTA, F. 844, op.1, İş.4.

V. BÖLÜM
KAFKASYA'DA
ORTODOKS HİRİSTİYANLIĞI
BERPA CEMİYETİ VE
AZERBAYCAN'DAKİ FAALİYETLERİ

5.1 Rus Ortodoks Misyonerliğinin Referansları

Misyon ve misyoner kavramları genellikle Hıristiyanlar için kullanılmaktadır. Çünkü günümüzde misyoner kelimesini duyduğumuzda kuşkusuz aklımıza ilk Hıristiyanlık gelmektedir. Bunun nedeni bu kelimenin ilk defa Hıristiyanlar tarafından kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Misyon kelimesi Latince “missio” kelimesinden gelmekte, sözlük anlamı ise görev, yetki olarak tanımlanmaktadır. Misyonerlik terimiyle biz Hıristiyanlığın farklı inanış ve dinlere mensup insanlar arasında yayılmasını anlamaktayız. Bu işi yapmakla yetkili kişilere, yani Hıristiyanlığı yaymayı kendisine vazife edinmiş kimseye “misyoner” denilmektedir. “Misyonerlik” ise bu kişilerin bağlı oldukları kilise ve cemiyetlerin icra ettiği sistemli faaliyetler olarak tanımlanabilir. Hıristiyan dünyasında “misyoloji” adlı bilim dalının varlığı da bilinmektedir.

İlk Hıristiyan misyonerler olarak İsa'nın talebeleri kabul edilmektedir. Matta İncili'nde yer alan aşağıdaki ibare Hıristiyan misyonerlerin sık sık istinat ettikleri bir cümledir: “*Şimdi gidip bütün halklara öğretin; onları Baba, Oğul ve Kutsal Rus adına vaftiz edin.*”¹ Misyon kelimesi Baba tarafından Oğul'un, Baba ve Oğul tarafından Ruhulkudüs'ün gönderilişine yönelik tanrısal iradeyi belirttiğinden teslis öğretisiyle ilgili taşıdığı teolojik anlamın yanı sıra kilise tarafından resmen vaaz için görevlendirilmeyi de ifade etmektedir.² İsa'nın, talebelerini insanları Hıristiyanlığa davet için gönderdiğinde kullanmış olduğu “gidin”, “deyin ki” sözleri, Hıristiyan misyo-

¹ MF.28:19.

² “Misyonerlik” İ.A, Topsakal, Rus Çarlığı, s. 34.

nerliğin temel referansı olarak kabul edilmektedir.³ XVI. asırdan itibaren İgnatius Loyola tarafından, Hıristiyan milletlerin kolonilere kilise görevlileri göndermesini ifade eden misyon ve misyonerlik, sömürge bölgelerinin Hıristiyanlaştırılması bağlamında da kullanılmıştır. Hıristiyanlığın kendi içinde Helenistik bir anlayışla farklı İsevî cemaatlere yönelik bir misyonerlik olsa da, Hıristiyanlık tarihinde ilk sistemli misyonerlik çalışması Pavlus misyonuyla başlamıştır. Pavlus'un teslis öğretisi, önce Anadolu, Yunanistan ve Makedonya'da, daha sonra Roma İmparatorluğu'nda hızla yayılmıştır. IV. asırda İmparator Kostantinos döneminde ise Hıristiyanlık artık Roma'nın resmî dini haline gelmiştir. Orta Çağ'dan itibaren Roma'nın da siyasî ve askerî desteğiyle Hıristiyan misyonerlerin faaliyetleri özellikle Avrupa'nın tamamının Hıristiyanlaştırılması üzerinde yoğunlaşmıştır. Avrupa'nın Hıristiyanlaştırılması süreci aynı zamanda millî, dinî telakkilere dayanan farklı Hıristiyan mezheplerin ortaya çıkışını da beraberinde getirmiştir. İngiltere'de Anglikan Kilisesi, Hollanda'da Reform Kilisesi, Almanya'da Luteran Kilisesi, bu millî, dinî anlayışları temsil etmişlerdir. Ortodoks Kilisesi de Roma Katolik Kilisesi ve Protestan Kilisesi'nden sonra üçüncü büyük Hıristiyan mezhebini teşkil etmektedir.

Asırlara yayılan bir süreçte Ortodoks Hıristiyanlık, Rus toplumunun sosyal, siyasî, manevî sisteminin ideolojik temellerini oluşturmuştur. Rus Kilisesi tarihi, aynı zamanda Rus devlet geleceğinin oluşumu ve gelişmesiyle birlikte telakki edilmelidir. Ortodoks Hıristiyan öğretisi, Rus devletinin iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde önemli rol üstlenmiş, Rus kültürünün oluşumunda belirleyici unsur olmuştur.⁴ Kilise, Rus toplum birliğinin de temel taşı olmuştur. Rusya tarihinde Ortodoks misyonerlik çalışmaları sadece Hıristiyan inancının ötekilere sunulması için kullanılan bir vasıta olarak kalmamış, aynı zamanda Rusya'nın farklı coğrafyalara yönelik sömürgeci politikalarını desteklemek için de kullanılmıştır. Rusya'nın genişleme süreciyle birlikte Rus Kilisesi'nin misyonerlik çalışmaları da esasen üç yönde ortaya çıkmıştır: Rusya'nın işgal ettiği coğrafyalarda yaşayan pagan inancına sahip etnik unsurlar

³ Topsakal, *a.g.e.*, s. 36.

⁴ V. Y. Sofronov, *Missionerskaya I Duhovna-Prosvetitel'skaya Deyatel'nost Russkaya Pravoslavnaya Tserkvi v Zapadnoy Sibiri*, Tobolsk, 2005, s. 5.

arasındaki çalışmalar, Ortodoksluktan kopmuş olan tarikatlar ve farklı mezhep akımlarına karşı mücadele ile İslam davetine karşı, Müslümanlar arasındaki misyonerlik faaliyetleridir.⁵ Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin faaliyetlerinde bu üç esas yön ön plana çıkmaktadır.

---

⁵ Sofronov, *a.g.e*, s. 9.

5.2. Cemiyetin Kuruluşu ve Hedefleri

Rusya'nın Hazar ve Karadeniz bölgelerine doğru genişleme süreci başlayınca Rus kilise-devlet çevrelerinde Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığın ihyası fikri tartışılmaya başlanmış ve ilerleyen tarihî süreçlerde bu yönde lokal girişimler yapılmış, bazı projeler uygulamaya konulmuştur. Ancak XIX. asırdan itibaren Kafkasya'da yeni siyasî şartlar oluşunca daha sistemli ve yoğun bir çalışmayla bölgenin Hıristiyanlaştırılmasına başlanmıştır. Kafkasya işgalinin tamamlanması, devam eden direniş ve başgösteren isyanların kontrol altına alınması, yürütölen etno-demografik politikalar sonucu büyük bir Rus nüfusun da bölgeye yerleştirilmesinin ardından kilise-devlet ittifakının hedefi artık Kafkasya'yı Ortodoks Hıristiyanlığın esas merkezlerinden birine çevirmek olmuştur. Çariçe Mariya Feodorovna'nın doğrudan himayesinde kurulan bu cemiyetin tüzüğünün onaylandığı 9 Haziran 1860 tarihli çar fermanının başındaki bir cümle aslında Rusya'nın Kafkasya'daki bütün Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini de özetlemektedir: *“Bugün Müslömanlaştırılmış olan Kafkasya'nın bu bölgelerinde eski dönemlerde Ortodoks Hıristiyanlık, hâkim bir dindi. Dağlarda şimdiye kadar Hıristiyanlığın söndürölememiş ışığı bulunmaktadır.”*⁶

Kafkasya Genel Valisi A. İ. Baryatinski ve Gürcistan Yegzarhı İsidor'un teşebbüsleriyle Kafkasya Komisyonu'nda tartışılarak amacı, görevi, esas faaliyet coğrafyası tespit edildikten sonra II. Aleksandr'ın onayına sunulan bu cemiyetin yarım asırlık faaliyetini iki merhalede incelemek mümkündür. Cemiyetin kuruluş tarihi olan Haziran 1860'tan 1870'e kadar olan ilk on yıllık dönemini,

⁶ PSZRİ, sobr.2, t.35, ott.1, SPB, 1862, s. 730-735.

kurumsallaşma dönemi olarak tanımlayabiliriz. 1860'da kabul edilen tüzük Ocak 1865'te bazı değişiklikler yapılarak yeniden onaylanmıştır. 1870'den itibaren artık Kafkasya'nın birçok bölgesinde bu cemiyetin misyonerlik çalışmalarına başladığını görüyoruz. Bu tarihten faaliyetine son verildiği 1910 yılına kadar olan bütün bir dönem, cemiyetin bölgede çok yoğun çalışmalarıyla geçmiştir.

Merkezi Tiflis'te bulunan cemiyetin ilk başkanı da Kafkasya Genel Valisi Knez A. İ. Baryatinski olmuştur. Cemiyetin faaliyetleriyle ilgili yıllık raporlar, himayecisi ve fahrî başkanı olan çarîçeye sunulmuştur. Gürcistan Yegzarhı'nın başkanlık ettiği cemiyetin şûrası ise yeni kiliseler inşa etmek, eski kiliseleri onarmak, kilise okulları açmak, misyonerlik faaliyetlerini organize etmek, dağlı halkların dillerine İncil ve kutsal Hıristiyanlık öğretilerini tercüme etmek, devletin buradaki faaliyetlerinde her türlü işbirliğini organize etmekle yetkili kılınmıştır. Çar, cemiyetin kurulduğu günden itibaren başka bir fermanla da devlet hazinesinden bu cemiyetin bütçesine 200 bin ruble para aktarmıştır. Yalnız devlet yardımı yeterli görülmemekle Rusya'nın farklı bölgelerindeki kiliselerde de cemiyete yardım için bağış kampanyaları düzenlenmiştir. Ayrıca Kafkasya'da görev yapan üst düzey Rus yetkililerin de bu cemiyete üye olduğunu, buraya bağış yaptığını görüyoruz. Arzu eden herkes cemiyetin üyeliğine kabul edilse de üyeler arasında sınıflandırılmaya gidilerek ortaya derece farkı konulmuştur. Dört dereceli üyelik kategorisine göre senelik bağış miktarları belirlenmiştir. Bu miktar 1.000, 500, 200 ve 20 rubleydi.⁷ Üyelik yükümlülüklerini yerine getirmeyenlerin üyelikten azledilmesi de tüzükte ayrı bir madde olarak yer almıştır.

Cemiyet çalışmalarının kolaylaştırılması ve başarılı olması için aynı zamanda onların faaliyet coğrafyasında görev yapan askerî valilerin, sivil âmirlerin de katılımıyla toplantılar düzenlenmiştir. Bu toplantılarda yerel şartlar ve misyonerlik çalışmalarının durumu masaya yatırılmış ve gerekli kararlar alınmıştır.⁸

Cemiyet defterhanesindeki arşiv belgeleri incelendiğinde önceki Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinde gerilemenin yaşandığı dağlı

⁷ *O Deystviyah Visočayşe Utverjdennogo Obşestvo Vostonovleniya Pravoslavnogo Hıristiyanstva Na Kavkaza* (metin) SPB, 1862, s. 21.

⁸ *Otçet za 1867 god*, s. 1.

halkların yaşadığı bölgelere verildiği görülmektedir. Faaliyetlerin ilk yılına dair raporunda Gürcistan Yegzarhi Evsevi'nin başlangıç olarak cemiyetin faaliyetlerini başarılı bulduğunu, yapılan faaliyetler sonucunda bütün Kafkasya'da 471 kişinin Ortodoks Hıristiyanlığa kazandırıldığı yazılmaktadır. Cemiyet bünyesinde aynı zamanda yerel dilleri ve kültürleri öğrenen dilci ve etnograflardan oluşan bir komisyon da faaliyette bulunmakta idi. İlminskiy misyonerlik metodolojisine uygun olarak bu dillerin öğrenilmesi, İncil'in ve diğer dinî müfredatın yerel dillere tercüme edilmesi, duaları kendi dillerinde yapabilmeleri olanağının sağlanması, Müslüman halkların kalbinin Hıristiyanlığa ısındırılması noktasında önemli bir hedefti.

Bütün Kafkasya bölgesinde yeni inşa edilen ve onarılan kiliseler ile kilise okullarına dair bu raporlarda ayrıntılı bilgiler yer almıştır. Özellikle misyonerlik faaliyetlerinin başarılı olması için cemiyetin desteğiyle yüksek din eğitimini tamamlamış olan yerel halkların genç temsilcilerinin din görevlileri olarak kendi milletlerinin yaşadığı bölgelere atanmasına özen gösterilmiştir. Yegzarhiya bünyesinde ve seminerlerde eğitim gören başarılı öğrencilerin içinden seçilenler, burada yetiştirilmekte ve bölgeye misyoner olarak dönmekteydiler. Tiflis ve Stavropol'deki Hıristiyan din adamı hazırlayan gimnazyumlarda cemiyetin bursla temin ettiği öğrenciler okumaktaydı. Bu öğrenciler öğrenimlerini tamamladıktan sonra ya kiliselere din görevlisi ya da cemiyetin faaliyet coğrafyasındaki kiliseler bünyesinde kurulan okullara öğretmen olarak atanmaktaydılar. Cemiyetin 1865 yılı raporunda Kafkasya genelinde bu okulların sayısı 75 olarak gösterilmiştir.

Cemiyete ait Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde bulunan belgeler ışığında bu cemiyetin bir ahtopot gibi bütün Kafkasya'yı sardığı söylenebilir. Cemiyetin defterhanesi aşağıdaki bölümlerden oluşmaktaydı:

1. Genel Bölüm
2. Eğitim Bölümü
3. Misyonerlik Bölümü
4. Kilise İnşaatı Bölümü

Bu bölümlerdeki bilgi, belge ve evraklar aşağıdaki şekilde tasnif edilmiştir:

1. Genel Bölüm
  - a. Dergiler, defterler, kararnameler
  - b. Defterhanede çalışanların listesi
  - c. Cemiyetin üyeleri
  - d. Görevli din adamları
  - e. Kitapların tercümesi ve yayın bölümü
  - f. Raporlar, teftişler ve bütçe
  - g. Mülkler ve onun listesi
2. Eğitim Bölümü
  - a. Okulların inşası, açılışı ve onların idare edilmesi
  - b. Okulların raporları ve teftişi
  - c. Öğretmenlerin tayini ve onların geçimi
  - d. Dersliklerin yayını
  - e. Burada okuyan öğrenciler ve onlara verilen burslar
  - f. Başarılı öğrencilerin yüksek okullara kabulü
3. Misyonerlik Bölümü
  - a. İbadet evlerinin inşası
  - b. Misyonerlerin tayini ve onların yönetilmesi
  - c. Ayrı ayrı şahısların Ortodoksluğa kabulü
  - d. Defterden çıkarılanlar
  - e. Misyonerlerin raporları.
4. Kiliselerin İnşası Bölümü
  - a. Kilise ve manastırların tamir edilmesi

Yukarıda da belirtildiği gibi 1860 senesinde doğrudan çar ailesinin kontrolünde kurulan bu cemiyet, bütün Kafkasya'yı kuşatan ve faaliyetini devlet güdümünde yürüten bir kurumdu. Bu cemiyet bütün Kafkasya'nın, özellikle dağlı Müslüman halkların Hıristiyanlaştırılması stratejisinin gerçekleşmesinde çok önemli görevler üstlenmiş, kiliseler, ibadet evleri, Hıristiyan okulları açarak, yüzlerce misyoner yetiştirip onları bölgeye göndererek faaliyetlerini her geçen gün genişletmiştir. Kuruluşundan sonra Azerbaycan ve Kafkasya'daki Müslümanların yaşadığı diğer bölgelerde de ekser misyonerlik çalışmaları ya bu cemiyet aracılığıyla yahut da bu cemiyetin onayı ve yardımıyla gerçekleştirilmiştir denebilir.

Cemiyetin isminde yatan anlam aynı zamanda onun hedeflerinin anlaşılması açısından çok mühim mana ifade etmektedir. Çarlık Rusyası Kafkasya'yı aslında eski bir Ortodoks Hıristiyan yurdu olarak görmekte, bu bölgedeki Hıristiyan varlığına daha sonraki asırlarda Müslümanlarca son verildiği tezini savunmaktaydı. XIX. asır Rus ve Gürcü tarihçileri arasında da bu ideolojik ve dinî eğilimlerin etkisinde bir tarih yazımı söz konusudur. Böylece cemiyetin adı da onlara göre burada var olmuş, daha sonra "kıyıma" uğramış Hıristiyan kimliğini yeniden ihya etmek tezine indirgenmiştir. Kendi deyimleriyle asıl amaçları barbar dağlı Müslümanların köylerinde, evlerinde İsa'nın kurtuluşçu öğretilerini hâkim kılmaktır.⁹

Cemiyetin kuruluşunun tartışıldığı ve karara bağlandığı Kafkasya Komisyonu'nun 2 Aralık 1857 tarihli raporu, arkasındaki devlet stratejisi ve aklını da ortaya koymaktadır. Bu raporda sık sık Kafkasya'daki barbar Müslüman halkların zapturapt altına alınabilmesi için Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin önemine dikkat çekilmiştir. Cemiyetin amacı ve hedefleri maddeler halinde açıklanırken daha önce kurulmuş olan ve bölgedeki Rus hakimiyetinin pekişmesinde analitik araştırma merkezi görevini üstlenen Volno Ekonomi Cemiyeti ve Coğrafya Cemiyeti'nin başarılı faaliyetlerine de atıfta bulunulmuştur. Bu cemiyetlerin, bölgenin ekonomik, coğrafi, sosyo-kültürel, etno-demografik yapısının öğrenilmesinde, buraya yönelik politikaların oluşturulmasında kendilerinin üstlendiği görevin bir nevi farklı formasyonda devamı olduğuna vurgu yapılmıştır.¹⁰

Komisyonun, raporunda Rusluk meselesinin hiçbir zaman durmayacağına ve bu davanın hâkim kılınması işine her bir Rus'un yardımcı olacağına dikkat çekilerek, bütün niyetlerin gerçekleşmesi için yerel dillerin öğrenilmesi ve cemiyetin faaliyetleri için kaynak bulunması en önemli iki esaslı hedef olarak gösterilmiştir.¹¹

⁹ *Obzor Deyatelnosti Obşestvo Vosstanovleniya Provaslovnoogo Hıristiyanstvo na Kavkaz, za 1860-1910 gg., İzdaniya Soveta Obşestva, Tiflis, 1910.*

¹⁰ *GDTA, F.493, op.1, d.1860, L.2.*

¹¹ Yine orda L.7. 290 sayfadadan oluşan bu bölümde cemiyetin bütün kuruluşu, tüzüğü, üyeleri, programı hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

5.3. Cemiyetin Azerbaycan'daki Faaliyetleri

Bu cemiyet aynı zamanda Güney Kafkasya milletleri arasında ilk Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine başlayan ünlü Osetin Komisyonu'nun devamı niteliğindedir. Cemiyetin öncelikli görev alanı Güney Kafkasya milletleri ve Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen radikal Hıristiyan tarikatı mensuplarının Ortodoks itikadına kazandırılması olsa da ileride inceleyeceğimiz faaliyetlerinden de anlaşılacağı üzere aslında bütün amaçları İslam'la mücadele ve Müslümanların Hıristiyanlaştırılması olmuştur. Dağıstan ve Güney Kafkasya milletleri aslında Azerbaycan coğrafyasının doğal uzantısıdır. Dinî, siyasî ve sosyal açıdan bu bölgede içiçe yaşayan halkların birbirinden etkilenmesi tabîî bir durumdur. Bütün bu Müslüman milletler yüzyıllardır bölgede İslam'ın öğretileriyle kardeşçe yaşamışlardır ki burada uygulanacak bu tür bir proje de bütün bölgede etkisini gösterecektir.

Aslına bakılırsa bu cemiyetin en çok kilise ve misyoner okulu inşa ettiği bölgelerden biri de bugün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde olan bölgelerdir. Car-Balaken, Kuba, Nuha kazaları bu cemiyetin esas ilgi alanı içindeydi. Zakatala bölgesinde yaşayan İngilizler, Udinler, Cahurlarla ilgili çarlık idaresinin daha sinsi planları vardı. Bu halkları eskiden Hıristiyan ve Gürcü asıllı halklar olarak gören çarlık ilk olarak onların Hıristiyanlaştırılmasını amaçlamaktaydı.

Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti kurulduktan sonra Osetin Ruhani Komisyonu da misyonunu devam ettirdi. Bu komisyonun mal varlığı da cemiyetin idaresi altına girdi. Böyle bir cemiyetin kurulması fikri yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ilk olarak

Kafkasya Genel Valisi olan Knez Aleksandr İvanoviç Baryatinski'den gelmiştir. Onun asıl fikri Azerbaycan'da ve Kafkasya'nın diğer Müslüman coğrafyalarında Rus müstemlekecilik sistemini ve Hıristiyanlaştırmayı başarıyla tamamlamaktı.¹²

Dağlı halkların işgale karşı devam eden direnişi ve bu mukavemetin sürdürülmesinde cihat fikri ile İslamî öğretilerin tetikleyici rol oynaması, gündün güne yaygınlaşan müridizm hareketine yalnız askerî çözümle son verilemeyeceği gerçeğinin Rusya'nın devlet çevrelerinde dile getirilmesi bu bölgede Hıristiyanlaştırma, asimilasyon, kültürel yozlaşmayı sağlamak fikrinin daha da kuvvetlendirilmesine sebep olmuştur. Baryatinski'ye göre bölgenin Hıristiyanlaştırılması adına öyle bir seferberlik başlatılması gerekliydi ki bütün herkes bu büyük harekete katılma imkanı elde edebilsin. Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'ndeki cemiyetin defterhanesinde yer alan yüzlerce belgenin incelenmesi sonucu bu büyük devlet projesi için çok geniş toplum kesimlerinin seferber edildiğini anlıyoruz.¹³

Her sene Rusya'nın çeşitli guberniyalarındaki kiliselerden yüklü miktarlarda bağışlar toplanarak cemiyetin bütçesine aktarılmıştır. Cemiyetin yıllar esas alınarak yayınlanan raporlarında en ince ayrıntılarıyla Rusya kiliselerinden toplanan bu bağışlara dair bilgiler yer almaktadır. Bütün yılları esas alan bilgilerin tamamını burada vermemiz mümkün olmadığı için sadece 1887 yılına ait raporda kayda geçirilen Rus kiliselerinden yapılan bağışları vererek her yıl çeşitli şehirlerdeki kiliselerden cemiyet için böyle paraların toplandığını ifade edelim:

1. Moskova, 2009 ruble.
2. St. Petersburg, 1018 ruble.
3. Ryazan, 928 ruble.
4. Kursk, 913 ruble.
5. Ekaterinbursk, 742 ruble.
6. Herson, 714 ruble.
7. Kiev, 687 ruble.
8. Tver, 669 ruble.

¹² *Obzor Deyatelnosti Obşestvo Vosstanovleniya Provaslovnogo Hristiyanstvo na Kavkaz*, s. 91.

¹³ *GDTA*, F.493, op.1, d.1615.

9. Harkov, 648 ruble
10. Stavropol, 646 ruble
11. Kostromski, 632 ruble
12. Yaroslavski, 557 ruble
13. Voronejski, 467 ruble
14. İrkutski, 445 ruble
15. Tulsk, 414 ruble
16. Samara, 409 ruble.
17. Donsk, 372 ruble
18. Orenburg, 358 ruble
19. Nijegorod, 336 ruble
20. Kişinyev, 335 ruble
21. Astarhansk, 325 ruble
22. Çernigovsk, 311 ruble
23. Tambov, 306 ruble
24. Novgorod, 284 ruble
25. Kalujskiy, 284 ruble
26. Kazan, 272 ruble
27. Tobol, 268 ruble
28. Vologodsk, 244 ruble
29. Orlov, 238 ruble
30. Volınski, 219 ruble
31. Smolensk, 215 ruble
32. Saratov, 168 ruble
33. Simbirski, 153 ruble
34. Enisey, 145 ruble
35. Puskov, 135 ruble
36. Litovsk, 115 ruble
37. Minsk, 91 ruble
38. Arhangelsk, 83 ruble
39. Mogilyev, 78 ruble
40. Yakutski, 66 ruble
41. Olonetski, 62 ruble
42. Polotskoy, 59 ruble
43. Ufimski, 44 ruble
44. Holmsko-Varşavskoy, 43 ruble
45. Podolski, 10 ruble

46. Penza, 8 ruble.

47. Ordu Baş Ruhanî İdaresi, 520 ruble¹⁴

Cemiyette çalışan papazların, misyonerlerin listesi, yapılan bağışlar, görüşler, devlet erkânının bu cemiyetle temasları, muaz-zam maddî destek vs. gibi bilgiler değerlendirildiğinde devletin himayesinde cemiyetin sistemli bir çalışma düzenine sahip olduğunu söyleyebiliriz.¹⁵ Rusya'nın hemen hemen bölgede görev yapan bütün valileri, askerî komutanları, iş adamları ya bu cemiyetin üyesi olmuşlar ya da buraya sürekli bağışlar yapmışlardır. Cemiyetin merkezlerinin, kiliselerinin bulunduğu ayrı ayrı bölgelerden yapılmış olan bütün bağışlar, yardımlar farklı senelerde kayıt altına alınmıştır. Bu dosyalarda yüksek Çinli devlet adamlarının, general-lerin isimleri görülmektedir.¹⁶ Cemiyetin misyonerlik bölümünün ayrıca ciddi bir kadroyla faaliyetlerini sürdürdüğü de anlaşılmaktadır.¹⁷

Cemiyete göre okullar, öğretmenler, kiliseler, din adamları bu yeni başlayacak hareketin en önemli unsurları olmalıydı. Keşişler Müslüman halk nezdinde itibar uyandırmak için her türlü maddî desteğe sahip olmalı, birörnek şahsiyet olarak da onları arkalarında sürüklemeyi başarmalıydılar.¹⁸ Bu cemiyetin mimarlarından Knez Baryatinski, kilisenin, Kafkasya'da Müslümanlar arasında Rusya'ya karşı dinmeyen mukavemeti ve kini Hıristiyan kardeşliği, yardımlaşması ve seferberliğiyle yenebileceğini düşünüyordu. Cemiyeti kurma çalışmaları için toplanan heyetin önünde konuşan Baryatinski, hedeflerini, teklif ettiği aşağıdaki maddelerle sıralamaktaydı: 1. Cemiyetin ismi Kutsal Haç Kardeşliği Hareketi olsun; 2. Buraya her iki cinsten toplumun en üst düzey katmanlarında temsil edilen, kiliseler, okullar, misyonerlik merkezleri inşa etmek için gerekli yıllık bağışı yapabilecek insanlar üye olmalıdır; 3. Bu cemiyetin üyeleri için çar hazretleri üç dereceli madalya tesis etsin; 4. Çarıçenin

¹⁴ *Otçet Obşestva Vozstanovleniya Pravoslavnogo Hristiyanstva Na Kavkaz Za 1887 God*, Tiflis, 1888, s. 110-111.

¹⁵ *GDTA*, F.493, op.1, d.1616

¹⁶ *GDTA*, F.493, op.11, d.1620.

¹⁷ *GDTA*, F.493, op.1, d.1632.

¹⁸ *Obzor Deyatelnosti Opşestvo*, s. 96.

bu cemiyetin resmî himayecisi olarak cemiyete başkanlık yapması arzulanmaktadır; 5. Cemiyet üyeliği için birinci dereceli üye en az 1.000 ruble, ikinci dereceli en az 500 ruble, üçüncü dereceli üye ise en az 100 ruble bağış yapmalıdır; 6. Bununla beraber her yıl bütün Rusya'da bağış kampanyaları yapılmalı, her bir Rus kendisini bu kutsal davanın iştirakçısı olarak görmelidir; 7. Cemiyetin merkezi Tiflis'te olmalı ve bütün paralar da burada toplanmalıdır; ayrıca senede bir kere çarîçeye ve topluma, yapılan işlerle ilgili bilgi verilerek raporlar hazırlanıp yayınlanmalıdır; 8. Üyeler de bu sürecin gidişatıyla ilgili tekliflerini bildirecek bir mekanizmaya sahip olmalıdır; 9. Cemiyetin yapacağı başlıca işler aşağıdaki gibi olmalıdır:

a) Bütün seminerlerde yerel dilleri bilen din öğretmenleri yetiştirilmesine başlanmalıdır.

b) Kiliseler, okullar inşa edilmeli ve var olanlar onarılmalıdır.

c) Kilise okullarının açılması, onların yaygınlaştırılması ile Rus-Hıristiyan kültürünün yerel halklar arasında yayılması sağlanmalıdır.

Baryatinski'ye göre bu cemiyet bütün Rusya için bir halk fedakarlığını ve din için birliği de sağlamış olacaktır.¹⁹

Baryatinski'nin Kafkasya Komisyonu'na sunmuş olduğu bu projeye bütün komisyon üyeleri olumlu oy vermiştir. Aslında Baryatinski'den önceki Kafkasya valileri de Rusya'nın bölgede kalıcı olabilmesi, bölge insanının Hıristiyan kültür ve geleneğine göre yaşayabilmesi için böyle bir cemiyetin kurulmasının öneminden bahsetmiştir. Rusya Din İşleri Başkanlığı Sinod da bu cemiyetle sıkı iş birliği içinde çalışacağını beyan ettikten sonra nihayet 1860 yılının 9 Temmuz günü böyle bir cemiyetin kurulmasıyla ilgili çar fermanı Baryatinski'ye bildirilmiştir.²⁰

Çarîçe Mari Feodorovna'nın resmî olarak bu cemiyetin hamisi olduğu da çarın Kafkasya Genel Valisi'ne yazmış olduğu mektupta belirtilmiştir. Cemiyetin merkezinin Tiflis olduğu ilan edilmiş, Baryatinski de bu cemiyetin başkanı olmuştur. Cemiyet Şûrası'nın başkanı ise Gürcistan Yegzarhı'ydı. Cemiyetin görev alanı ve hedefleri

¹⁹ *Obzor Deyatelnosti Obşestvo*, Tiflis, 1910, s. 95-98.

²⁰ *Otçet Sostoyaşago Avgustişim Pokrovitelstvom eya İmperatorskogo Veliçestvo, Gosudarını İmperatrısı Marii Feodorını, Obşestvo Vozstanovleniye Pravoslavnogo Hristiyanstvo na Kavkaz za 1898, 1899, 1900 i 1901 godı*, Tiflis, 1903.

biraz daha genişletilerek neredeyse bütün Kafkasya'yı kapsamış, dinî edebiyatın yerel dillere tercüme edilmesi, kiliselerde misyonerlik bölümlerinin açılması, her okula aynı zamanda Hıristiyan din öğretmenlerinin atanması, kilise ve okulların açılması vs. gibi büyük hedefler ortaya konulmuştur.

Çalışmamız açısından bu cemiyetin faaliyetlerinin daha çok yoğunlaştığı bölgeler olan Zakatala-Balaken, Kuba, Nuha, Lenkeran ve Şamahı bölgeleri çok önem arz etmektedir. İster Gücistan Devlet Tarih Arşivi'nde isterse de Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'nde yer alan Gürcistan Yegzarhiyası ve cemiyetin defterhanesinde bulunan raporlar, mektuplar vs. oluşan çok sayıdaki belgelerin incelenmesi bu bölgenin yoğun Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin odağı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu dosyalarda özellikle bölgede yeni Hıristiyanlaştırılan ailelerin listesi, buralardaki kilise ve okullarda görev yapan papazlar, öğretmenler, onların harcamaları, kilise inşaatları, devlet hazinesinden bu kilise ve okulların tamiri için ayrılan ödeneklerle ilgili ayrıntılı dosyaların tutulduğunu görüyoruz.

Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'ndeki bir dosyada 1850 senesine ait Zakatala bölgesinde yaşayan ve Hıristiyanlaştırılan İngiloy ailelerinin isim ve soyadlarının yer aldığı dosyada ayrıntılı bir biçimde onların her biri hakkında bilgiler sunulmuş ve bu isimlerin önündeki grafikte de onların Hıristiyan olduktan sonra almış oldukları isimleri not düşülmüştür. 18 sayfalık listeden oluşan sadece bir dosyada, Zakatala'da 773'ü erkek, 568'i kadın olmak üzere toplam 1.341 İngiloy'un vaftiz edildiğine dair bilgiler yer almıştır.²¹

Arşiv dosyalarında Hıristiyanlaştırılan bu İngiloyların daha sonraki faaliyetleri, inanç durumları, onların kiliseyle devam eden bağları konusunda da ayrıntılı cetvel tutulduğu, durum değerlendirmelerinin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Mesela 1858 senesine ait olan (ispovednaya rospis) Gah İngiloy Georgiyevski Kilisesi'ne ait imza defterinde bu aileler, onların çocukları, yaşadıkları köylerle ilgili de ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Yukarıda ismini zikrettiğimiz Gergiyevsk Kilisesi'nin 1858 tarihli imza defterinde 180 İngiloy ailesinin bu imza defterinde kayıtlı olduğu, deftere imza attığı anlaşılmaktadır.²² Kilise defterleri özellikle bölgelerin, köylerin etnik

²¹ ADTA, F.579, op.1, iş.17, L.1-18.

²² ADTA, F.579, op.1, iş.14, L.1-34.

dinî haritasının anlaşılması açısından çok önemli birer kaynak niteliğindedir. Bu defterlerden kiliseye kayıtlı olan Hıristiyanların tam listesini çıkarmak mümkündür. Ayrıca Gürcistan Yegrazhiyası ve cemiyetin arşivlerinde Azerbaycan'ın ayrı ayrı bölgelerinde en uzak köylere kadar inşa edilen kiliseler, kilise okulları, onların bütçeleri, harcamaları, burada görev yapan din adamlarının aldıkları maaş cetvelleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler, belgeler yer almaktadır.

Yine Zakatala bölgesinin Tasmalı köyünde cemiyete ait olan ibadet evinin inşaat planı, eskizi, burada kullanılacak malzemeler ve inşaatın maliyetiyle ilgili bütün bilgilerin yer aldığı raporlar vardır. Tasmalı ibadet evinin inşaatı için 1.212 ruble para harcanmıştır.²³ Bölgede uygulanan Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin zaman zaman yaşanan toplumsal hareketlenmeler, tepkiler ve direnişler sonucunda farklı seyr izlediği, artan tepkilerden sonra bazen bu faaliyetlere geçici olarak ara verildiği de arşiv dosyalarından anlaşılmaktadır. Bu dosyalarda bulunan belgelerde 1863 İsyanı sonrası artık İngiloyların yeniden eski dinleri İslamiyet'e geri döndükleri ve bu insanlarla ilgili de ayrıca yeni dosyaların oluşturulduğu görülmektedir.

Hıristiyan bölgesi olarak tanımlanan Koragan ve Yeniseiski köylerinden İslam dinine geri dönen köylülere dair 12 Ocak 1863'ten 15 Şubat 1864'e kadar olan dönemi kapsayan dosya bize bu din değiştirmenin sosyal, ideolojik, siyasî boyutuyla ilgili ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Farklı isimlerin kilise ve Rus işgal makamlarına sunmuş olduğu dilekçeler, Hıristiyan din görevlilerinin hazırladıkları raporlar bir kez daha Müslüman İngiloyların eski dinlerinden koparılarak nasıl Hıristiyanlaştırıldığını ortaya koymaktadır. Onlar yazmış oldukları dilekçelerde yüzyıllardır İslam dinine bağlı olduklarını dile getirmişlerdir.²⁴

Misyonerlik çalışmalarının önündeki engeller, zorluklar ve bölge halkının tepkileri, İslamiyet'e tekrar geri dönüş sürecinin nedenlerinin de ayrıntılı tasvir edildiği dosyalarda bu çalışmaların boyutu, gelmiş olduğu noktayla ilgili de geniş tasavvurlar oluşmuştur. Orada görev yapan misyonerlerin hazırlamış oldukları raporlardan din değiştiren bu İngiloyların Hıristiyan olduktan sonraki isimlerini bile bilmediklerini, birbirlerini Müslüman isimleriyle çağırdıklarını,

²³ ADTA, F.579, op.1, iş 6, L.1-5.

²⁴ ADTA, F.579, op.1, İş.1, L.1-52.

Türkçe konuştuklarını, sözde Hıristiyan olduklarını öğreniyoruz. Bu konuda bölgede görev yapan ayrı ayrı Hıristiyan misyonerlerin raporlarında fazlasıyla bilgiler bulmak mümkündür. Ayrıca İngiloylar ve onların etnik-dinî kimliği ile alâkâlı bilgi sunan Hıristiyan misyonerlerin Hıristiyan taassubuyla hareket ettiklerini görüyoruz.

Onlardan biri olan Papaz Okropiri, İngiloyların 1617 senesinde Şah Abbas ve Dağıstan'daki müttefiklerinin kılıç zoruyla Müslüman olduklarını yazmıştır.²⁵ Adı geçen misyoner, yazmış olduğu raporda 1850'den sonra Kafkasya Genel Valiliği ve yerel yöneticilerin, Hıristiyan din görevlilerinin birlikte çalışması sonucu İngiloyların tekrar "eski" dinleri Hıristiyanlığa geri döndürüldükleri bildirilmektedir. O, raporunda aynı zamanda Knez Vorontsov'un eşiyle beraber Kah bölgesine sefer düzenlemesinin bu Hıristiyanlaştırma çalışmaları üzerinde olumlu etki bıraktığını da belirtmektedir.²⁶ Bu papazın raporundan da bölgede İngiloylar ve diğer Müslüman nüfus üzerinde uygulanan Hıristiyanlaştırma faaliyetlerinin seyri ve ulaştığı boyutları kolaylıkla anlamak mümkündür.

Onun da raporundan tespit edildiği gibi 1850 senesinden sonra yani çarlık yönetimi bölgede kontrolü nisbî olarak ele aldıktan sonra artık Hıristiyanlaştırma faaliyetleri sistemli bir devlet politikası haline dönüşmeye başlamıştır. 1871 senesi raporuna göre artık İngiloyların üçte biri Hıristiyanlaştırılmıştır. Okropiri yaklaşık 20.000 İngiloy'un Hıristiyanlığı tekrar kabul ettiğini iddia etmektedir. Onun verdiği bilgiye göre bölgede açılan 10 kilise etrafında Hıristiyan yaşam bölgeleri oluşturulmuştur. Yalnız Hacı Murtuz komutasındaki 1863 İsyanı bu sürecin sekteye uğramasına neden olmuştur. Raporunda bu isyanın temel nedenlerinden birisi olarak bölgede uygulanan Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine yönelik tepkiler itiraf edilmiş ve bundan dolayı da Rus makamlarının ve cemiyetin Müslümanların başlattığı bu direnişten sonra faaliyetlerini bir dönem askıya almak zorunda kaldığı belirtilmiştir. İsyân sonrası çar yönetiminin bir senelik bir kısıtlama getirerek isteyen Hıristiyan İngiloy'un tekrar eski dinleri İslamiyet'e geri dönebilmesine imkân tanıdığını da bildirmektedir. Yine rapora göre, yaşanan bu olaylar sonucu istenmeyerek ve Müslümanların baskısıyla Hıristiyan

²⁵ ADTA, F.579, op.1, İř.3, L.16.

²⁶ ADTA, F.579, op.1, İř 3, L.15.

İngiloylar tekrar İslamiyet'e dönmüş ve Hıristiyanlaştırma süreci de sekteye uğramıştır. Bu bir senelik dönemde özellikle Nuha ve Dağıstan'dan gelen Müslüman din adamlarının çalışmaları da İngiloyların tekrar İslamiyet'e dönmesinde etkili olmuştur.²⁷

Bu rapordan anlaşıldığı üzere arkalarına muazzam devlet desteğini alarak ciddi maddî güce ulaşan cemiyetin bütün çabalarına rağmen bölgede tutunamadığı, yeni Hıristiyan olanlar için her türlü imtiyaz ve kolaylıklar sağlandığı halde kilise-devlet ittifakının arzulanan hedeflere ulaşamadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. 1863 olayları sonrası Rus makamları Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine kısmî olarak ara vermek zorunda kalmıştır. 1876-77 Osmanlı-Rus Savaşı da bölgedeki Müslümanları, Rus sömürgeciliği ve emperyalizmi aleyhinde tekrar yeni bir direnişe heveslendirmişse de bu geçici bir süreç olmuştur. Yalnız 1890 senesinden sonra yine bölgedeki kilise faaliyetlerinde yeni bir canlanma gözlemlenmeye başlamıştır. Bu faaliyetlerin canlanmasında Zakatala Bölge Askerî Valisi olarak atanan Serafimov'un kilise ve cemiyetle sıkı işbirliğine gitmesi ile Müslümanlara karşı olan nefreti de etkili olmuştur.

Cemiyet faaliyetlerinin aydınlatılmasında her yıl yayınlamış oldukları yıllık raporlar da önemli bir kaynak niteliğindedir. Seneler esas alınarak yapılan hesaplamalardan biz aynı zamanda hangi köyde ne zaman kilise ve kilise okullarının, misyonerlik çalışması için kullanılan evlerin inşa edildiğini öğreniyoruz. İster cemiyetin, ister hazinenin ve isterse de ayrı ayrı iş adamlarının katkılarıyla inşa edilmiş olsun, bu yapılar konusunda ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. Gürcistan ve Azerbaycan devlet arşivlerinde de bu kiliselerin bazı senelerdeki gelir ve harcama defterleri mevcuttur. Mesela Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'nde yer alan bir dosyada Gah'daki Georgiyevsk Kilisesi'nin 30 haziran 1883'ten 7 haziran 1891'e kadar olan gelir ve harcama defterinde günbegün kilise bütçesine dahil olanlar ile harcamaların kaydı düşülmüştür.²⁸ Bu belgelerde kilise ihtiyacı için pazarlardan, tüccarlardan alınan malzemeler, mumlar, kırmızı şarap, kitaplar ve onların fiyatları ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Harcama yapılmadığı günlerde ise kilisede görevli papazların imzasıyla o gün hiçbir harcamanın yapılma-

²⁷ ADTA, F.579, op.1, iş.3, L.16.

²⁸ ADTA, F.579, op.1, iş.23.

dığına dair de bir not düşülmüştür. Kilise bütçesinin ise Gürcistan Yegzarhiyası, cemiyet, ayrı ayrı şahısların yaptığı bağışlar, mum satışından elde edilen gelirler, vs. oluştuğu da anlaşılmaktadır.

Arşivde gelir-harcama defteri bulunan bir başka kilise de Koragan Kilisesi'dir. Bu kilisenin 1883-1894 senelerini kapsayan defterinde de²⁹ yine bütün yapılan bağışlar, gelirler, harcamalar en ince ayrıntılarına kadar yer almıştır. Rus kiliselerinde paraların emanet edildiği ekonomik işlerle uğraşan ve Starost olarak adlandırılan bir görevli de vardı. Bu görevlinin dürüst, dini bütün Hıristiyanlar arasından seçilmesine özen gösteriliyordu. Yegzarhiya yahut cemiyet tarafından verilen mühürlü gelir ve harcama defterinde hem kilisede görevli papazın hem de bu görevlinin imzası vardı. Bu görevlilere Sinod tarafından onaylanmış bir talimatname de veriliyordu. 19 maddeden oluşan bu talimatnamede en ince ayrıntılarına kadar bu görevlilerin yetki ve görevleri bildirilmiştir. Bu görevliler 3 senelik seçiliyordu. Onun faaliyet yaptığı dönemdeki başarısına, kilisenin ekonomik durumuna göre istisnaî durumlarda görev süresinin uzatılabilmesi de sözkonusuydu. Göreve başlamadan bütün kilise envantari papazın da iştirakiyle sayılarak mühür ve defterle birlikte bu görevliye teslim ediliyordu. Gönüllülerden kilise bütçesine bağışları da bu görevli toplamakta, bütün harcamalar onun kontrolünde yürütülmekteydi.³⁰

1892 senesine ait Zakatala bölgesindeki cemiyet faaliyetlerinin anlatıldığı bir raporda Gah'daki Georgiyevsk, Alibeyli'deki Nina, Koragan, Balaken, Tasmalı kiliseleri, bazı köylerde inşa edilen kilise mekteplerinin inşaatlarının tamamlanmasıyla ilgili ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu kiliselerden ilk üçünün devlet hazinesinden ayrılan ödeneklerle diğer ikisinin de cemiyetin desteğiyle inşa edildiğini anlıyoruz.³¹

Gürcistan ve Azerbaycan devlet arşivlerindeki dosyalardan aynı zamanda Gürcistan Yegzarhiyası ve Cemiyetin senelere göre bölgedeki kilise görevlilerinden maliî raporlar talep ettiğini, yapılan bütün harcamalarla ilgili ayrıntılı belgelerin istendiğini de öğreniyoruz. Bazen bu dosyalarda kiliselerden gelen şikayetlere, paraların

²⁹ ADTA, F.579, op.1, İş.24.

³⁰ ADTA, F.579, op.1, İş.13, L.4-5.

³¹ ADTA, F.579, op.1, İş.3, L.1.

gerekli yerlere harcanmadığına dair iddialara da rastlamak mümkündür.³²

1877 senesi 15 Aralık tarihli, cemiyetin bütün Kafkasya'daki okullarından mezun olan gençlerin listesinin yer aldığı belgede İngiloy Gah Okulu'ndan 7, Udin Vartaşen Okulu'ndan da 54 gencin mezun olduğunu biliyoruz.³³ Okullar ve onların durumu, burada görev yapan misyonerlerin çalışmaları, ödüllendirilmeleri, öğrenim seviyeleriyle ilgili değerlendirmelerin de yer aldığı bir başka belgede Zakatala kazasına bağlı Gah Okulu'nda eğitimin iyi sonuçlar verdiği, öğretmenlerin Aleksandr adına Öğretmenler Enstitüsü'nün mezunları olduğu bildirilmektedir. Nuha kazasına bağlı Vartaşen Okulu'yla ilgili düşünülen bir kayıtta ise Kaymakam Bagdonovski'nin yardımı ve himmetiyle yeni binanın yapıldığı, eğitimin iyi gittiği, buradaki öğretmenin de aynı enstitüsünün mezunu Kazarov ve din öğretmeni Papaz Kulaşvili olduğu belirtilmektedir.³⁴

Zakatala kazasındaki Gah Okulu'yla ilgili aynı dosyada yer alan başka bir belgede okul binasının onarımı için 80 ruble para harcanmış, öğretmen Aleksandr adındaki Öğretmenler Enstitüsü'nden mezun olan Rüstemov'un burada başarı ile çalıştığı, okulun bahçesindeki üzüm bağından toplanan üzümün 30 ruble gelir getirdiği, 1876 yılında 14 öğrencinin okuldan mezun olduğu, onlardan üçünün Rusya'nın farklı vilayetlerine yüksek okul okumak için gönderildiği, Rusça bir kelime bile bilmeyen 15 Müslüman çocuğun artık Rusça'yı iyi derecede bildiği anlatılmaktadır.³⁵

Cemiyetin misyonerlik bölümündeki belgeler incelendiğinde bütün okullarda ilk olarak Rusça öğretilmesinin, daha sonra onlara Ortodoks öğretilerini içeren edebiyat eserleri okutulmasının önemi vurgulanmakta, bu öğrencilerin Hıristiyanlığa kazandırılmasıyla bu dinî edebiyatların da onlar aracılığıyla kendi dillerine tercüme edilmesinin hedeflendiği anlaşılmaktadır. Vartaşen ve Gah gibi kaza merkezlerinde kurulan bu misyoner okullar ile beraber bazı köylerde de az sınıflı küçük okulların açılmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır.

³² ADTA, F.579, op.1, İ.ş.8.

³³ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.27.

³⁴ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.35-36.

³⁵ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.44.

Yine 1876 senesine ait olan bir belgeden Nuha kazasında köy okulunun açılması için çalışmaların başlatıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bütün uğraşlara, imtiyazlara, parlak gelecek vaadine rağmen Müslümanlar çocuklarını bu okullara vermek istememişlerdir.

Zaman zaman okul yöneticileri ve öğretmenlerden bazı şikayetler, yakınmalar da gelmekteydi. Raporlarda bunların çeşitli nedenlerden kaynaklandığı bildirilmektedir. Bazen yerel idarecilerin ilgisizliği, bazen Müslümanların bu okullara kuşkuyla bakması, bazen köy şartlarında velilerin köydeki işlerden dolayı çocuklarını okutmaya yanaşmaması gibi farklı nedenler burada öğretmenlik yapan görevlilerin bizzat kendi el yazılarıyla belirtmiş oldukları sebeplerdir. Okullarda okuyan çocukların listesini incelediğimiz zaman buralarda yaşayan Rus nüfusun çocukları ile Ermeniler, üzerinde Rusya'nın öteden beri siyasî-ideolojik niyetlerinin olduğu etnik azınlıkların çocuklarının çoğunlukta olduğunu görmekteyiz. Müslüman ahalinin bu okullara kuşkuyla yaklaştığı anlaşılmaktadır. Vartaşen Misyoner Okulu'nun öğretmeni Kotiev'in kendi el yazısıyla kaleme aldığı 1877-1878 eğitim yılına ait okulun durumuyla ilgili raporunda bu durum şöyle izah edilmektedir:

“Öğrencilerin sayısı azalmaktadır. Geçen sene 60 öğrenci vardı, bu sene 40 öğrenciye düştü. Müslümanlar artık çocuklarını bizim okula vermiyorlar. Onlar Kur-an'da onlara Allah'ın vaad ettiği zafer gününün yaklaştığını düşünüyorlar ve yakında Müslüman kardeşlerinin bütün dünyayı fethedeceklerine inanmaktadırlar. Bütün dünyada İslam muzaffer olacak. Bizim Müslümanlar da kardeşlerine yardım etmek için o savaşa hazırlanıyorlar ve bir gün Ruslar'ın buradan defolup gideceğini düşünüyorlar. Bundan dolayı da Müslümanlar çocuklarını okula göndermiyorlar. Onlar okulda 12 kişiler. Şimdi bir Lezgi istisna Müslümanlardan kimse yok. Bu 12 öğrenciden yalnız biri Vartaşen (Günümüzde Oğuz) kaza merkezinde yaşıyor, diğerleri ise farklı köylerden geliyorlar. Bu olaydan sonra ben birkaç kez bu Tatar öğrencilerin velileriyle konuşarak çocuklarını okula göndermemelerinin nedenlerini öğrenmeye, onları ikna etmeye çaba gösterdim. Ancak onlar bize Müslüman milislerden korktuklarını,

çocuklarını bu okullara gönderen velilerin ağır sonuçlara katlanacakları tehdidi aldıklarını bildirdiler.”³⁶

Aynı öğretmen burada yaşayan Yahudiler ve Ermenilerle de ilgili raporunda şu ilginç değerlendirmelerde bulunmaktadır:

“Yahudilerden daha kötü bir millet yoktur. Burada Vartaşen (Oğuz)'de 5 farklı dilde konuşan farklı milletten insanlar gördüm. Bunların içinde en fazla Yahudiler değerlerini kaybetmişlerdir. Yaşlısından gencine kadar herkes sigara içiyor, hırsızlık yapıyor ve öyle kötü kelimelerle birbirlerine küfrediyorlar ki burada o kelimeleri yazmaktan hicap duyarım. Düşünebiliyormusunuz? 7 yaşındaki çocuk okulda, toplu yerlerde sigara içiyor ama yakınlarından hiç kimse onu ikaz etme gereği duymuyor. Tam tersi karşısında durarak onunla birlikte sigara içiyorlar. Yahudiler burada bahçıvanlık ve küçük ticaretle uğraşıyorlar. Okula gelen üç çocuğa sigara içmeyi bıraktırdık. Onlar haftada bir veya iki gün okula gelmiyorlar, nedenini sorduğumda o günler sinagoga giderek orada eski dillerinde birşeyler okuduklarını söylediler.”³⁷

Ermeni öğrencilerin durumunu ise raporunda şöyle değerlendirilmektedir:

“Ermeni kilisesinin bünyesinde Ermeni ve Rus dillerinde eğitim veren okulun açılmasından sonra okulumuzdaki Ermeni öğrencilerin sayısı azalmıştır. Geçen sene okulumuzda 25 Ermeni vardı. Bu sene biz artık Ermeni Kilisesi'yle Ortodoks Kilisesi'nin rekabetini görüyoruz. Vartaşen'de Rus dilinin ve Ortodoks Hıristiyanlığın Udinler arasında giderek yaygınlaştığını ilk kez gördüğümde ben de bu Udin gençlerinin Ermeni ruhunda eğitilmesine destek vermiştim. Ermeni ruhanîleri Udinler arasında kendi dillerinin yaygınlaşmasını istiyor, Rus dilinin onların ana dili haline gelmesini istemiyorlar. Zaten Udinler er veya geç güçlü bir milletle birleşmek zorunda kalacaklar. Neden bu, hâkim Rus milleti olmasın. Ancak Ermeniler onlara zorla kendi dillerini empoze etmeye çalışıyorlar.”³⁸

³⁶ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.88-141.

³⁷ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.90-91.

³⁸ GDTA, F.433, op.53, d.104, L.140.

Bu raporda Udinlerle ilgili de tespit ve değerlendirmelerde bulunan Kotiev okulda 20 Udin öğrencinin okuduğuna dair bilgi vererek, onların da Müslümanların baskısı altında kaldıklarını ve çocuklarını okullara göndermeye zorlandıklarından yakınıyor. Müslüman Lezgi milislerin saldırısı sırasında Kotiev, okulu kapatarak Nuha'ya gitmek zorunda kaldığını da raporuna ekliyor. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bu misyoner okulların eğitim programlarında kademe kademe Rusça'nın öğretilmesi ve sonuç olarak da mükemmel bir Rusça bilgisinin öğrencilere aşılmasını hedeflenmekteydi. Ana sözü (Rodnaya slova) dersi bu yüzden bütün okullarda zorunlu bir ders olarak okutulmaktaydı. Derslikler, defterler bütün öğrencilere karşılıksız veriliyordu. Bununla birlikte Hıristiyan öğretilerini içeren Tanrı Yasası (Zakon Bojiya) dersi verilmekte, bu dersi cemiyetin öngördüğü misyonerler okutmaktaydı. Yerel diller, geometri, aritmetik, teknik çizim, vatan tarihi, yazı ve gazetecilik de bu okullarda ayrıca ders olarak okutulmaktaydı.³⁹

Cemiyetin kiliselerinde görev yapan papazların zaman zaman farklı okullara öğretmen olarak atandıklarını da görüyoruz. Farklı okullarda Hıristiyan öğretilerinden ders veren bu papazlar, aynı zamanda oradaki Müslüman halkın çocukları arasından başarılı olan zeki öğrencileri tespit ederek Kazan'da, Petersburg'daki ruhanî akademilerine göndererek orada birer misyoner olarak yetiştirmelerini sağlamakta da görevliydi.⁴⁰

Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin misyonerlik çalışmaları genişledikçe Müslüman nüfus arasında hoşnutsuzluk, itirazlar da artmaya başlamıştır. Cemiyetin arşivinde çok sayıda belgenin yer aldığı bir dosya vardır ve dosyanın ismi şöyledir: *“Zakatala bölgesinde yeni Hıristiyan olmuş insanların Müslümanlar tarafından öldürülmesi, ortadan kaybolmalarıyla ilgili dosya.”*⁴¹

Bu cemiyetin faaliyet alanında yer alan bütün bölgelerde maaşlı misyoner görevliler bulunmaktaydı. Arkalarında açık devlet desteği olan bu misyonerler bazen yerel halkın tepkisinden de çekinmeyecek alenen her tarafta propagandalarını yürütmekteydiler.⁴² Haklı

³⁹ GDTA, F.433, op.1, d.28, L.14.

⁴⁰ GDTA, F.4, op.3, d.740.

⁴¹ GDTA, F.493, op.1, d.609.

⁴² GDTA, F.493, op.24, d.1632, L.1-12.

olarak bu bölgenin dindar, mütedeyin insanları buna itiraz etseler de resmî makamlar bu itirazlara kulak asmamışlardır. Bu durum bazı Müslüman milis kuvvetlerinde hiddete, şiddetli itirazlara neden olmuş bazen de tehdit ve kaçırma usulleriyle bu misyonerlerin çalışmaları engellenmeye çalışılmıştır. Misyonerler de bu durumla ilgili resmî makamlara şikayet dilekçeleri sunmuşlar ve can güvenliklerinin tehlikede olduğunu belirtmişlerdir.

Misyoner papazlar Emonidze'nin, Kornilova'nın, Bekeva'nın, Kortenova'nın, Bakradze'nin raporları onların Müslümanların gidecek artan hoşnutsuzluğu altında gittikçe zorlaşan koşullar içerisinde misyonerlik çalışmalarına devam ettiklerini de göstermektedir. Kafkasya Genel Valiliği'ne cemiyetin sunmuş olduğu bilgilerde; son dönemlerde Hıristiyan dinini kabul eden bazı şahısların ortadan kaybolduğu, cemiyete bağlı din adamlarının, öğretmenlerin faaliyetlerini büyük bir korku altında sürdürmek zorunda kaldıkları, Hıristiyan velilerin de artık çocuklarını cemiyetin okullarına göndermeye korktukları belirtilmektedir. Gizli ibareli bir belgede Kafkasya Genel Valisi'nin, bölge emniyet müdürüne gönderdiği yazıda son dönemlerde Hıristiyan olan ve daha sonra da ortadan kaybolan veya öldürülen kişilerin kendileri, köyleri, ilişkide oldukları hakkında gizli şekilde mufassal bilgi toplayarak göndermesi istenmiştir.⁴³

Yerel makamlar da bu insanların listesi ile temasta oldukları kişiler hakkında bilgileri KGV'ye göndermiştir.⁴⁴

Cemiyetin misyonerlik faaliyetlerinin hedefindeki kesimlerden biri de Hıristiyan tarikatları idi. Kafkasya'nın çeşitli bölgelerine yerleştirilen bu insanlar arasında da Rus kilisesinin misyonerlik çalışmaları devam etmiştir. KGV, Sinod ve Gürcistan Yegzarhiyası işbirliğiyle oluşturulan cemiyetin bilgi bankında ister Rus tarikatçıları, ister Müslüman Türkler isterse de diğer az sayıdaki halklara dair sistemli çalışmalar yoluyla elde edilen kapsamlı bilgiler bulunmaktadır. Cemiyet bu birikimden yola çıkarak istişare yoluyla farklı gruplara karşı misyonerlik metodlarını belirlemiştir. Bu iş için ciddi miktarlarda paralar harcadığı da anlaşılmaktadır.

Cemiyetin kurulduğu ve altyapısının oluşturulmaya çalışıldığı ilk dönemlerde yapılan harcamalar, görülen işler sistemli bir dene-

⁴³ GDTA, F.493, op.1, d.1609, L.2.

⁴⁴ GDTA, F.493, op.1, d.1609, L.6-10.

time tâbi olmasa da arşivlerde bu harcamalara dair epey bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde Tiflis'deki iki ayrı kilisede oluşturulan misyonerlik yapılanmasına, Borçalı'da, Altı Ağaç'ta, Bakü kiliselerinde faaliyet yürüten misyonerlik bölümlerine ciddi miktarlarda paralar harcadığını gösteren belgeler vardır. Bu paraların bir kısmı da bölgelerde görev yapan papazlar ve onların yol masrafları için kullanılmıştır.

Radikal Hıristiyan tarikatçılar aleyhinde oluşturulan birimlerle, Müslümanlar arasında misyonerlik faaliyeti yürüten bölümler daha sonra cemiyet şûrasına bağlı olarak tek çatı altında toplanmış, çalışmaların daha sistemli ve verimli yürütülmesi ile harcamaların denetim altına alınması sağlanmıştır.⁴⁵ Cemiyetin misyonerlik faaliyetlerinin yürütülmesi için bütçesinden her sene yaklaşık 87.000 ruble para harcanmıştır. Bu rakam sadece 1899 senesinde yapılan harcamaları göstermektedir. Bu bir senelik rakamdan yola çıkarak cemiyetin misyonerlik çalışmalarına yarım asırlık bir dönemde ne kadar kaynak harcadığını da tasavvur etmek mümkündür.

XIX. asrın sonlarına doğru cemiyetin şûrasında misyonerlik çalışmalarının sonuçları, örgütün imkanları ve performansı da incelendikten sonra, daha etkili sonuçlara ulaşılması için yeni yapısal reformların yapılması kararlaştırılmıştır. Kuzey Azerbaycan topraklarının büyük çoğunluğunu içine alan Bakü ve Elizavetpol Guberniyası bir, Tiflis ve Revan guberniyaları da başka bir birimle birleştirilerek cemiyetin misyonerlik bölümüne bağlanmıştır. Bu guberniya birimlerinin kazalarında misyonerler faaliyet göstermişlerdir. Her kilisede misyonerlik faaliyetlerinden sorumlu bir de papaz bulunmuştur.⁴⁶

Bu misyonerlerin başarılı faaliyetlerinde ödüllendirilmeleri ön görülmüştür. Mesela Şamahı Altı Ağaç'taki kilisenin misyonerleri radikal tarikatçıların Ortodoksluğa kazandırılmasında başarılı bulunarak ödüllendirilmişlerdir.

Müslümanlar arasında çalışma yürüten misyonerler onların yaşadığı bölgelere yerleşerek orada faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Revan Guberniyası'nda ise hem Müslümanlar hem de Ermeni Gregoryen Kilisesi mensupları arasında misyonerlik yapan papazlar

⁴⁵ GDTA, F.493, op.83, d.1692.

⁴⁶ GDTA, F.493, op.83, d.1692, L.1-4.

vardı. Vilayet misyonerleri senede iki kere guberniya misyonerlerine rapor vermekte, onlar da bu raporları özetleyerek kendi misyonerlik bölümlerine, oradan da cemiyetin şûrasına sunmaktaydılar. Bu misyonerler senelik raporlarını sunduktan sonra onların ödüllendirilmesi cemiyet şûrası tarafından karara bağlanmaktaydı.

Gerekli kararların alınabilmesi, zamanında kurumsal değişikliklerin yapılabilmesi ve misyonerlik işinin daha etkili hale getirilmesi amacıyla Gürcistan Yegzarhiyası ve cemiyet şûrasının organizasyonu ile her yıl Gürcistan Yegzarhı'nın aday gösterdiği bir şahsın başkanlığında bütün misyonerler ve onların yardımcıları, misyoner kiliseleri, bu işle bağlantılı olan devlet görevlilerinin de katılımıyla geniş katılımlı toplantı düzenlenmesi planlanıyordu. Kurultay nitelikli bu toplantı misyonerlik faaliyetleri zamanı ortaya çıkan sorunlar, metodolojik yaklaşımlar, stratejilerin tartışılıp karara bağlanacağı bir nevi istişare toplantısıydı. Bu toplantıya katılacak şahısların masrafları da Cemiyetin ayırmış olduğu bütçeden karşılanıyordu. Cemiyet Şûrasının da ayda bir kere toplanarak misyonerlik faaliyetinin durumuyla ilgili yazılan raporlara göre durum değerlendirilmesi gerekiyordu.

Şûra, misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü bölgelerle ilgili bütün değerlendirme ve raporları tek merkezde toplayarak bilgi havuzu oluşturuyordu. Bu bilgi havuzunda radikal tarikatlar ve onlar arasındaki bölünmeler, eğilimler, misyonerlik çalışmasının ilgi alanına girecek bütün diğer bilgiler, Müslümanlar ve onların mezhepsel kırılma noktaları, etkin şahsiyetleri, akideleri, onların yerleştiği bölgelerin coğrafi haritası, aralarındaki iletişim vasıtaları vs. vardı. Bütün bu bilgiler tek merkezde toplanıyordu. Tarikat mensupları ve onların arasında etkili olan din adamları ile iç meseleleri de cemiyet şûrasının dikkat ettiği konulardı. Zakatala gibi Müslümanlarla meskûn bölgelerde propaganda yapan Türkiye ve İran'dan gelen din adamlarının araştırılması, Müslüman okulları vb. konularda da gerekli bütün bilgiler toplanarak ona göre kararlar alınıyordu. Bu tür bilgi bankalarının oluşturulması, hem yerleri değiştirilen yeni misyonerlerin çalışma yapacakları bölgeyi ve toplumu tanımaları hem de orada yapılan misyonerlik faaliyetlerinin geçmişi hakkında bilgi edinmeleri açısından önemli bir görevi yerine getiriyordu. Cemiyet şûrası aynı zamanda misyoner edebi-

yatının yayınlanması ve bölgelere gönderilmesi işini de izlemekte, misyonerler geniş katımlı sohbetler düzenleyerek Hıristiyanlığa daveti genişletmeyi tavsiye etmekteydiler.⁴⁷ Yine Revan Guberniyası'nda Ortodoks mezhebini seçen Ermenilerin desteklenmesi, onlar için yeni okullar, kiliseler açılması da cemiyet şûrasının öncelikleri arasındaydı. Şûrayı takip eden yıllarda misyonerlerin faaliyetlerinde bağlı kalacakları yol haritası ile yönetmelik de hazırlanarak onlara sunulmuştur. Tiflis'te ayrıca misyoner kütüphanesinin kurulması da karara bağlanmıştır.

Gürcistan Yegzarhiyası'nın kiliseler, kilise okulları hakkında denetleyicilerinin Azerbaycan'da görev yapan misyonerlerle ilgili önemli tespit ve değerlendirmeleri de cemiyetin arşiv belgeleri arasında yer almaktadır. Denetleyiciler ve bölgelerdeki okullarda görev yapan din öğretmenleri, okuldaki misyonerlerle ilgili de raporlar hazırlayarak şûraya sunmuşlardır. Bu denetleyicilerden birisi de aynı zamanda cemiyetin merkezinde danışmanlık görevinde bulunan Aleksandr Odoeva'ydı. O, bir raporunda misyoner Georgiya Şoşin'le beraber Gedebey bölgesindeki okulları denetledikten sonra buradaki durumla ilgili cemiyet şûrasına şöyle bir rapor sunmuştur:

“G. Şoşin çok bilgili ve deneyimli bir müfettiş ve din adamıdır. 10 kadar okulun denetlenmesi işinde ben de o da 100 rubleden fazla para harcamadık. O kıt imkanlarla çok büyük bir görevi yerine getirmektedir. Biz Gedebey'deki okulu denetlerken burada 8 Ortodoks, 1 Baptist, 17 Ermeni Gregoryan, 8 Şii ve 1 Sünnî Müslümanın okuduğunu öğrendik. Bütün inançlardan olanlar orada Ortodoks Tanrı Yasası (Zakon Bojiya) talimini öğreniyorlardı. Üst sınıflarda eğitim gören Müslümanlar bana Hıristiyan yasalarını ve talimini anlattılar. Müslüman bir öğrencinin Ortodoks bir öğrencinin sorulara cevap verirken yanlış yaptığında onun yanlışını düzeltmesini duymak benim için çok hoştu. Derslerden önce ve sonra bütün öğrenciler hep beraber Hıristiyan dualarını ve ibadetini yerine getiriyorlar. Müslümanlar ikonanın önünde lambayı yakıyorlar ve dua okuyorlar. Köy mollası birkaç kez okula geldi ve bize Hıristiyan diniyle ilgili sorular sordu. O kızlarını da bu okulda okutmak istiyor ancak

⁴⁷ GDTA, F.493, op.83, d.1692, L.1-18.

çekiniyor. Rus dili burada günden güne daha da yaygınlaşmaktadır. Şoşin buradaki Öğretmen Bogolovskin'i daha şevkle ve akıllı çalışması için talimatlandırıyor. Şoşin okul inşası için buraya ayrılan parayı çok adil harcamıştır. Çok güzel bir okul inşa edilmiştir. Okulun içinde ibadet evi de faaliyettedir. Bütün bu faaliyetlerinden dolayı Şoşin'in ödüllendirilmesi lazımdır."⁴⁸

Misyonerler ve onların eğitim düzeyi, kullandıkları edebî eserler, karşılaştıkları sorunları çözme yöntemleri de misyoner yaklaşımların daha iyi anlaşılması açısından üzerinde durmamız gereken bir konudur. Farklı senelerde Azerbaycan'da görevlendirilen yüzlerce misyonerin çalışmaları, görev yaptıkları kasabalar, köyler, bu coğrafi birimlerin haritaları, insanlarıyla ilgili en ince ayrıntılarına kadar cemiyetin arşivinde bilgiler bulunmaktadır. Hatta bu bilgi ve dosyalarla bütün yarım asırlık faaliyetleri döneminde bu cemiyetin Azerbaycan'a misyonerlik görevi ile göndermiş olduğu papazların yaklaşık tamamının listesini oluşturmak da mümkündür. Ancak bu misyonerlerin sayısı yüzlercedir. Bu yüzden biz zaman zaman onlardan en etkin olanlarına dair burada bilgi vermeyi daha uygun bulduk. Onların raporları, atanma kararları, görev yerlerinde karşılanmış oldukları sorunlar, talepleriyle ilgili belgeler dosyaları doldurmaktadır.

Misyonerler çalışmalarında genelde aşağıdaki yayınlardan faydalanmışlardır:

Misyoner İçin Beletçi, Kazan Üçüncü Umum Rusya Misyonerler Kurultayı'nın yayınları, Tanrı'nın Kitabı'ndan Cevaplar (Otvetov iz Slova Bojiya), Kiev Antisekta Apologetist Edebiyatı, Kiev Misyoner Cemiyeti yayınları, Molokanlar, Duhobarlarla Bir Kilise Görevlisinin Konuşmasında Yol Gösterici Kitaplar, Rusça Kuran ve İslam'ın esaslarıyla ilgili yayınlardır.⁴⁹

Müslümanlar arasında görev yapan misyonerler özellikle Kazan'da İlminskiy'nin kurmuş olduğu misyoner eğitim kurumu olan Kazan Ruhanî Akademisi'nin mezunları arasından seçilmiştir. Onlar Kur'an ve İslam'ın esaslarıyla ilgili de ders almış misyonerlerdi. Bazen misyoner David Gatsidze örneğinde olduğu gibi

⁴⁸ GDTA, F.493, op.94, d.1659, L.1.

⁴⁹ GDTA, F.493, op.6, d.1108, L.8.

misyonerler Müslümanların önerisiyle halkın önünde Müslüman din adamlarıyla Ortodoks Hıristiyan öğretilerini tartışmak zorunda kalmışlar, o sırada İslam hakkında yeterli bilgiye sahip olamamaları onların davetlerinin halk arasında etkisiz kalmasına sebep olmuştur. Nitekim ismi yukarıda geçen bu misyoner, cemiyet merkezine yazmış olduğu mektupta köy mollasıyla halkın önünde yapılacak yeni tartışmada faydalanması için Kazan'da yayınlanan İslam'la ilgili kitaplar ile Rusça mealli Kuran talep etmiştir.⁵⁰ Başka bir misyoner Aleksandr Platonov da radikal Hıristiyan tarikatlarına karşı mücadelede kullanılacak daha fazla yayına ihtiyaç olduğunu yine cemiyet merkezine bildirmiştir.⁵¹ Aleksandr Duneev adındaki başka bir misyoner de Cebrayıl kazasının Karabulak köyüne Tanrı Yasası (Zakon Bojiya) kitabını göndermesini cemiyet yönetiminden istemiştir.⁵²

Misyoner Apellon İvanitski ise Zakatala bölgesinde hangi köy ve kasabalarda misyonerlik merkezlerinin kurulacağını uygun olacağıyla ilgili önerisinde bölgenin inanç haritası ve etno-demografik yapısını da tasvir etmiştir. O, XIX. asrın son çeyreğinde Zakatala kazasında Gürcü ve İngilizlerin nüfusun yaklaşık üçte birini oluşturduğu iddiasında bulunmuştur. Bu bilgi, misyoner İvanitski'nin dinî duyguların etkisi altında kalarak abarttığı bir bilgidir. Onun misyonerlik çalışması için esasen hedef gösterdiği köyler aşağıdaki köylerdir: Kahi, Kotuklu, Alibeyli, Koragan, Tasmala, Şotavar, Marsaan, Aliabad, Zagan, Mosul. O, bu köyler arasında misyonerlik faaliyetinin merkezi olarak Koragan'ı görmüştür. Burada bir misyoner merkezinin kurulmasının uygun olacağı kanaatini de ifade etmiştir. Bu arada Kotuklu Kilisesi'nde görevli misyoner de ona verilen 700 ruble maaş karşılığında Nuha bölgesindeki Udinlerin de onun görev sâhasına dahil edilmesinin uygun olacağını bildirmiştir.⁵³

Bu kadar misyonerlere, kiliselere, okullara vs. rağmen özellikle Zakatala kazasında arzulanan Hıristiyanlaştırma hedeflerinin bir türlü gerçekleşmemesinden Sinod ve cemiyet yönetiminin rahatsız olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca uygulanan yöntemler, çalışmalar

⁵⁰ GDTA, F.493, op.6, d.1108, L.18.

⁵¹ GDTA, F.493, op.6, d.1108, L.6.

⁵² GDTA, F.493, op.6, d.1108.

⁵³ GDTA, F.493, op.1, d.1044, L.2.

sorgulanmaya başlamış, muazzam paralar ve açık bir devlet desteği ortadayken neden gidişatın bu kadar olumsuz olduğu tartışılmıştır. Cemiyet arşivinde bulunan bir dosyadan uygulanan eğitim sisteminin tartışıldığını, Kazan Merkezî Hıristiyan Tatar Mektebi modelinin, yani İlminski yönteminin buradaki Müslümanlar arasında uygulanmasının sonuç getireceği fikrinin öne çıktığını anlıyoruz.

Cemiyetin kontrolündeki okullarda müfettiş ve aynı zamanda misyoner olan Tarasiya İvanitski, cemiyet şûrası için hazırlanmış olduğu raporda İlminskiy'nin Kazan Müslümanları üzerinde başarıyla uygulamış olduğu özel metodolojili eğitim sisteminin Müslüman çocuklarının Hıristiyan Ortodoks ruhunda yetişmesi ve Rus-Hıristiyan kültürünü damarlarında hissetmeleri açısından çok etkili bulmuştur. O bu sistemin onların çocuklarıyla sınırlı kalmayıp dalga dalga bütün toplumun katmanlarını kuşattığını bildirmiştir. İvanitski, İlminskiy sistemi uygulanana kadar Tatarların ya sözde Hıristiyan olduklarını, ya da sonradan İslamiyet'e geri döndüklerini bildirerek bunun nedenleri üzerinde durmuştur. Ona göre bunun başlıca üç nedeni vardır: 1. İlminskiy'nin misyoner okullarına kadar Tatarlar arasında Rus dili ve Tanrı Yasası (Zakon Bogiya) mekanik usûl olarak adlandıracağımız bir metodla öğretilmekteydi. Rus dili öğretimi işi de ana dilin kuralları öğrenilmeden Rus dilinde ve Ruslar için hazırlanmış dilbilgisi kitaplarıyla yürütülmekteydi. Din dersi ise onlar için anlaşılır olmayan dilde Slavyanca okutulmaktaydı. Ayrıca en önemlisi de yeni Hıristiyan olan insanlar için Hıristiyan öğretilerinden hiçbir eser onların kendi ana dillerine tercüme edilmemişti. Misyoner İvanitski'nin, İlminskiy sisteminin mahiyetini güzel bir biçimde açıkladığı ve Müslümanların içine düştüğü durumu çok iyi şekilde tasvir ettiği için üzerinde daha fazla durmamız gerektiğini düşünüyoruz. İvanitski sözlerine şöyle devam etmektedir: Rus dilinin öğretilmesi ve bu dilde dinî öğretimin, ayinlerin devam etmesi, onların millî dillerinin geri planda kalması ve yeni Hıristiyan olmuş Tatarlar arasında yeniden millî duyguların kabarması onların tekrar İslamiyet'e dönmesine neden olmaktadır. Katoliklerin uyguladığı, çeşitli milletlerin ibadetlerini yalnız Latin dilinde yapmaları gibi biz de yanlış vatanseverlik duygusuyla Tatarların ibadetlerini de Slav dilinde yapmalarını devam ettirdik. Rus diliyle beraber kendi dillerinde de eğitim gören

Müslüman çocukların okuduğu okullarda yapılan denetimlerde onların az buçuk Rusça konuşmaları bizi yanılttı. Bunlar evlerinde, sokaklarda kendi dillerinde konuştuıkları için giderek Rus dili onlar açısından bir kültür dili bile olamamıştır. Bu insanların içinden kiliseye ve Rus devletine zarar veren insanlar yetişmeye başlamıştır. Onlar iki arada bir derede kalmışlardır. Zira onlar kendilerini öz kaynaklarından kopmuş; ancak bir türlü Rus-Hıristiyan kültür ve fikir dünyasına da giremeyenler olarak hissediyorlardı. Onlar kilisede de tam anlamadıkları bir dilde ayinleri ve mutlu Rus kimliğini izlerlerken milliyetçilik hislerinin kabarmasını engelleyemiyorlardı. Bu şekilde Ruslara düşman olmaya başlıyorlar, tekrar İslamiyet'in sıcak kucağına geri dönüyorlardı.

Sinod, Kazan Ruhanî Akademisi'ne göndermiş olduğu gizli mektubunda yeni Hıristiyan olanların topluca kendi dinlerine geri döndüklerini bildirince Nikolay İlminskiy, bu konuda kafa yorarak yeni misyoner sistemini geliştirmiştir. O, Sinod'a yazmış olduğu cevap mektubunda Müslümanların Rus okullarına, gimnazyumlarına bilinçli olarak oralarda Rus kültürü ve dili hâkim olduğu için çocuklarını göndermediklerini ve yeni bir misyoner sisteme ihtiyaç olduğunu bildirmiş ve Kazan'da Misyoner Kutsal Guriya Kardeşliği Cemiyeti'ni kurmuştur. İvanitski'ye göre İlminskiy'nin Hıristiyanlık davetinin temelinde aşağıdaki yaklaşım öne çıkmaktaydı: Hıristiyanlık insanları millî kimliklerine, dış görünüşlerine, zengin-fakir olmalarına göre asla ayırmıyor ve onları samimi duygularla sevgi ve Hıristiyan kardeşliği birliğinde birleştiriyordu. İlminskiy bu düşünce ile bütün Hıristiyan öğretilerin mümkün olduğunca Müslümanların kendi dillerinde tercüme edilmesine çalıştı. Hıristiyan öğretilerin hepsi onların kendi dillerinde Kiril alfabesiyle Müslüman çocuklara okutulmaya başlandı. Bu okullarda dinî ilahiler ve metinler Slav diliyle beraber onların kendi dillerinde de okutuldu. Onlara Rus dili ile yazılan metinlerde ise Rusçuluk fikri, kiliseye ve Ruslara sevgi de ince bir metodolojiyle empoze edilmeye çalışıldı. İlminskiy okullarında yetişen gençler daha sonra Eğitim Bakanlığı'nın kararıyla diğer Müslüman mekteplerine öğretmen olarak atandılar. Rus eğitim sistemi İlminskiy'nin tezlerini kabul ederek o okullarda dil ve din dersi verecek insanların kendilerinden birisi olmasına önem gösterdi. Bu da o halkta bu okullara olan sevgiyi ve bağlılığı artırdı. Bu misyoner

okulları zamanla bütün Müslümanların teveccüh ettiği okullar olarak kabul gördü. Orta okullardan başka misyoner enstitüler ve akademilerin de kurulması gerekti; Rus devleti bu misyoner okulların kurulması işine de el attı. Artık bu okullarda eğitim görenler ruh ve fikir olarak da Ortodoks ve Rustular.

İvanitski artık Umum Rusya Misyonerler Cemiyeti'nin, Sinod'un, Eğitim Bakanlığı'nın İlminskiy misyoner sistemi esasında eğitim politikalarını belirlediklerini ileri sürerek Zakatala kazasında da bu sistemle yeni bir misyoner okulunun açılmasının elzem olduğunu bildirmiştir. O, Zakatala'daki Hıristiyanların İslamiyet'in güçlü etkisi altında olduklarını ve dinlerinde daha yeni olduklarını bildirerek bu okulların bir nevi onlar için de bir ruhî ve fikrî merkez görevi üstleneceği fikrini savunmuştur. O aynı zamanda Zakatala'da Tatarlar arasında böyle bir okulun açılması için Rus alfabesiyle Tatar dilinde alfabe tertip ettiğini de raporunda ifade etmiştir. İvanitski, Kazan'da hazırlanan Hıristiyan öğretilerini içeren kitapların da Kazan lehçesinden buradaki Tatarların lehçesine (Azerbaycan Türkçesi) aktarılması gerektiğini de bildirmiştir. Ona göre bu kitapların Tatarlar arasında yayılması onların kalbinin Hıristiyanlığa ısındırılmasıyla sonuçlanacaktı. O bunun için Hıristiyan olmuş Tatarlardan birisinin ona bu işte yardım etmesi için görevlendirilmesini de istemiştir. Yine Kazan'dan derslikler, kitaplar getirterek onları Balaken'deki kilisede tutabileceklerini de belirtmiştir.

İvanitski bu raporunda bölgedeki İngilizlerin Hıristiyanlığa kazandırılmasıyla meşgul olan üç kilise olduğunu da belirtmiştir. Bunlar; Koragan ve Alibeyli'de erkekler için, Gah'da ise kızlar için açılmış olan kilise-mektepleriydi. İvanetski'nin raporunu değerlendiren cemiyetin misyonerlik bölümü imkanların kısıtlı olduğunu ve bölgede okulun var olduğunu gerekçe göstererek Zakatala'da yeni İlminski okulunun açılmasını onaylamamıştır.⁵⁴

Misyoner T. İvanitski'nin, görev yaptığı Zakatala bölgesi ile ilgili ilginç başka değerlendirmeleri ve raporları da vardır. Bir başka raporunda o, Gah'da bir kütüphane oluşturduğunu bildirmiş ve buraya Kazan'da misyonerlerce yayınlanan kitapların gönderilmesini istemiş, Müslümanlara bu kitapları okutmanın öneminden bah-

⁵⁴ GDTA, F.493, op.1, d.746, L.1-16.

setmiştir. O kütüphanede yer almasını istediği İslamiyet ile ilgili kitapların bazıları şunlardır:

Prof. Malov'un Rusça tercümesinden, '**Şariyetül İmanî, "Usloviya Vera"**', Kazan.

Prof. Sabluhova'nın tercümesinden **Kuran**, Kazan.

Prilojeniye k perevodı Korana (Kuran'ın Tercümesine Ekler) Sabluhova, Kazan.

Svedeniye o Korane, Zakonopolojitelniy Knigi Moxammedanskago Verouçeniye (İslam Dininin Yasakoyucu Kitabı Kuran) Kazan, 1884.

E. Malova, **Ob Adama Po Uçeniye Bibliyu i Po Uçeniye Korana**, Kazan, 1885.

E. Malova, **Missionerstva Sredi Muhammedan i Kreşennih Tatar, Sbornik Stataey**, Proteriya, 1892.

Jizn Magometa, **Vaşingtona İrvinga v Perevode Kiriçevskogo**, Moskva, 1857.

İslamya-i Farsi.

Ahir Zaman.

Ravzatu'l Ulema.

Arabsko Ruskiy Slovar (Arapça –Türkçe sözlük).

Bibliya Na Turetsko-Tatarskom Yazıke (Türk dilinde İncil).

Noçnoye Puteşestviye Muhammeda V Hram İerusalimskiy İ Na Nebo, Kazan, 1876 (Miraç olayını anlatan bir eser).

G. Veyliya, **İstoriko–Kritičeskiye Vvedeniye Koran** (Kuran Hakkında Tarihî Eleştiriler)

Murayeva, **Pismo o Muxammedonstva** (Muhammed Hakkında Mektuplar), 1875.

İlina, **Proisxojeniya İ Harakter İslama**, (İslam'ın Ortaya Çıkışı ve Özellikleri), Kazan, 1876.

E. Renana, **İslam i Nauka** (İslam ve İlim).

Kurganova i Sablukova, **Zametki O Vizantiyskoy Protivomusulmanskoy Polemiki**, Kazan, 1878 (Bizans İslam Karşıtı Polemiğin Kayıtları).⁵⁵

⁵⁵ GDTA, F.493, op.1, d.730, L.10.

Bu kitapların listesi aynı zamanda bölgeye gönderilen papazların entelektüel olarak da hazırlıklı olduklarını göstermektedir. Hıristiyan diniyle ilgili kitaplar ağırlıkta olmakla beraber listede yer alan kitaplardan Müslümanların imanını, itikadını zayıflatacak, onların kalplerine şüphe tohumları ekecek ve bilgi birikimi zayıf olan insanları dininden soğutacak kitapların ağırlıkta olduğu da görülmektedir.

Cemiyet faaliyetlerinin önemli bir kısmı da kiliseler, kilise okullarının inşası ve onarılması yönündedir. İster devlet hazinesinden ayrılan, ister farklı şahıs, kurum ve kuruluşlardan toplanan paraların önemli bir bölümü çeşitli bölgelerde kiliselerin inşasına, kilise okullarının açılmasına, var olan kiliselerin onarılmasına, bakımına harcanmıştır. Elbette ki bu bütçeden misyonerler, papazlar, okullarda görev yapan öğretmenlere de maaş ödenmekte, geniş bir kadroyla faaliyetlerini yürüten cemiyetin merkezi ofisi de buradan beslenmekteydi. Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde kiliselerin inşası, onarılması ve okulların yapılması için ayrılan paralarla ilgili arşivlerde yer alan bazı belgelerden de bahsetmek gerekir. Bakü Guberniyası'na bağlı Petropavlovka köyünde kilisenin onarılması ve yeni dershanenin yapımı için cemiyetin 1.500 ruble para ayırdığı, 1894 senesinde Bakü Guberniya Kilisesi'nin başpiskoposu Aleksandr Yunitski ile Sinod'un Gürcistan bölümü arasındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Ayrıca Bakü Guberniya Valiliği'ne Kafkasya Genel Valiliği'nce gönderilen bir mektupta bir köyde yeni okulun inşası için maddî destek sağlanması, bazı inşaat malzemelerinin oraya karşılıksız olarak verilmesi istenmiştir.⁵⁶

Yine İçişleri Bakanlığı defterhanesinde bulunan arşiv belgelerinden bu kilise ve okulların inşası için ayrılan paraların nereye ve ne şekilde harcandığıyla ilgili de ayrıntılı bilgiler yer almaktadır.⁵⁷ Cemiyet Ağdaş'ta inşa edilen yeni bir kilisenin inşası için 1.000 ruble para yardımında bulunmuştur.⁵⁸

Cemiyetin, Zakatala'daki kadınlar seminerine, Vartaşen

⁵⁶ GDTA, F.493, op.18, d.1638.

⁵⁷ GDTA, F.493, op.18, d.1638, L.11-15.

⁵⁸ GDTA, F.423, op.14, d.1089.

(Oğuz)'deki kilise ve okullara muntazam para desteği sağladığı konusunda da arşiv dosyalarında belgeler bulunmaktadır.⁵⁹

Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde bir çok ünlü simanın, generaller, valiler ve knezlerin cemiyet üyeliklerini gösteren belgeler, ödüllendirmeler, bağış makbuzları bulunmaktadır. Dosyalardan birinde Graf Gudoviç'in 6 Şubat 1881 tarihli, cemiyetin üyeliğine kabul edilmesiyle ilgili onun adına düzenlenen şahadetname ve ek olarak da 500 ruble bağış makbuzu yer almaktadır.⁶⁰

Ayrıca zaman zaman dönemin Rusya gazetelerinde Azerbaycan'ın Ruslarla meskûn olan bölgelerinde kilise ve okul yapımı ihtiyacını karşılamak için cemiyete yardımların yapılması yönünde çağrılar yayınlanmakta ve bağış yapan kişilerin isimleri de bu gazetelerde yer almaktaydı. Sinod bütün Rusya kiliselerinde cemiyetin faaliyetlerine katkı sağlamak için bağış kampanyaları düzenlemekte ve toplanan bu bağışlar Kafkasya Genel Valiliği aracılığıyla cemiyetin bütçesine aktarılmaktaydı. Her kilisenin ayrı ayrı toplamış olduğu yardımlar, şahısların yüklü miktarda topladıkları yardımlar belgeleştirilerek Sinod tarafından Kafkasya'ya gönderilmekteydi. Bu konu hakkında Gürcistan arşivinde yüzlerce belge bulunmaktadır. Biz sadece cemiyetin kurulmasından hemen sonraki 5 senelik bir zaman diliminde Sinod'un Rusya'nın çeşitli kiliselerinden topladığı yardımları yansıtan bir dosyadaki bilgileri aşağıda veriyoruz:⁶¹

Perm Ruhani Konsistoriyası 1363 ruble, Vologodskoy ve Ustinski Yepiskopu 560 ruble, Vitepsk Arhiyepiskopu 137 ruble, Keşiş Leandrov 50 ruble, Saratov Ruhanî Konsistariyası 436 ruble, İrkutski Ruhanî Konsistariyası 371 ruble, tüccar Kozlov 220 ruble, Petersburg Ruhanî Akademisi 500 ruble, tüccar Semena İpanov 60 ruble.

Burada ayrıca farklı yıllarda yüzlerce, hatta binlerce vatandaşın, tüccarın, 20-500 ruble aralığında bağışlar yaptığına dair makbuzlar bulunmaktadır.⁶² Çar ailesinden Çariçe Ekaterina Aleksandrovnina'nın 1882 yılının 2 Nisanı'nda yaptığı 500 rublelik bağış makbuzunun kopyası da arşivde yer almaktadır.⁶³

⁵⁹ GDTA, F.493, op.1, d.95.

⁶⁰ GDTA, F.493, op.1, d.1756.

⁶¹ GDTA, F.493, op.1, d.10, L.1-102.

⁶² GDTA, F.493, op.18, d.4,1-342.

⁶³ GDTA, F.493, op.1, d.401, L.3.

SONUÇ

Çalışmamızda XIX. asır Azerbaycan tarihinin çok az araştırılmış konusu olan Ortodoks kilise-devlet ittifakının bölgede uygulamaya çalıştığı Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma politikaları beş ana bölümde geniş arşiv belgeleri ve birinci el kaynaklar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Kuşkusuz Azerbaycan'da iki asır devam eden kolonyal rejim bu konunun objektif bir şekilde, bütün yönleriyle incelenmesini engellemiştir. Giriş bölümünde de belirtildiği üzere ilk önce objektif tarih yazımı adına Rusya'nın Azerbaycan'da haki-miyet kurma süreci bütün yönleriyle, müstemlekeci yaklaşımların etkisinde kalmadan ele alınmıştır. Arşiv belgelerine ihtiyaç kalmadan, döneme tanıklık eden Rus tarihçileri, şair ve yazarların yazmış olduğu eserlerin sıcak izleriyle bile yaklaşık bir asırlık bir dönemde Rusya'nın Azerbaycan'ı tam anlamıyla kendi medeniyet bölgesi, bir Hıristiyan yurdu haline getirmek istediğini tespit etmek mümkündür.

Çalışmamızın ilk bölümünde Rusların tarihi, Hıristiyanlığı kabulleri, kilisenin geçirmiş olduğu evreler hakkında genel hatlarıyla bilgi sunulduktan sonra Rus müstemlekeciliklerinin eğitim, dil, tarih, din konusundaki yaklaşımlarını, Azerbaycan'da uygulanmış olan müstemlekeciliklerin esaslarını aydınlatmaya çalıştık. Tarihin süreklilik ilkesi doğrultusunda Rusya'nın müstemlekecilik tarihinin geçmiş, Türk Müslüman coğrafyalarında kilise-devlet ittifakının yaptığı Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma faaliyetleri hakkında da çalışmamızın ikinci bölümünde bilgi sunduk. Uygulanan Hıristiyanlaştırma faaliyetlerini anlamak, Azerbaycan'daki Ortodoks kilise çalışmalarını öğrenmek için geniş kitleler halinde ülke coğrafyasına yerleştirilmiş olan Hıristiyan Rus grupların araştırılması gerekmektedir. Üçüncü bölümde bütün bu gruplar teferruatlı bir şekilde ince-

lenmiştir. Çalışmamızın dördüncü bölümünde ise guberniyalar üzerindeki kilisenin faaliyetleri yine ayrıntılı olarak ele alınmıştır. En son bölümde ise Kafkasya'da bir devlet projesi olarak ortaya çıkmış olan Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin misyonerlik faaliyetlerini inceleyerek çalışmamızı tamamlamış olduk. Çalışmamız sonucunda ortaya çıkan gerçeklikler, tespitler, tarihî bulguları aşağıdaki gibi umumîleştirmemiz mümkündür:

Çarlık Rusyası'nın genişleme süreciyle birlikte geniş coğrafyalarda asırlara yayılan bir Rus-Türk mücadelesi de başlamış oldu. Türkistan, Balkanlar, Karadeniz ile birlikte Kafkasya da bu derin güç mücadelelerinin yaşandığı bir bölgeydi. Stratejik çıkarlar, emperyal yaklaşımlarla birlikte din unsuru da bu mücadelenin merkezinde yer almaktadır. Ruslar kendilerini Osmanlı'nın etki coğrafyasında yaşayan bütün Hıristiyanların hamisi olarak görmekte, başkenti İstanbul olan bir Ortodoks Slav imparatorluğunun hayalini kurmaktaydılar. Çarlık Rusyası'na göre Kafkasya da eski bir Hıristiyan yurduydü. Bu topraklar işgal edildikten sonra buradaki Hıristiyan ruhunun tekrar diriltilmesi gerekiyordu. 1828 Türkmençay Antlaşması'yla Kuzey Azerbaycan'da Rus işgali tamamlanınca burada kilise-devlet ittifakının geniş çaplı bir asimilasyon ve Hıristiyanlaştırma politikası uygulamaya konulmaya çalışıldı.

İlk olarak farklı Hıristiyan grupların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesine başlandı. 1830 senesinden itibaren Azerbaycan'da ilk Rus yerleşim birimleri kuruldu. Rusya burada nüfus olarak da kendisine sosyal taban oluşturmayı amaçlamakta, bölgeye yerleştirilen Rus-Hıristiyan nüfus aracılığıyla hem Hıristiyanlaştırma politikalarını hızlandırmakta; hem de idareci, bürokrat kadroları da onlar arasından seçmekteydi. Rusya'nın bu Hıristiyanlaştırma politikaları gereği işgalin ilk dönemlerinde bölgeye başka Hıristiyan unsurlar yerleştirilse de Azerbaycan topraklarına esasen Rus nüfusun iskân edilmesi hedeflenmekteydi. Bu sebeple, ilk önce radikal tarikatçı Ruslar daha sonra da Ortodoks Rus nüfusun çeşitli bölgelere yerleştirilmesi devam etmiştir. Bu tarikatçı ve Ortodoks sivil nüfusa paralel olarak Azerbaycan'daki Rus askerî birliklerinde görev yapan asker ve subayların da aileleriyle birlikte görev süreleri bittikten sonra bölgeye yerleşmeleri teşvik edilmiştir.

Çarlık yönetimi 1840'lı yıllardan sonra çıkarmış olduğu yasalarla ödüllendirmeleri, imtiyazları, teşvikleri de kullanarak kendi siyasî, askerî-stratejik çıkarları doğrultusunda Rus nüfusun Azerbaycan'a yerleştirilmesi işini daha da sistemli hale getirmiştir. 1896 senesinde İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulmuş olan Göç İdaresi'nin Azerbaycan'daki bölümü, Rus yerleşimcilerin bütün sosyo-ekonomik, dinî sorunlarının halledilmesi işiyle doğrudan meşgul olmuştur. XX. asrın başlangıcında artık Azerbaycan topraklarında 200'e yakın Rus köy ve kasabası oluşturulmuştur. Bu köy ve kasabaların her birisinde kiliseler, ibadet evleri, kilise okulları da açılmış ve bu merkezlerden aynı zamanda etraftaki bölgelere misyonerlik çalışmaları da yapılmıştır.

1860 senesinden sonra ise çar ailesinin himayesinde Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti kurulmuş, misyonerlik çalışmaları esasen bu cemiyetin çatısı altında yürütülmüştür. Rusya'nın Azerbaycan'da 1 milyondan fazla Rus'un meskûnlaşabileceği bir Rus ili oluşturmak projesi de yürürlükte sokulmuştur ki bu proje Muğan-Mil Projesi'dir.

Objektif ve subjektif nedenlerden Rusya Azerbaycan'da uygulamaya çalıştığı Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma politikalarında istediği sonuçları alamadığı gibi iklim şartları, su baskınları, başgösteren salgın hastalıklar ve gerekli altyapının oluşturulamamasından dolayı da Muğan-Mil Projesi'ni kısmen uygulayabilmiştir. 1921 senesi istatistik rakamlarına göre Azerbaycan'da 119 Ortodoks köyünden yalnız 55'i ve tarikatçı Rus köylerinden de 30'u bölgede tutunabilmiştir. 1917 İnkılâbı'na kadar olan dönemde giderek karışık hal alan siyasî durum, körüklenen etnik temelli çatışmalar ve Azerbaycan'da millî uyanışın başlaması sonucu Azerbaycan Türklerinin ülke topraklarına yerleştirilmiş olan Rus nüfusa kuşkuyla yaklaşması, Rusların hızla kendi vatanlarına dönmelerine neden olmuştur. Azerbaycan'dan geriye, Rusya'ya Rus göçünün başlamasının esas nedenlerinden biri de onların yerleştirilmiş oldukları bölgelerin iklimine uyum sağlayamamalarıdır. Onlar Bakü Guberniyası'nda, Elizavetpolskaya (Gence) Guberniyası'nda esasen dağlık bölgelerde yerleştirilmişlerdi ve bu iklim şartlarına alışık değillerdi. Bu yüzden çeşitli salgın hastalıkların başgöstermesi de Rusların bu köyleri terk ederek kendi yurtlarına dönmelerine neden oldu.

Yapılan bütün misyonelik çalışmalarına, yeni Hıristiyan olanlara tanınan çeşitli imtiyazlara rağmen münferit vakalar dışında Azerbaycan toplumu İslamiyet'e bağlılığını sürdürmüş, kilise-devlet ittifakı bu istikamette de arzuladığı sonucu alamamıştır. Yalnız giderek Rus kültürünün Azerbaycan toplumu üzerindeki etkisi artmış, millî ve dinî köklerden beslenen eğitim engellenmiş ve böylece Azerbaycan halkının İslamiyet'e bağlılığı da şeklen devam etmiştir. Ruslar özellikle Azerbaycan'da açılan misyoner eğitim kurumlarında yetiştirilen gençlerin işgal yönetimince daha etkin konumlara getirilmesiyle kendi millî-dinî kaynaklarından koparılarak Rusça düşünen, Rus kültürünü benimsemiş elit nesiller yetiştirmek istikametinde başarılı olmuştur. Bütün bu yürütülen Ruslaştırma, Hıristiyanlaştırma ve sonra Sovyet döneminde de devam ettirilen dinsizleştirme politikaları sonucunda Müslümanların inancının dejenere edildiği kuşkusuzdur. Dil, din ve tarih şuuru açısından işgalle birlikte devam eden bu dönem Azerbaycan Türklerinin gerilemesine, kültürel anlamda yozlaşmasına da neden olmuştur. İşgalle birlikte Azerbaycan coğrafyasında yüzden fazla kilise, ibadet evi, kilise mektepleri açılmıştır. Günümüzde, bu uygulamaların sonucu olarak, Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde Rus köyleri bulunmakta, Bakü başta olmak üzere büyük şehirlerde önemli miktarda Rus nüfus yaşamakta ve pek çok kilise de Azerbaycan'daki bu Ortodoks Rus nüfusa hizmet sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abelov. N. A.: *Ekonomičeskij Bit Gosudarstvennih Krestyan Elizavetpolskogo uezda, Elizavetpolskoy Gubernii. Materiali Dlya İzučeniya Ekonomičeskogo Bita Gosudarstvennih krestan Zakavkazskogo Kraja*, Tiflis, 1887, T.7.
- Avdeev M, (Petroviç P.): *Mugan i Salyanskaya Step. Obsledovanie 1925 g*, Baku, 1927.
- Bakradze, M. M.: *Zametki o Zakatalinskom Okruge. Tiflis, (Zapiski kavkazskogo Ottela Russkogo Geografičeskogo Obščestva –ZKOİRGO)*, vıp.I, kn. XVI, 1890.
- Bartold, V. V.: *Mesto Prikaspiyskiy Oblastey v İstorii Musulmanskogo Mira. Baku, Obščestvo Obsledovaniya i İzučeniya Azerbaydjana*, 1924, 147 s.
- Bejanov, M.: *Kratkiye Svedeniya o s. Vartaşen i Ego Jitelyah. Tifls. Tipografiya kanselyarii Glavnogo Grajdanskuyu Çastyu Na Kavkaz*, 1892, s. 213-262.
- Borozdin, A. K.: *Pereselentsı V Zakavkaze. Russkiy vestnik*, 1891, t.215, 194-221 s.
- Borozdina K. A.: *Pereselentsı V Zakavkazi*, S. Petersburg, 1891, 161 s.
- Esadze, S. : *İstoričeskaya Zapiska ob Upravlenii Kavkazom* , T.2, Tiflis, 1907, 287 s.
- Ezov, G. A.: *Snoşeniya Petra Velikogo s Armyanskimi Narodami*, Sankt. Peterburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, N.2 T. II, 1898, 479 s.
- Fedson (Mitropolt Stavropolskiyi Bakinskiy): *İstorii Hristiyanstva Na Severnom Kavkaze Do i Posle Prisoedeniya Ego k Rossi*, Moskva, 1992, 183 s.
- G. Prozritelev: *K İstorii Raskola i Sektanstva Na Kavkaz.Skoptsi*, Stavropol, 1911, 23 s.
- İ. Petruşevski: *O Dohristianskih Verovaniyah Krestyan Nagornago Karabaha*, Baku, 1930, 43 s.
- Kaufman A. A.: *Pereselenie i Kolonizatsiya*, SPB, 1905, 349 s.
- Kolosoov S.: *Russkie Sektanti v Erivanskoy Gubernii*, Pamyatnaya Knijka.
- Kolyubakin N.: *Obzor Poselyan k Vladeltsam Zemli v Belokanskom Okruge*. Tiflis, Kavkaz, 1848, N.22.
- Konstantinov O. İ.: *Djaro-Belokantsı do XIX Stoletiya. Sbornik Gazeti “Kavkaz”na 1846 g.*, Tiflis, 1847, s. 376-401.

- Konstantinov O. İ.: *Nuha. Sbornik Gazeti Kavkaz na 1846 g.* Tiflis, 1847, s. 324-338.
- Lyaister A. F.: *Prigunı v Zakavkaze*, Erivan, 1912.
- N. N Şavrov.: *Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazi. Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnoradtsam*, SPB, 1911, 159 s.
- Nikolay Dingelştedt: *Zakavkazskie Sektantı. V İh Semeynom İ Religioznomu Bitu*, S. Petersburg, 1885.
- Petrov İ. E.: *Seleniya Novo-Saratovka I Novo-İvanovka Elizavetpolskogo Uezde, İzvestiya Kavkazskogo Ottela Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo*, Tiflis, 1906, T.18, N. 3.
- Poserbki A.: *Oçerk Zakatalskogo Okrugı, Kavkazskiy Kalendar na 1866 g.* Tiflis, 1865,3-60.
- Segal İ. L.: *Russkie Poselyane v Elizavetpolskoy Gubernii. Statitiko-Etnografiçeskiy Oçerk, Kavkaz*, 1890, N. 40-43.
- Şavrov N.: *Russkaya Kolonizatsiya Na Kavkaze. Voprosı Kolonizatsii*. T.8, SPB, 1911, 439 s.
- Şavrov. N.: *Novaya Ugroza Russkomu Delu V Zakavkazi: Predstoyaşaya Rasprodaja Mugani İnorotsam*, SPB, 1911.
- Şerbatov A.A.: *General Feldmarşal Knyaz, Ego Jizn i Deyatelnost Paskeviç (1826-1891) T31* , SPB, 1890-1891, v 3, t. 375 s.
- Thorjevskiy İ.M.: *Otçet O Slujebnoy Poezdke Na Kavkaz*, SPB, 1909, 44 s.
- Yunitskiy A.: *Istoriya Pravoslavnıh Tserkvey i Prihodov Bakinskoy Gubernii*, 1906, 192 s.
- Zeydlits. N.: *Etnografiçeskiy Oçerk Bakinskiy gubernii. Kavkazskiy Kalendar na 1871 g. Ç. 2*, Tiflis, 1870.
- Zubov P.: *Vzglyad Na Kavkazskiy Kray*, Sankt-Petersburg, 1834, 635 s.
- AKAK, T.IV, *1801-1901 K Stoletiyu Prisoedineniya Gruzii k Rossi. Utverdenie Russkago Vladıçastva na Kavkaze*, Tom IV, Çast 2, Tiflis, 1901AKAK, T.II, İzdan Pod Redaktsiey Akad. (P. D. Sisyanov dönemi 1802-1806) Berje, Tiflis, 1868, 1237 s. (A. P. Tormosov dönemi 1809-1911) İzdan Pod Redaktsiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravlenya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 187.

- AKAK, T.I, İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1866, 816 s.
- AKAK, T.X, (M. S. Vorontsov dönemi 1844-1854) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1885.
- AKAK, T.VIII, (G. V. Rozen dönemi 1831-1837) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 188.
- AKAK, T.XI, İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1888.
- AKAK, T.XII, (A. İ. Baryatinski dönemi 1856-1862) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1904.
- AKAK, T.IX, (E. A. Golovin dönemi 1837-1842) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1883.
- AKAK, T.III, (İ. V. Gudoviç dönemi 1806-1809) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1869.
- AKAK, T.V, (N. F. Rtişev dönemi 1811-1816) İzdan Pod Redaksiey Presdsdatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1873.

- AKAK, T.VI, Çast I, (A. P. Yernolov dönemi 1816-1827) İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1874.
- AKAK, T.VII, (İ. P. Paskeviç Erivanski dönemi 1827-1831) İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1878.
- AKAK, T.VI Çast II, (A. P. Yermolov dönemi 1816-1827) İzdan Pod Redaksiey Presdsedatelya Komissii Akad. Berje v Tipografii Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo v Tipografi Glavnogo Upravleniya Namestnika Kavkazskogo, Tiflis, 1875.

Arhiv Knyaza Vorontsova, kn. XIII, Moskova, 1879, 525 s.

Armyane v 1854 Godu, Kavkaz, 1854, N.80-90.

Azərbaycan Dövlət Tarih Arhivi, Fond 24, Siy.1, iş 294.

ADTA, F.24, siy. 1, İş.331.

ADTA, F.44, siy.2, İş.553.

ADTA, F.844, siy.1, İş.68.

ADTA, F.130, siy.1, İş.301.

ADTA, F.14, siy.1, İş.124.

ADTA, F.391, siy.1, İş.338.

ADTA, F.44, siy.1, İş.90.

ADTA, F.44, siy.1, İş.354.

ADTA, F.44, siy.1, İş.392.

ADTA, F.844, siy.1, iş.106.

ADTA, F.844, siy.1, İş.18.

Çarskaya Semya na Kavkaz. 18 sentyabrya 14 oktyabrya, Tiflis, 1888, 228 s.

Erivanskiy Gubernii Na 1902 god. SPB, 1902, 175 s.

Güristan Devlet Tarih Arşivi, F. 4, Op 5, d.244.

GDTA, F.493, op.1, d.1756.

GDTA, F.493, op.6, d.1108.

GDTA, 240, op.2, d.301.

GDTA, F.493, op.1, d.508.

GDTA, F.493, op.24, d.1632.

- GDTA, F.240 ,op.2, d.203.
GDTA, F.240, op.2, d.189.
GDTA, F.240, op.2, d.220.
GDTA, F.488, op.1, d.794.
GDTA, F.493, op.1, d.1756.
GDTA, F.493, op.18, d.1638.
GDTA, F.493, op.1, d.401.
GDTA, F.493, op.1, d.1609.
GDTA, F.493, op.1, d.1609.
GDTA, F.493, op.11, d.1620.
GDTA, F.493, op.18, d.4.
GDTA, F.493, op.6, d.1108.
GDTA, F.240, op.1, d.461.
GDTA, F.493, op.6, d.1108.
GDTA, F.1604, op.1, d.1.
GDTA, F.1620, op.1, d.7.
GDTA, F.1739, op.1, d.10.
GDTA, F.240, op.1, d.213.
GDTA, F.240, op.1, d.459.
GDTA, F.240, op.1, d.458.
GDTA, F.240, op.2, d.190.
GDTA, F.4, op.3, d.740.
GDTA, F.493, op.1, d.12.
GDTA, F.493, op.1, d.1609.
GDTA, F.493, op.1, d.10.
GDTA, F.493, op.1, d.1609.
GDTA, F.493, op.1, d.1044.
GDTA, F.493, op.18, d.1638.
GDTA, F.493, op.186, d.138.
GDTA, F.493, op.6, d.1108.
GDTA, F.725, op.1, d.1.
GDTA, F.493, op.1, d.1632.
GDTA, F.493, op.1, d.587.
GDTA, F. 240, op.2, d.194.
GDTA, F.493, op.1, d.489.
GDTA, F.493, op.1, d.198.

İstoričeskaya Zapiska Ob Upravlenii Kavkazom, Tom. I, Sostavil Radaktor Voenno-İstoričeskogo Ottela Okrujnago Ştaba Semen Esadze, Tiflis , 1907, 628 s.

İstoriya Gruzinskoy İerarhiy, Moskva, 1826, 96 s.

Katalog Biblioteki Bakinskoy Marinskoy Jenskoy Gimnazii. Sostavljen v avgust 1910 g., Baku, 1911.

- Kavkazskiy Kalendar* Na 1854 g. Tiflis .
- Kavkazskiy Sbornik*, Tiflis, 1899, T.20, 591 s.
- Kavkazskiy Sbornik*, Po Ukazaniyu Gosudarya Velikogo Knyaza Mihaila Nikolaeviča, T.X, Tiflis, 1886.
- Kolonialnaya Politika Rossiyskogo Tsarizma v Azerbaydjane v 20-60-ih godah XIX v*, T.I, İzdatelstvo AN SSSR, Sostav İ. Podgotov, N. G. Bogdanova, Y. M. Pritçina, Leningrad, 1936, 436 s.
- Kratkiy Oçerk Nekotorih Gorodov Kavkazskogo i Zakavkazskogo Kraya*, Tiflis, 1877.
- Kratkiy Oçerk Eporhального Missionerskogo Duhovnogogo Posvetitelnogogo Bratstvo v Gor. Tiflis Ot Oktyabr 1897 1 yanvar 1908*, Tipografiya Konselyariya Namestnika, 94. s.
- Materiali Dlya İzuçeniya Ekonomičeskogo Bita Gosudarstvenny Krestyan Zakavkazskogo Kraya*, T.1, Tiflis, 1886, 711 s.
- Naselenie Zakatalskogo Okrugā-SSKG*, Tiflis, 1 871, vıp. 5, s. 6-8.
- Obzrenie Rossiyskih Vladenii Za Kavkazom v Statistiçeskom Etnografiçeskom i Finansovom Otnošeniyah*, ç. I, SPB, 1836, 401 s.
- Obzor Bakinskoy Gubernii za 1896 god*, Baku, 1897.
- Obzor Deyatelnosti Obşestva Vozstanovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstva Na Kavkaz. Za 1860-1910 gg*, Tiflis, 1910.
- Obzor Deyatelnosti Obşestvo Vostanov. Prav. Hrist. Na Kavkaz, za 1860-1910 gg*, Tiflis, 1910, 230 s.
- Otçet Sostoyaşogo Pof Avgusteyişşim Pokrovitelstvom eya İmperatorskago Veliçestvo, Gosudarini İmperatritsi Mari Feodorovni, Obşstvo Vozstanovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo na Kavkaze za 1898, 1899, 1900 i 1901 godi*, Tiflis, 1903, 456 s.
- Otçet Popeçitelya Kavkazskogo Uçebnogogo Okrugā. Sostoyanie Uçebnih Zavedeni Za 1897 god*, Tiflis, 1898, 100 s.
- Otçet Komiteta Zakavkazskogo Obşestvoa Vspomoşestvovaniya Russkim Pereselentsam za 1903 g*, Tiflis, 1904.
- Otçet Obşestvo Vostanovleniya Prav. Hrist. Za 1887 god*, Tiflis, 1888, 123 s.
- Otçet obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1865 g*, Tiflis, 1866, 190 s.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1866 g*, Tiflis, 1867, 190 s.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1868 g*, Tiflis, 1869.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1871g*, Tiflis, 1872.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1872 g*, Tiflis, 1873, 120 s.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz. Za 1877 g*, Tiflis, 1878.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz, Za 1880 g*, Tiflis, 1881.

- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz*, Za 1886 g, Tiflis, 1887.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz*, Za 1888 g, Tiflis, 1889.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz*, Za 1891 g, Tiflis, 1892.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz*, Za 1894 g, Tiflis, 1895.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz*, Za 1897 g, Tiflis, 1898.
- Otçet Obşestvo Vostonovleniya Pravoslovnogo Hristiyanstvo Na Kavkaz*, Za 1900 g, Tiflis, 1901.
- Pamyatnaya Knijka Elisavetpolskoy Guberniy na 1910 god*, Elisavetpol, 1910.
- Priroda i Lyudi Na Kavkaz i Za Kavkazom. Po Raskazam Puteşestvennikov, Poetiçeskim Proizvedeniyam A. Puşkina, Lermantova, Y. Polonskago i Uçenim İzsledovaniem*, Sostavitel İ. Nadejdin, S. Petersburg, 1869.
- Raskolniki za Kavkazom. Pravoslavny Sobesednik*, N.1, 1859.
- Rusya Devlet Tarih Arşivi*, F.733, op.82, d.65.
- RDTA*, F.1268, op.1, d.390.
- RDTA*, F.1268, op.5, d.213.
- RDTA*, F.400, Aziatskaya Çast, op.261-911, d.286.
- Sbornik Gazeti Kavkaz*, Tiflis, 1847, 426 s.
- Sbornik Uzakoneniy i Rasporyajeniy o Pereselenii*, SPB, 1901, 499. s.
- Spiski Naseleennyh Mest Rossiyskiy İmperii. Po Kavkazskomu Krayu. Kavkazskim Statistiçeskim komitetom Pri Glavnom Upravlenii Namestnika Kavkazskogo, Bakinskaya guberniya*, Tiflis, 1870, 1-134 s.
- Statistiçeskiya Svedeniya K Otçetı O Sostoyaniya Uçebnih Zavedenii Kavkazskogo Uçebnogo Okrugı. Za 1901 god*, Tiflis, 1902, 75. s.
- Statistiçeskoe Opisanie Nahçivanskoy Provnintsii*, SPB, 1833, 264 s.
- Svedenie Ob Osobih Trudah Slujaşih v Uçebnih Zavedeniyah Kavkazskogo Uçebnogo Okrugı v 1897*, Tiflis, 1898, 23 s.
- Svedeniya O Koliçestve Narodonaseleniye v g. Zakatalah i Zakatalskom Okrugı po Kame-ralnomu Opisanıyu 1873.g.* Tiflis, Tipog. Glav. Uprav. Namestnika Kavkaza, 1873, vip.7, s. 52- 54.
- Ustav Bakinskogo Obşestvo Vspomoşestvovaniya Nujdayuşimsya Pereselentsam i Raboçih Vnutrennih Gubernii*, Baku, 1898.
- Ustav Religioznogo –Filiozofskago Obşestva V Gorod Tiflis*, Tiflis, 1907, 10 s.
- Ustav Zakavkazskogo Ottela Obşestva Dlya Vspomoşestvovaniya Nujdayişimsya Pereselentsam*, Tiflis, 1889.

- Utverjdeniye Russkago Vladıçestvo Na Kavkaz*, T. IV, Çast.1, Tiflis, 1906, 320 s.
Vsepodanneşiy Otçet O Proizvedennoy v 1905 g. Po Vişoçayuşemu Poveleniyu Senatorem Kuzminskim Revizii GorodaBaku i Bakinskiy gubernii, Baku, 1906.
Vsepodanneşiy Otçet Za Pyatiletie Upravleniya Kavkazom Genel-Adyutanta Vorontsova –Daşkova, SPB, 1910.
Vserossiyskoe Bratstvo Svyatitelya Ioasafa, Ego Zadaçi i Tseli, S. Petersburg, 1914, 48 s.
Vzqlyadı Na Jizn Obşesvennyuy i Pravstvennyuy Plemen Çerkeksskih. İzvleçeniye iz Zapisk Nikolaya Kolyubakina, Kavkaz, 1846 g. N .11.
Zakavkazskiy Kray. Zametki O Semeynoy i Obşestvennoy Jizni. İ Otnoşeniyah Narodov, Obitayuşih Mejdu Çernumi Kaspiyskim Moryam. Putevaya Vpeçatleniya Barona Gakstgauzena, S. Petersburg, 1857, 248 s.

ARAŞTIRMA ESERLER

- Altman M. M.: *Gence Şehrinin Tarihi*, Gence, 1991.
Attar A.: *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Ankara, 2005.
Bakıhanov A. A.: *Gülistani İrem*, Bakı, 1951, 230 s.
Brejnoj A. F.: *Çarskaya Senzura i Borba Bolşevikov Za Svobodu Peçati*, Leningrad LGU, 1967.
Cavadova Zerine Elekber gızı: *Şimali-Gerbi Azərbaycan:Tarihi Demografik tedgigat*, Azərbaycan Millî kitaphanası, Bakı, 2004, 167 s.
Doljenko İ. V.: *İstoriya Pereselenii i Osnovnaya Russkih Selenii v Zakavkazze. Russkie Starojili Zakavkazze: Molokanı i Duhobtsı*, Moskva, 1995, s. 112-128.
Düma A.: *Gafgaz Seferi*, Bakı, Yazıcı, 1985, 142 s.
Düma A.: *Gafgaz Seferi*, Bakı, “Yazıcı”, 1985, 142 s.
Ehmedov H.: *XIX esr Azərbaycan Mektebi*, Bakı, 2006, 553 s.
Eliyev F.-M. Eliyev M.: *Nahçıvan hanlığı*, Azernesr, Bakı, 1996, 106 s.
Eliyev C. H.: *İngiloylar (tarihi-etnografik tedgigat). Tarih Elmleri Namizedi Alimlik Derecesi Almag Üçün Tegdim Edilmiş Dissertasiya Avtoreferatı*, Bakı, 2001.
Eliyev F. M. Hesenov U.: *İrevan hanlığı*, Azernesr, Bakı,1997, 98 s.

- Eliyev M. M.: Şimali Azerbaycan'ın Rusya Terefinden İşğal Edlmesinin Tarihşünaslığı, Adiloğlu, Bakı, 2001, 315 s.
- Fikret Bağirov.: Pereseñçeskaya Politika Çarizma v Azerbayjane. 1830-1914 gg, Moskva, 2009, 697 s.
- Galoyan A.: Rossiya i Narodi Zakavkaziya, Moskova, İzdatelstvo "Mısl", 1976, 443 s.
- İkram Ağasıyev: Gafgazın Alman Koloniyaları, Bakı, 2012.
- İkram Ağasıyev: XVIII Esrin Sonu-XX Esrin Evvelerinde Almanların Gafgazda Meskunlaşması, Bakı, 2009.
- İlyas Topsakal: Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler, İstanbul, 2009, 536 s.
- İsmailzade D. İ.: Russkoe Krestyanstvo v Zakavkazye. 30 godı XIX-Naçalo XX v, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1982, 310 s.
- Kasımova S.: Hristiyanstvo V Azerbaydjane V Rannem Srednovekovie, Bakı, 2005, 145 s.
- Kerimova S.: Çarizmin Azerbaycan'ı İşğalında Ve Müstemlekecilik Siyasetinde Ermeni Siyasetbazlarının Rolu, Azernesr, Bakı, 1985, 192 s.
- Kibanov A. İ.: Istoriya Religioznogo Sektanstva v Rossi (60'e godı XIX vek-1917 g), Moskva, 1965, 339 s.
- Kinyapina N. S.: Administrativnaya Politika Tsarizma na Kavkaze i v Sredney Azii v XIX v, "Voprosı İstorii", N.4, 1983.
- Letifova E. M.: Severo-Zapadny Azerbaydjan: İlusuykskoe sultanstvo, Baku, "Altay", 1999, 109 s.
- Mamedov E. S.: Çarizm i Vısşee Musulmanskoe Soslovie Zakavkazi, Avtoreferat kand. Diss, Bakı, 1987.
- Mamedova G. N.: Russkie Konsulı ob Azerbaydjane, Bakı, 1989.
- Memmedov H.: Nahçıvan Sancağıının Müfessel Defteri, Araştırma, Geyd Ve Şerhler, Elm, Bakı, 2001, 376 s.
- Memmedova F. C.: Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi Coğrafiyası, Bakı, 1993, 262 s.
- Milman A. Ş.: Politiceskiy Stroy Azerbaydjana v XIX naç. XX v. Baku, 1964, 318 s.
- Mirze Adıgözel Bey: Garabağname, I. Kitab, Bakı, 1956, 102 s.
- Muradaliyeva E. B.: Goroda Severnogo Azerbaydjana Vo Vtoroy Polovina XIX Veka, Baku, İzd. Bakinskogo Universiteta, 1991, 172 s.
- Mustafayev T.: XVIII Esrin Birinci Yarısında Azerbaycan'da Rusiyaya Meylin Güclenmesi, Bakı, 1986, 86 s.

- Mustafazade. T.: *XVIII Yüzlük XIX Yüzlüyün Evvelerinde Osmanlı Azerbaycan Münasibetleri*. Bakı, 2002, 376 s.
- Nikolskiy N. M.: *İstoriya Russkoy Tserkvi*, M, 1983, 434 s.
- Petruşevskiy İ. P.: *Djaro- Belokanskie Volne Obşestva v Pervoy Treti XIX stolyetiya. Vnutrenniy Stroy i Borba s Rossiyskim Kolonialnum Nastupleniem*, Tiflis, 1934, 160 s.
- Sertçelik S.: *Rus ve Ermeni kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara 2009, 354 s.
- Sumbatzade A. S.: *Sotsialno-Ekonomiçeskie Predposilki Pobedi Sovetskoj Vlasti v Azerbaydjane*, M, 1972.
- Süleyanov M. S.: *İrevan Hanlığının Rusyaya Birleştirilmesi Tarihinden*, Herbi Neşriyat, Bakı, 1997, 159 s.
- Şükürov K. K.: *Azerbaycan Ehalisi Haggında Edebiyat*, Bakı, Azerbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1997, 317 s.
- Umudov V. U.: *Şimali Azerbaycan'ın Çar Rusyası Terefinden İşgal Olunması ve Müstemelekeçilik Eleyhinde Mübarize (1801-1826)* Bakı, 1996, 164 s.
- Verdiyeva H. Y.: *Pereseñeskaya Politika Rossiyskoj İmperii v Severnom Azerbaydjane*, İzd. "Altay", Bakı, 1999, s.298.
- Verdiyeva H. Y.: *XIX Esrin Birinci Yarısında Şimali Azerbaycan'ın Ehalisi*, Bakı, 1993, 133 s.
- Yeşilot Okan.: *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinçi Gazetesi*, Yeditepe, İstanbul, 2012.

Azerbaycan Tarihi, 7 cildde, I II cild, Bakı, Elm, 1999, 534 s.

Azerbaycan'ın Rusya İle Birleştirilmesi Ve Onun Mütereggi İgtisadi ve Medeni Neticeleri, Bakı, 1956, 286 s.

Garabağnameler, c.I, Yazıçı, Bakı, 1989, 192 s.

Garabağnameler, c.II, Yazıçı, Bakı, 1991, 450 s.

İrevan Eyaletinin İcmal Defteri (Z. Bünyadov, H. Memmedov), Elm, Bakı, 1996, 183 s.

Russkie Sektantı, İh Uçenie, Kult i Sposobi Propokandi, Redaktiroval M. A. Kalnev, Odesa, 1911.

Russkie Starojili Azerbaydjana, Ç.1, M, 1990, 166 s

BELGELER

58

КАВКАЗСКІЙ СБОРНИКЪ

ИЗДАВАЕМЫЙ

СЪ ВЪСОЧАЙШАГО СОВЗВОЛЕНІЯ

ПО УКАЗАНИЮ

ГОСУДАРЯ ВЕЛИКАГО КНЯЗЯ МИХАИЛА НИКОЛАЕВИЧА

ВЪ БЫТНОСТЬ

ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЪСОЧЕСТВА

Главнѣкомандующимъ Кавказскою Армією.

Подъ редакцією артилеріи генералъ-маіора Чернявскаго.

ТОМЪ XI.

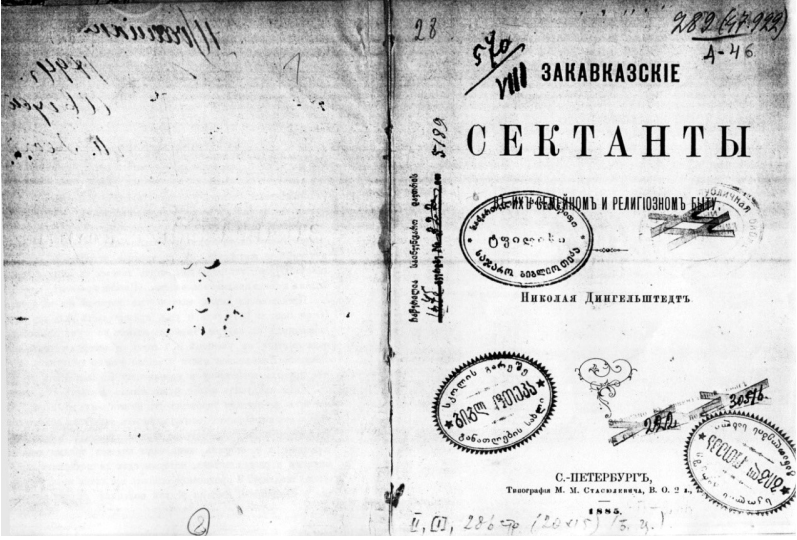
Азербайджанскій Імперіал
ИМЭЛ (6)

13723

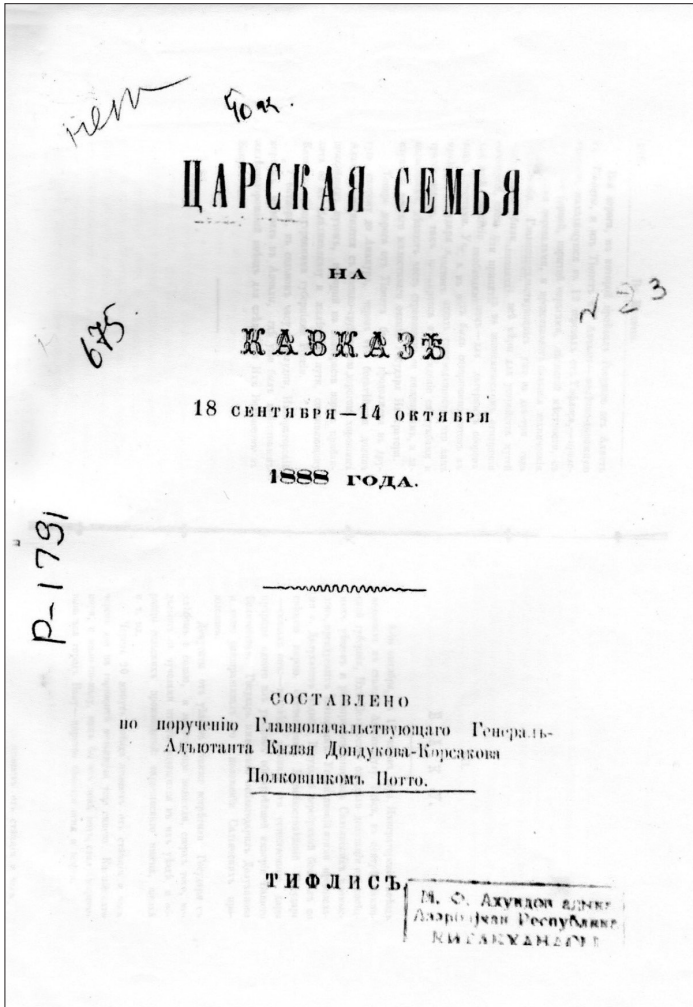
ŞAHMƏJAN RƏTİ KƏTİBXANASƏ
BİƏL-NƏ NİSƏT ŞƏRƏFƏTİ

ТИФЛИСЬ. 1887.

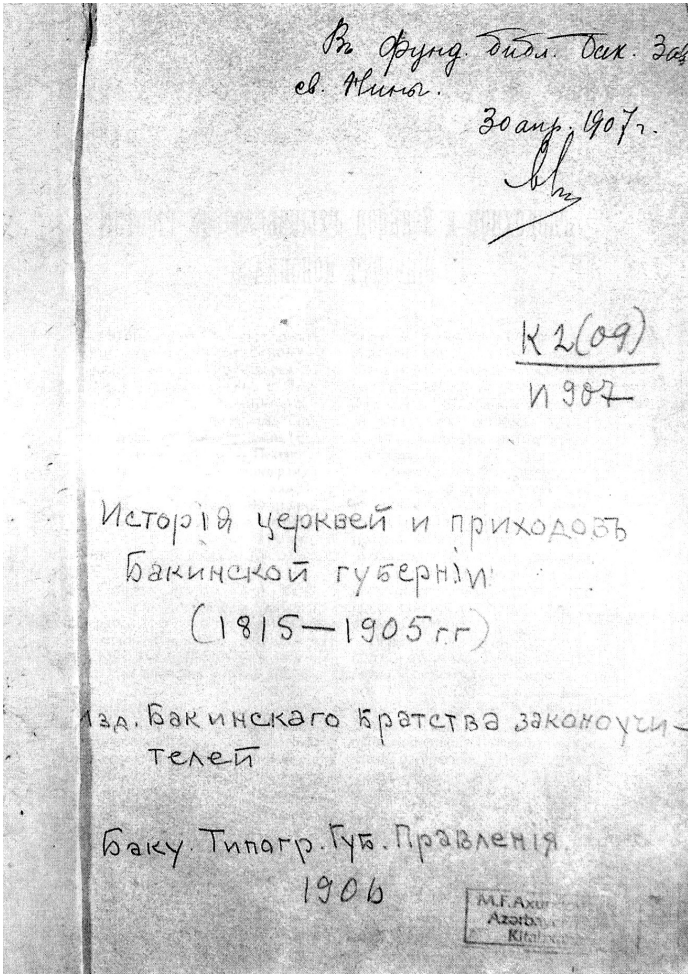
Печатано въ типографіи Окружнаго Штаба.

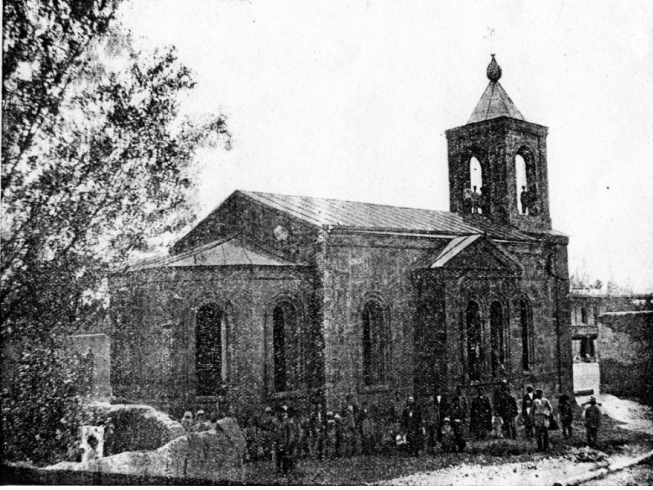
Belge: 2- Kafkasya'ya yerleştirilen Hıristiyan tarikat mensuplarıyla ilgili Petersburg'ta 1886'da basılan bir çalışma.

Belge: 3- Çar ailesinin Bakü'deki kilise açılışına katıldığı 1888 tarihli Kafkasya seferini anlatan bir kitapçık.

Belge: 4- Yunitski'nin Bakü Guberniyası'ndaki (1815-1905 arası)
Kilise ve İbadethaneler Tarihi adlı çalışması

Belge: 5- Revan Guberniyası'nda cemiyet tarafından inşa edilen kilise (cemiyetin albümünden).

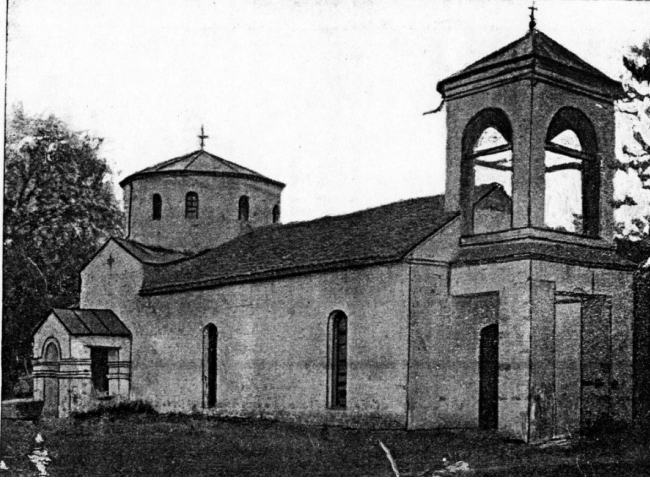

Belge: 6- İran'la sınırdaki Astara'da cemiyetin kilise okulunda eğitim-öğretim gören bir grup (cemiyetin albümünden).

Belge: 7- Tasmalo İngiloy köyündeki kilise (cemiyetin albümünden).

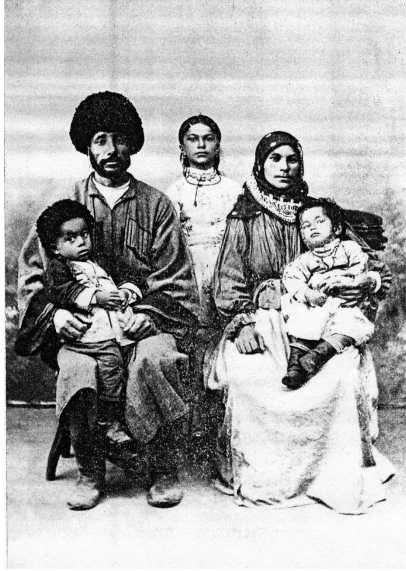
Belge: 8- Cemiyetin Alibeyli köyünde inşa ettiği kilise (cemiyetin albümünden).

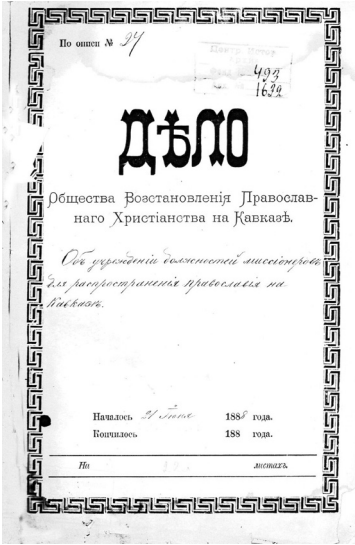
Belge: 9- Tiflis'te inşa edilmesi planlanan Pokrovski Misyoner Kilisesi'nin eskizi.

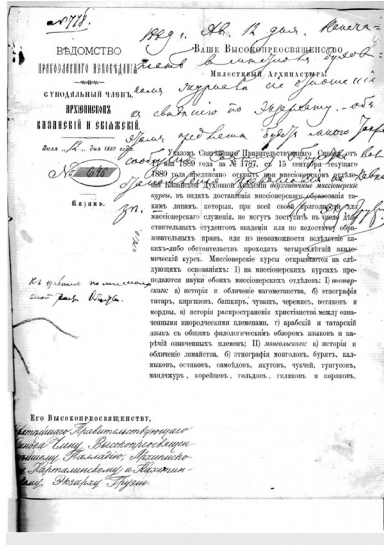
Belge: 10- Azerbaycan'a yerleştirilen Rus Duhobor tarikatından olan bir Rus ailesi (cemiyetin albümünden).

Belge: 11- Cemiyetin albümünde yer alan Kafkasya'daki bir Tatar ailesi.

Belge: 12 - Gürcistan Devlet Tarih Arşivi'nde yer alan ve cemaletin misyonerlik faaliyetlerini düzenleyen talimatname.

Belge: 12/2 Aynı talimatın devamı

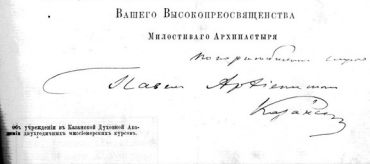
а) история распространения христианства между означенными племенами.
 1) монгольский язык съ его нарѣзіями — бурятскія и калмыцкія — и общій филологическій обзоръ языковъ и нарѣдій другихъ племеновавшихся племенъ. 2) Въ составъ курсовъ, по избранію и рекомендаціи Епархіальныхъ Прошивенныхъ и Православнаго Миссіонерскаго Общества, могутъ поступать лица, имѣющіе опредѣленныя по списку направленія и желанія повозити себя миссіонерскому служебію, безъ различія знаній и нравъ по образованію и безъ всякаго испуганія. 3) Лица, избираемыя для слушанія миссіонерскихъ курсовъ, должны быть свободны отъ всякой повинности. 4) Средства на проѣздъ въ Казань и обратно сугубою миссіонерскихъ курсовъ дають Епархіальныя Миссіонерскіе Комитеты или Православное Миссіонерское Общество. 5) Для миссіонерскихъ курсовъ въ 1889 — 1890 учебномъ году назначаются десять высшей — четыре казенныхъ, изъ суммъ академическихъ, и шесть пансіонерскихъ, съ платою по 190 руб. въ годъ, по ровному числу на каждый отдѣлъ — татарскій и монгольскій. Необходимыя для уплаты въ Академическое Правленіе пансіонерскихъ осадловъ суммъ ассигнуютъ или Православныя Миссіонерскія Общества, или Епархіальныя Миссіонерскія Комитеты. 6) Слушатели миссіонерскихъ курсовъ подчиняются тѣмъ дисциплинарнымъ порядкамъ, какіе существуютъ въ академіи и пользуются тѣми же средствами, какія получаютъ студенты академіи. 7) Предварительно отправляемъ избранныхъ для слушанія миссіонерскихъ курсовъ лицъ въ Казань, подлежащая повелѣнія предоставляются изъ Свѣта Казанской Академіи полаганія о такыхъ лицахъ сдѣланы съ документами (достоинствія Епархіальныхъ Прошивенныхъ или знанія) и поведеніи избранныхъ, акты оныхъ осполученъ курса въ какомъ-либо учебномъ заведеніи, если таковыя имѣются, формулярныя списки, паспорты, метрическа свидетельства или выписки изъ метрическихъ книгъ), на предметъ соображеній при зачисленіи ихъ въ составъ миссіонерскихъ курсовъ.

Belge: 12/3

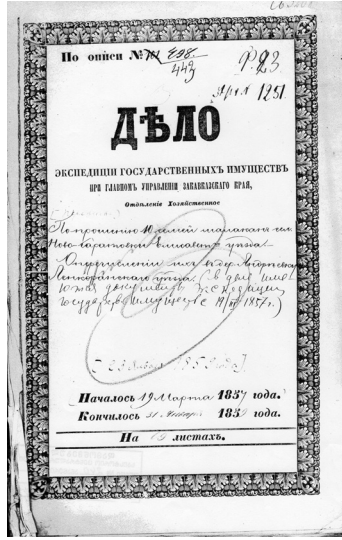
Курсъ этотъ, по тому же указу Свѣтлѣннаго Синода и съ 15 же сентября октября 1890 года, предоставляется возможности преподаванія чрезъ Казань миссіонерамъ оставленнымъ въ Казанской Духовной Академіи и пользующимся тѣмъ миссіонерскимъ лекціямъ, соотвѣстно предписаніямъ миссіонерскихъ курсъ и академической библіотекѣ, а также лекціямъ и столовъ.

Предваренныя при сѣхъ 5 экземпляровъ утвержденныхъ по означенному указу Свѣтлѣннаго Синода соображеній, въ которыхъ соображены подробности постановки миссіонерскихъ курсовъ и предоставленія возможности преподаванія чрезъ Казань миссіонерамъ пользованія учебныя суммъ и средства академіи, лично чести повторенія прошествіи Вахѣ Высокопревосходительства, но при этомъ не можеть оказать свое Архивное соотвѣстна къ соотвѣстна миссіонерскихъ миссіонерскихъ миссіонерскихъ. Въ случаѣ избранія кого-либо для слушанія миссіонерскихъ курсовъ въ Казанской Академіи, въскрѣпши проху Вахѣ Высокопревосходительства предваренно отправленія выписки лица въ Казань, приказавъ издѣлать о нихъ Свѣта Казанской Духовной Академіи, съ приложеніемъ учебныхъ документовъ, на тотъ предметъ, чтобы имѣло можно было опредѣлить, кого изъ избранныхъ въпредваренныя Прошивенныя можно принять въ составъ въ постановку 1889 — 1890 учебномъ году и кого въ будущемъ.

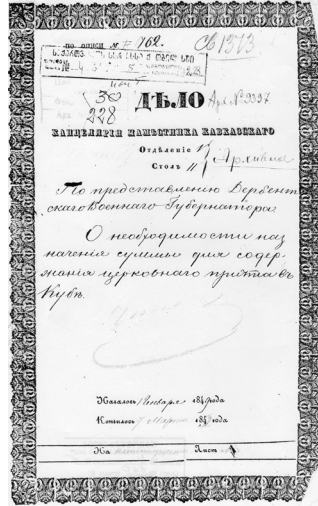
Портретъ себя снѣтъ вложитъ Вахѣ, съ соображенныя пометкою и братскою и Христіанъ доброй илючъ чести быть

Belge: 12/4

Belge: 13- Rusya Emlak Bakanlığı Kafkasya Şubesi Arşivi'nden. Azərbaycan'daki Molakan yerleşimcilerden bahseden dosya.

Belge: 14- Kafkasya Valiliği Arşivi. Azərbaycan'ın Guba bölgesindeki Ortodoks kiliseler ve onlara bağlı okulların maddi sorunlarının çözümünü konu edinen dosya.

ПОЛУЧЕНО
 ВЕРЖЕНА ВЪ КАЗЕНЦЪ
 23 МАРТА 1899
 П. КАВКАЗСКАЯ
 ГОРБАТО ДЕПАРТАМЕНТЪ
 ТОВАРИШЕСТВО
 БРАТЬЕВЪ НОБЕЛЬ
 БАНКИНСКАЯ ОФИСЪ
 Санкт-Петербургъ
 на нумеру 20581/99

№ 1182

Милостивый Государь Николай Павлович Нобель!

Вашими Милостивыми предложением производилъ вверженъ Нобель, съобщилъ вамъ 3 числа сего года о 5000 руб. ассигнованъ вамъ еще ассигновкою 5000 руб. (пяти тысячъ руб.) на покупку Литовской насъ, греназъ въ Вильяндъ.

Поздравляя Васъ отъ имени всенуноваемыхъ, мы нынче рады сообщить, что упрямый намъ орудия мы нынче рады быть и нынче рады Балканскому Арміи, въ Милостивыми и Вашими мы нынче рады.

Въ благодарность отъ имени
 Товарищ. Нобель, Санкт-Петербургъ, НОБЕЛЬ
 Управляющаго Банкинскимъ нумеромъ Т. В. Каневый

Върученъ кассѣ
 Бухгалт. № 22 № 1182

5000

Belge: 15- Azerbaycan Devlet Tarih Arşivi'nde bulunan Nobel kardeşlerinin Bakü'nün Balahani bölgesinde inşa edilen bir kiliseye yaptığı 5.000 ruble yardımın makbuzu.

№ 111
 В. П. И.
 КЛЕЩЕВЪ
 ЭКЗАРХЪ
 ГРУЗИИ
 9-го Августа 1893 года.

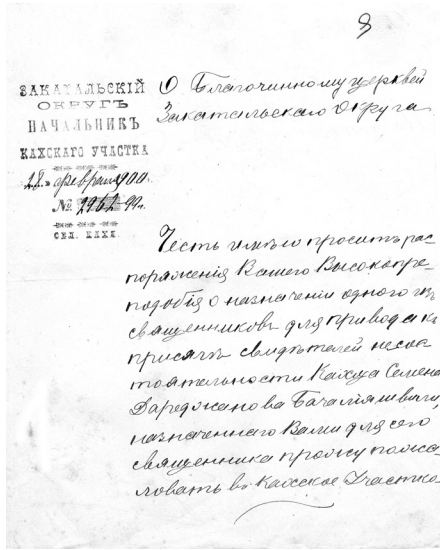
Мому. 20 Августа 1893.

Въ
 М. г. Благочиннаго Закарпатскаго Благочинническаго округа, священнику Василию Крутойрундзе.

© № 1228
 г. Тифлисъ.

На прошение бывшего священника Бейта, Закарпатскаго округа, отъ 23 Марта сего года, о противозаконствѣ покупки священника Амвросіянскаго прихода Джанскаго, Съ Высочайшемъ повелѣніемъ, Государь Императоръ, изволивъ резолюціею: „1893 г. Августа 5. Прошение, какъ оно...

Belge: 16- Gürcistan Yegzarhiyası Arşivi. Zakatala bölgesinin Alibeyli köyünde görevli misyoner Canayev'in faaliyetlerinden bahseden dosya.

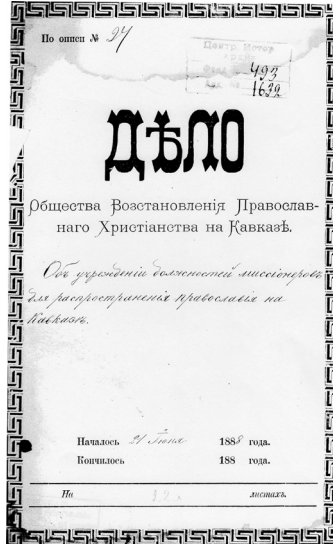
Belge: 17- Kafkasya Valiliği Arşivi. Azərbaycan'ın Gah bölgəsinə yeni atanan bir misyoner haqqındaki dosya.

Видности

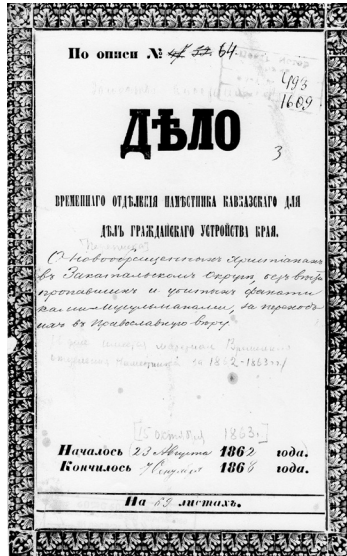
Срѣднихъ и чужбинныхъ разсѣливаемыхъ и не сѣи
и безразсѣливаемыхъ крестьянъ.
За 1859 годъ.

	Всѣхъ численность		По возрастамъ и полу									
	муж.	жен.	до 10 лѣтъ	отъ 10 до 20 лѣтъ	отъ 20 до 30 лѣтъ	отъ 30 до 40 лѣтъ	отъ 40 до 50 лѣтъ	отъ 50 до 60 лѣтъ	отъ 60 до 70 лѣтъ	отъ 70 до 80 лѣтъ	отъ 80 до 90 лѣтъ	отъ 90 до 100 лѣтъ
мужчинъ	1											
женщинъ		1										
всѣхъ	1	1										
рождающихся	202	149	61	62	35	22		1	152	146		
умирающихъ	203	142	138	149	34	44			211	203		
бѣглыхъ	4	9							4	9		
отсутствующихъ												
иностранцевъ												
Итого 322 338 265 192 99 11 1 326 324												

Belge: 18- Kafkasya Valiliği Arşivi'nden. 1859 yılına ait Azərbaycan'a yerləştirilən Rus nüfusun doğum və ölüm oranlarını yansıtan statistik belge.

Belge: 19- Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığını Berpa Cemiyeti'nin arşivinden. Yeni misyoner kadrosunun açılmasına dair dosya.

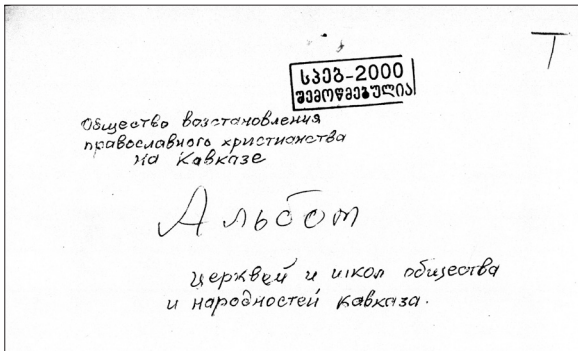
Belge: 20- Kafkasya Valiliği Arşivi'nden. 1865-1868 arasında Zakatala bölgesinde Hıristiyan olan ve sonradan öldürülen şahıslar hakkındaki dosya.

Трудовая таблица к Таблице населения
за 1859г.

Уезд	Город	Мужское население		Женское население		Всего		Уезд	Город	Уезд	Город
		в том числе русские	и др.	в том числе русские	и др.	в том числе русские	и др.				
"	"	188	192	"	"	29	14	222	209	431	
"	"	2663	2555	19	16	"	"	2682	2571	5253	
12	11	61	63	119	114	2	2	205	200	405	
15	14	1179	1200	1069	1038	72	53	2352	2324	4676	
"	"	591	582	"	"	"	"	591	582	1173	
"	"	6	9	"	"	3	2	9	11	20	
21	29	4488	4401	1207	1168	106	73	1061	997	2058	

Таблица составлена в Баку 1859 г.

Belge: 21- Kafkasya Valiliği Arşivi'nden. 1859 tarihli Bakü Guberniyası'nda Rus yerleşimcilerin sayısını gösteren istatistikî bir tablo.

Belge: 22- Kafkasya'da Ortodoks Hıristiyanlığı Berpa Cemiyeti'nin arşivi. Cemiyetin albümü.